

БРОДИ

БРОДИ

Збірник статей і нарисів
за редакцією Олега Лисяка,
доповнене

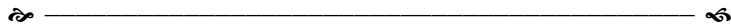

Дрогобич-Львів
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2003

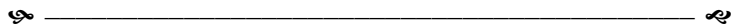
Видання присвячене участі дивізії „Галичина“ – майбутньої Першої Української дивізії Української Національної Армії у битві під Бродами в липні 1944 р. Книжка укладена за виданнями: „Броди“. Збірник статей і нарисів за редакцією О. Лисяка.– Мюнхен: Видання Братства кол. Вояків Першої УД УНА, 1951 та „Бій під Бродами (збірник статей у тридцятиліття)“.– Нью-Йорк: Видання Братства кол. Вояків I-ї Української Дивізії Української Національної Армії, 1974, матеріалами з сайтів в Інтернеті: www.geocities.com/galiciadivision, www.infoukes.com/galiciadivision, 14thss.cjb.net.

Авторами статей, нарисів і спогадів є голова Військової Управи проф. В. Кубійович, генерал-хорунжий П. Шандрук, нач. штабу Дивізії майор В. Д. Гайке, офіцери Дивізії, учасники боїв. Тексти ілюстровані мапами, схемами, світлинами. Мову авторів збережено без змін.

Видання адресоване історикам, військовикам, широкому загальному читачів.

**Висловлюємо щирю подяку
всім жертводавцям Америки і Канади,
які найбільше спричинилися до виходу у світ цієї книги.
Особливу подяку складаємо
пану Андрію Закалі за щирю жертвність в пам'ять
своїї сестри Палазії Закала, яка була вбита
двома НКВДистами в 9 годині ранку 14 червня 1945 р.
біля хати в Старому Селі (коло Рави-Руської),
діставши 10 куль в голову;
пану Михайлу Лозинському в пам'ять
брата Федора Лозинського;
пану Роману Стахіву**

Б 4803640201-1 Без оголошення
2003

ISBN 966-538-136-9

© ВФ «Відродження», 2003.

Бездержавність України мала наслідком незліченні лиха для української нації і водночас спричинилася до трагедії багатьох інших народів. Без поглинення України, без її природних багатств і працьовитого народу, який до того ж дуже добре надавався на гарматне м'ясо, російська імперія не могла б стати на ноги і в своїй загарбницькій політиці „губить, ничтожить племена“ (А. С. Пушкін) Сибіру, Кавказу, Середньої Азії, розв'язувати локальні і світові війни.

Але, як писав французький філософ Вольтер, Україна завжди боролася за свою свободу. Не стало винятком ХХ сторіччя, в якому наприкінці другого десятиліття вдалося відновити українську державу. Однак несприятливі зовнішньополітичні обставини, слабкість елітної верстви, низький рівень національної свідомості не дозволили втримати державність. Падіння ЗУНР і УНР призвели до нечуваного терору окупаційних режимів на українських землях, до етноциду і геноциду щодо українців. У Галичині лютувала нахабна пацифікація, на підсоветській Україні було вимордовано майже всю українську інтелігенцію і влаштовано безприкладний в історії людства голодомор, який забрав життя від 7 до 12 мільйонів українських життів.

Не диво, що гітлерівська антикомуністична риторика і слова про „новий порядок“ у Європі могли видатися привабливими для певної частини українських політиків, які гарячково шукали шляхів і можливостей порятунку своєї нації, поставленої на грань існування. Однак чумою холери не вилікувати. У німців щодо України були свої плани, що аж ніяк не брали до уваги аспірації українців. Це наочно показав дозвіл мадярам задушити Карпатську Україну, ставлення до відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові, масові арешти і страти членів ОУН. Аж після катастрофічних поразок 1942–1943 рр., коли надії німців на перемогу у війні стали вельми примарними, почалося формування української дивізії, та й то з регіональним – галицьким – статусом. Аж наприкінці війни вона була перейменована на Першу дивізію Української Національної Армії. Доля цього українського військового формування у складі німецької армії виявилася трагічною. Вона і не могла бути інакшою.

Українців, не позбавлених інтересу до власної недавньої історії, тривожили і тривожать нині запитання: що керувало людьми, які ініціювали створення Дивізії?; на що вони розраховували?;

чим мотивувалися молоді, до того ж здебільшого освічені українці, коли записувалися до Дивізії?; чому ОУН була проти формування Дивізії?

На ці та багато інших запитань читач запропонованої книги отримає відповіді – часом суперечливі і навіть діаметрально протилежні – з-під пера самих учасників цих подій, відповіді, написані по гарячих слідах. Не знайдемо, однак, у цих спогадах ні нарікань на долю, ні високої патетики. Тут гола, неприхована правда, як вона бачилася людям, що їм вдалося вижити в пеклі II світової війни і пронести крізь роки страшних випробувань почуття української солідарності і віри в перемогу української ідеї. Ця віра звучить вище за людські слабкості і помилки.

Автори спогадів – діти свого часу, отже, й несуть на собі його відбиток. Приймаючи доленосні для себе рішення, вони, мабуть, керувалися різними спонуками: від усвідомлення того, що без регулярної армії не вдасться здобути і втримати державну незалежність, до сподівань на конфлікт між Заходом і більшовизмом, від потреби отримати військовий вишкіл до бажання помститися за невинно закатованого більшовиками батька або брата. Проте навряд чи був у лавах Дивізії бодай один вояк, котрий би не хотів добра своїй Вітчизні, не любив свій край і рідний народ, не горів би національною ідеєю. Німці не могли цього не знати і ніколи по-справжньому не довіряли Дивізії. Однак за її вояками не йшли „заградотряды“, підганяючи до атаки пострілами в спину, як це масово практикувалося в сталінській червоній армії. Тому відомо, скільки вояків Дивізії загинуло у битві під Бродами, але ніколи не довідаємося, скільки загинуло українців з другого боку фронту. Не було тут і братань вояків-українців, як це мало місце між галичанами й наддніпрянцями під час I світової війни на австрійсько-російському фронті. Не та війна, не ті воюючі сторони. Тільки українці, як і колись, були вояками без власної держави. Однак, як і тоді, мріяли про національну свободу і кращу долю, коли не для себе, то хоча б для дітей і онуків. Багато хто з них усвідомлював, що запорукою здійснення цієї мрії є своя українська держава, бо в „своїй хаті своя й правда, і сила, і воля“. З цим і гинули по обидва боки фронту – в чужих мундирах.

Обов'язок живих поколінь – зрозуміти тих, що відійшли, і вшанувати їх. Вони були українці!

Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ,
січень 2003 р.

Початки Української Дивізії «Галичина»

З моментом зайняття німцями українських земель участь українців у піввійськових і суто військових формаціях помітно зросла. На території Генеральної Губернії, внаслідок прилучення до неї Галичини, збільшилося число української допоміжної поліції, збільшилася участь українців у „Веркшущах“ та в інших допоміжних військових формаціях, які підлягали адміністративній, точніше – поліційній владі. Тут і там у „дикий посіб“, без ніякого порозуміння з українськими чинниками, а часто і без відома центральної німецької влади в Генеральній Губернії, рекрутовано людей до формації „Ваффен-СС“ (наприклад, у Коломиїщині); крім того, багато українців опинилося в рядах німецької армії з різних інших причин. Значно більшою мірою набирали українців до військових і піввійськових формацій на центральних і східних землях.

Усі ці формації не мали для українців поважнішого значення, політичного чи військового: вони були невеликі, переважно не мали українських старшин навіть на найнижчих щаблях, за ними не стояла ніяка політична декларація. Те саме стосується т. зв. „Українського Визвольного Війська“, яке почали організовувати з початком 1943 р. Така німецька поведінка була тому, що для німців у той час політична українська проблема не існувала, а творення більшого військового з'єднання з українським змістом було б політичним актом.

Воєнні події на початку 1943 р. дозволяли сподіватися, що справа організації більшої української військової формації може стати актуальною. Катастрофа німецької армії під Сталінградом і зайняття східних окраїн України більшовиками, а з другого боку, вдалий десант західних альянтів у північній Африці, могли

* Інформацію про Володимира Кубійовича подаємо наприкінці його статті. – *Ред.*

принести певне протверезіння німецької політики на Сході і підбадьорити тих німців, які були речниками деякої співпраці німців з неросійськими народами. Певними ознаками зміни німецької політики на Сході могла бути декларація Гітлера, який в лютому 1943 р. висловив надію, що й інші народи, загрожені большевизмом, опиняться в спільному фронті проти большевиків, – а також організація більших військових з'єднань (литовського і латвійського) в рамках зброї СС. Реальна оцінка українсько-німецьких взаємин приводила до висновку, що розмови в справі творення української збройної формації можна проводити лише в Генеральній Губернії, зокрема в Галичині, де режим щодо українців був незрівняно легший, ніж у Райхскомісаріяті Україна. Отже, 8 березня 1943 р. я знову написав листа до генерального губернатора Франка з проханням вжити заходів у справі створення добровольчої української збройної формації на території Генеральної Губернії, яка разом з німцями воювала б проти большевиків. Того самого дня відбув я на цю тему офіційну конференцію з д-ром Льозакером, президентом внутрішніх справ у правлінні Генеральної Губернії, колишнім віце-губернатором Галичини, який розумів потребу українсько-німецької політичної співпраці. Для реалізації проблеми української військової формації треба було, однак, знайти відповідного німецького достойника, який взявся б за це діло як за своє і позиція якого давала б шанси, що йому вдасться це зреалізувати. Такою людиною міг бути лише губернатор Галичини д-р О. Вехтер, австрієць з походження (син австрійського генерала), здібна й амбітна людина, з впливами в Гімлера (був СС-группенфюрером), який під впливом оточення, в першій мірі свого заступника д-ра Бауера, згаданого вже д-ра Льозакера і відомого українцям полковника А. Бізанца, а з іншого боку, під впливом контакту з українськими чинниками пізнав помилку німецької політики на Сході і виробив собі погляд, що на Сході Європи повинна мати місце співпраця німецького проводу з українцями. Галичина, на його погляд, була країною, в якій треба відновити німецькі (австрійські) впливи, що походять ще з другої половини XVIII ст.; на його думку, в Галичині повинна бути тісна українсько-німецька співпраця, а в адміністрації краю всі пости, за винятком найвищих, мають зайняти українці.

Ця регіональна політика Вехтера була для нас в той час корисною, хоча Вехтер і Бауер вповні реалізувати її не могли, бо були залежні від Берліну, а там щодо української справи перевагу мав напрям, що його репрезентував райхскомісар України Еріх Кох. Свої політичні потягнення Вехтер часто робив

без порозуміння із своїм шефом Франком, який, між іншим, проблем Сходу не розумів і зоря якого в той час у Берліні доволі приблідла. При тому Вехтер зручно користав з розходжень між Франком і Гімлером.

Про потребу організації українських збройних формацій розмовляв я декілька разів загальною і з Вехтером, і з Бауером. У березні 1943 р. Вехтер вважав, що справа організації української військової сили на території Галичини є зрілою для розмов у Берліні. Провів він їх з шефом „СС-Гауптамту“ Бергером, до ресорту якого належали чужонаціональні формації в рамках зброї СС, і з Гімлером – і дістав у березні загальну згоду зробити перші кроки в справі організації військової формації з галицьких українців.

З кінцем березня і в перших днях квітня, коли Вехтер ще не почав провадити офіційні розмови з українцями, його співробітник – полковник Бізанц широко розповідав по Львову про творення українського війська, починав розмови з поодинокими комбатантами і просто вже вербував людей до неіснуючої української формації. Загрожувала небезпека, що прийде, принаймні в деякій мірі, до „дикого“ творення військових відділів з українців, без попередніх розмов з організованою українською суспільністю. З другого боку, треба було взяти до уваги, що німцям вдасться зорганізувати якусь галицьку формацію навіть без порозуміння з українським громадянством.

В такій ситуації я рішив активно втрутитися в ці справи. 3-го квітня 1943 р. я відбув довшу розмову з губернатором Вехтером і д-ром Бауером і підніс волю зорганізованого українського громадянства спільно з німцями боротися проти большевиків, але рівночасно перестеріг, щоб німці не проводили в Галичині вербувальної акції до неокресленої ще військової формації без опертя на українську суспільність і без політичної бази. В той спосіб ведена акція, говорив я, не може мати поважніших успіхів, і її не може підтримувати українська суспільність. Наслідком цих моїх завваг розпочалася довга дискусія, яка з черги довела до обміну думок, з одного боку, між мною і Вехтером та його співробітниками, а з другого боку, між мною і численними українськими громадянами; очевидна річ, Вехтер був у постійному контакті з Берліном.

Тут буде доцільно зробити деяку дегресію і подати загальні міркування на тему, в чому полягав український інтерес творити збройну формацію в рамках німецької збройної сили, яку ціль у творенні такої формації мали німці і які були розбіжності між українським і німецьким поглядами. На цю тему я обмінювався

думками з поодинокими українськими громадянами, зокрема комбатантами, майже явно проголосив свої тези на конференції проводу Українського Центрального Комітету з членами Військової Управи, комбатантами і головами українських окружних комітетів, що відбулася 18 квітня 1943 року у Львові, і повторив їх у численних своїх виступах у краю, а також в Нойгаммері в час відвідин Дивізії в травні 1944 р.

Ось які міркування подав я з нагоди творення Дивізії на згаданій конференції 19 квітня 1943 р. (подаю лише головні тези цієї довірчої доповіді): ми живемо в час найжорстокішої війни, в якій немає милосердя, в якій цінується лише сила, в першій мірі фізична. Ми високо стоїмо морально, але фізичної сили нам бракує, і з цієї причини ми є об'єктом, а не суб'єктом у теперішніх подіях. Щоб поправити наші шанси, нашою задушевною мрією є створити власну збройну силу, і в цьому напрямі йдуть найрізномірніші спроби від вибуху війни... Українська Збройна Сила – це наше бажання, бо тоді стаємо співвоюючою силою і здобуваемо в боротьбі за наше становище найсильніший козир: ми проливали кров. І таким чином стаємо суб'єктом у політиці...

Різні збройні відділи, які організуються, зокрема на східних землях – це відділи з українців, але не українські. Вони не зв'язані з українським зорганізованим світом, за ними не стоїть український політичний чинник, бо в справах жодного з цих відділів не було німецької політичної декларації. Проллята українцями кров (наприклад, кров соток українців у Сталінграді), не впливає на українсько-німецькі відносини і на нашу роль у світі. З двох способів постановки армії – повстанської і регулярної – ми є цілковито за другим...

Щойно тепер приходять до частинної реалізації наших заходів. Чому доперва тепер? Бо німці не хотіли допустити українців на політичну арену навіть у найскромнішій мірі. Є дві німецькі системи щодо українців: Еріха Коха, зовсім негативна, і галицької влади, яка полягає на компромісі між ідеєю райху і потребами інших народів. Обі ідеї поборюють одна одну. На галицькому відтинку перемогла ідея співпраці, і це є перший конкретний прорив в українсько-німецьких відносинах. Та нова політика може бути точкою виходу до заходів на Сході, якщо вона складе іспит зрілості...

Цей скромний почин не задовольняє наших бажань, але це справа сантименту. Холодний розум і тверезий життєвий та політичний реалізм, підтриманий досвідом трьох років, каже нам бачити дійсність такою, якою вона є, а не розмальовувати

її яскравими чи то темними фарбами, залежно від нашого настрою.

Ми є за творення Дивізії, бо цього вимагає український інтерес. Наші користі такі:

- 1) ми включені в боротьбу з большевизмом не як безіменні;
- 2) ми входимо на політичну арену, хоча і в скромній формі, а навіть на європейську, на світову;
- 3) ми рятуємо себе фізично, ми творимо зв'язок армії;
- 4) це може бути точка виходу для дальших плянів;
- 5) лише в цей спосіб можемо творити під проводом українських старшин військову школу для української молоді.

Ця школа дасть дисциплінованість, послух, одвертість, чесність, прямоту, почуття відповідальності й інші вояцькі чесноти.

Наша боротьба з Москвою набере офіційних форм.

А що вийшло б, якщо ми не скористалися б з цієї можливості?

Перемогла б теза Коха і Гльобочніка. З цих причин беремося за справу, мимо того, що вона в таких скромних формах і що вона в частині нашої суспільності відгомону не знайде.

Немає тут місця на негацію, але потрібне якнайбільш позитивне наставлення. Труднощі в реалізації цієї справи будуть і з сторони німецької (течія Коха), і з сторони української...

А щодо нашої молоді високих шкіл, я говорив, між іншим, що якщо вважаємо за доцільне висилати наших студентів вчитися у вищих школах Німеччини, то чому ми не мали б вислати молодих людей вчитися в німців військового ремесла?

До цих міркувань треба дещо додати. В час, коли приходило до організації Дивізії, поразка німців була ясна. Але поразка німців не мала ще бути рівнорядною з перемогою большевиків. Можна було мати надію, що в Східній Європі прийде до хаотичних відносин, можна було мати надії на десант західних альянтів на Балканах, а в цих відносинах Дивізія могла відіграти роль ядра української національної армії. Ми мали теж деякі надії, що створення Дивізії може спричинити зміну німецької політики на східно-українських землях, що і на ці землі поширяться „політика Вехтера“, яка дозволить і за межами Галичини творити українську силу, зокрема збройну.

Міркування німців, зглядно Вехтера, були дещо відмінні: шляхом українсько-німецької співпраці доцільно впрягти українські сили в німецький віз, а самим вибитися на роль носіїв нових форм німецького панування на Сході. Повного довір'я обі пертрактуючі сторони ніколи одна до одної не мали. До того

підхід обох партнерів був різний. Вехтер говорив: ви, українці, маєте шанси, покажіть, що ви можете, а згодом дістанете в Європі відповідне місце.

Український підхід був такий: створіть відповідну політичну базу, покажіть нам це місце в Європі, а згодом ми з вами підемо.

Ведучи пертрактації в справі Дивізії, я мав на оці ще низку конкретних користей, які ми могли досягнути і про які я частинно також говорив на різних зборах. Завдяки створенню Дивізії автоматично лагіднів би політичний режим у Генеральній Губернії, а тим самим задержувалася б українська субстанція. Рівночасно, шляхом дрібних поступок, а не шляхом підписання договорів, можна було б скріпити українські позиції, зайняти нові становища в адміністрації краю, добути нові осяги на полі господарства і культури. Тому і перед творенням Дивізії, і після акту 28 квітня 1943 р. Український Центральний Комітет ставив німецькій владі такі вимоги: амнеція для політичних в'язнів, зокрема для членів Організації Українських Націоналістів Степана Бандери, реприватизація українського суспільного і приватного майна, незалежнення Української Допоміжної Поліції по округах від німецької поліції, віддачі преси на терені Галичини в українські руки, переорганізування так званої Будівельної Служби, полегші для українських робітників, вивезених на роботу до райху. По військовій лінії йшло нам про поширення права набору до Дивізії на територію цілої Генеральної Губернії і на райх, про ступневе вилучення з різних військових і піввійськових формацій українців – принайменше тих, які походили з українських земель в Генеральній Губернії, і старших емігрантів, та включення їх до Дивізії.

Під час переговорів з Вехтером виявилось, що його компетенції є обмежені й що багато від нього „виторгувати“ не можна. Як було сказано, він добув підтримку для ідеї Дивізії у Бергера, але мав і противників типу Еріха Кюха чи високих достойників з гестапо, які бачили українську проблему лише з негативного погляду, з погляду Абверу. При цих відносинах Дивізія не могла носити загальноукраїнського характеру, а лише регіональний – галицький, її український характер міг полягати більше в змісті, ніж у зовнішніх формах. Вехтер не міг давати українцям ніяких політичних гарантій і не міг за ними їздити до Берліну, бо і так не дістав би їх, а лише послабив би свою позицію і справу Дивізії. А втім – яку вартість мали б якісь політичні гарантії з боку тих, що всі переговори і пакти вважали за клаптик паперу! Іншими словами, оцінюючи ситуацію реально, зміст переговорів з Вехтером був доволі скупий. При всіх тих

пертрактаціях треба було ще брати, як вже було сказано, до уваги, що німці могли зорганізувати Дивізію і понад голови українців.

В розмовах з Вехтером устійнено такі питання: галицька військова формація мала б бути дивізією, її характер мав бути регіональний, зазначений у назві „Дивізія „Галичина“, в однострої і відзнаках, дивізія підлягала зброї СС, як і інші чужонаціональні більші з'єднання в рамках німецьких збройних сил, набір до дивізії мав бути добровільний, релігійна опіка – в руках українських духовників, носієм дивізії перед українськими і німецькими чинниками мав бути УЦК. Рівночасно з актом проголошення Дивізії з німецького боку мав з'явитися також мій заклик до української суспільності ставати в ряди дивізії. Набором до дивізії, опікою над жовніром та його родиною і поміччю в організації дивізії має займатися Військова Управа, членів якої номінуватиме губернатор Вехтер на мою пропозицію, до того ж, з огляду на вагу справи, очолювати Військову Управу мав я. Старшинський корпус мав бути мішаний: німецький і український. Ціла низка доволі важливих подробиць мала бути устійнена в найближчому часі. Також мало прийти принаймі до частинної політичної амнеції.

Після розмови з Вехтером і Бауером я розпочав розмови в справі дивізії з українськими громадянами, насамперед з комбатантами і членами проводу УЦК. Але першу розмову я відбув з найвищим для українців авторитетом – з Митрополитом Андреем і почув з його уст ті самі слова, які я чув влітку 1941 р.: „Немає майже ціни, яку не треба б дати для створення української армії“. Безпосередніх розмов з українськими політичними угрупованнями я не мав, але вів їх посередньо, бо особи, яких я запросив увійти в склад Військової Управи, належали до різних політичних угруповань, і вони, перше ніж дати свою згоду, порозумівалися зі своїми політичними середовищами. Деякі з них вели також розмови з тими політичними середовищами, прихильники яких не входили в склад Військової Управи. Треба додати, що ніхто з осіб, яким я пропонував увійти до Військової Управи, не відмовилися, за винятком полковника д-ра Романа Дашкевича. Політичні середовища ставилися до справи дивізії позитивно або негативно (оба відлами ОУН). Очевидна річ, що справу дивізії обговорював я докладно з д-ром К. Паньківським.

Після згаданих розмов я міг у листі до губернатора Вехтера 8 квітня остаточно його повідомити, що наша суспільність готова і ставиться позитивно до формування Дивізії, хоча її регіо-

нальний характер зменшує значення цього акту. Рівночасно я подав проєкт організації Військової Управи і список кандидатів на її членів. 15 квітня відбулося перше засідання Військової Управи, а згодом крайова конференція голів комітетів і комбатантів. 28 квітня відбувся урочистий акт проголошення Дивізії з маніфестом губернатора Вехтера і генерал-губернатора Франка, якого заступав д-р Льозакер; того самого дня появилася моя відозва. В обох маніфестах зазначувалося про формування СС-Стрілецької Дивізії „Галичина“ на принципі добровільності для боротьби з більшовиками, підкреслювалося правне зрівняння вояка Дивізії з німецьким вояком, забезпечення його родини нарівні з родиною німецького жовніра, а вкінці підносилося, що релігійна опіка, релігійне піклування добровольцями перебуватиме в руках українських священників. Натомість в останній момент, без попереднього порозуміння з УЦК, поминено ролю УЦК як носія Дивізії, а на чолі Військової Управи поставлено полковника Бізанца. Була це ясна тенденція: з одного боку, не збільшувати впливів УЦК, а з другого, підпорядкувати собі Військову Управу безпосередньо. Все-таки Військова Управа працювала весь час у повній гармонії з проводом УЦК і всі важливіші рішення справ наступали лише після узгодження. З різних вимог, поставлених українською стороною німецькій владі, вдалося зреалізувати небагато. Мимо постійних заходів у справі загальної політичної амнесії для українців, випущено в час формування Дивізії лише коло 150 політичних в'язнів, в тому числі старшин з українського поліцейного куреня 213, на який було перетворено один з двох українських куренів зорганізованих проводом ОУН влітку 1941 р.

Після акту 28 квітня найважливішими речами, крім проведення набору, було його поширення на всю Генеральну Губернію (що й удалося) і на райх (що було майже без результатів) і притягнення до Дивізії українських старшин та виклопотання старшинського вишколу для кількох сотень нашої молоді з середньо-шкільним цензом. Але ці моменти не входять уже в рамки цієї статті.

На закінчення треба піднести, що ті українці, які доклали рук до зорганізування Дивізії, мали на меті виключно український інтерес. В їх розумінні українська нація вимагала організації більшої української одиниці, як зачатку Української Армії, і за це треба було німцям платити. До справи Дивізії підходили вони не так з сантиментом, як з зимним політичним розрахунком. Може не від речі буде згадати, що людиною, втаємниченою в усі справи Дивізії, тим, хто мав пильнувати український

інтерес в згоді з німцями чи проти їх волі аж до зірвання з ними зв'язку і переходу Дивізії на бік західних альянтів включно, якби це було потрібно, був незабутньої пам'яті сотник Дмитро Іванович Паліїв.

Мюнхен, 1954

Володимир КУБІЙОВИЧ (23.9.1900–2.11.1985) – визначний український громадсько-політичний діяч, географ і демограф, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1931 р.). Народився у Новому Санчі (тепер Польща) в українсько-польській родині. З 1918 р. навчався в Ягеллонському ун-ті у Кракові (перервані війною студії продовжив у 1919–1923 рр.). Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. служив в артилерії Української Галицької Армії. В 1928–1939 рр. – доцент Краківського у-ту. Займався вивченням українських етнічних земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. У своїх дослідженнях послідовно відстоював геополітичні інтереси України, за що в 1939 р. був звільнений з ун-ту. З 1940 р. – професор Українського Вільного Університету. Активний учасник українського національно-визвольного руху. З середини квітня 1940 р. очолив Український Центральний Комітет у Кракові, який координував діяльність українських громадсько-культурних організацій у Генеральній Губернії. У квітні 1943 став одним з ініціаторів створення і головою Військової Управи (ВУ) у Львові, яка здійснила організаційні заходи з формування першої Української Дивізії Української Національної Армії. В 1944–1945 рр., будучи провідним членом Українського Національного Комітету, докладав багато зусиль для організації частин Української Національної Армії. У 1944 р. Кубійович звернувся із закликом припинити українсько-польське збройне протистояння. В роки Другої світової війни 1939–1945 рр. допоміг уникнути арешту гітлерівськими спецслужбами близько 300 особам (в більшості євреям). З 1945 р. жив в еміграції у Німеччині і Франції, де займався, в основному, науковою діяльністю. В 1947–1951 рр. – генеральний секретар НТШ за кордоном, а з 1952 р. – голова НТШ у Європі.

Автор близько 80 наукових праць з географії і демографії України – „Територія і людність українських земель“ (1935), „Атлас України і сумежних країв“ (1937), „Географія українських і сумежних земель“ (1938, 1943), „Українські етнічні групи Півд.-зах. України (Галичини)“ (1953) та ін., настінних географічних карт України і Галичини. В. Кубійович – головний редактор унікального видання довідникового характеру „Енциклопедія Українознавства“ (Париж–Нью-Йорк, 1955–1984), автор численних статей у ній. Перевидання „Енциклопедії Українознавства“ розпочато в 1993 р. у Львові. Залишив спогади „Мені 70“ і „Українці в Генеральній Губернії 1939–1941“ (1975).

Помер у Сарселі (Франція).

Павло ШАНДРУК*,
генерал-хорунжий армії УНР

Броди

Галичина в умовинах хоч і вузької конституції Австро-Угорської держави була пристановищем для ідеї відродження української держави для українських політичних діячів, у т. ч. переслідуваних московським режимом, патріотів з Великої України. Галичина від „весни народів“ була П'ємонтою України, там плекалася конструктивна ідея збройного поготівля для визволення України без ріжних помилових, соціальних і політичних експериментів.

З початком 1-ої світової війни Галичина добилася права мати зав'язок національної збройної сили – постав Леґіон УСС, що, без сумніву, викликало

позитивну реакцію серед свідомих українських патріотів у формі творення на Великій Україні ріжних формувань з хвилию розпаду Росії.

Друга світова війна не принесла сподіваних цілим українським народом можливостей активно включитися в боротьбу проти московської тиранії з вини безмежної глупоти єдиного можливого тоді в боротьбі проти червоного ворога, так спочатку українцями гонорованого, союзника – Німеччини. Гра політичних сил, опертих на цілковитім ігноруванні геополітичних обставин і волі народів, що перебували в московській неволі, а які опинилися врешті між німецьким молотом і московським ковадлом, при дикім прагненні одиниці все підкорити, не спри-

* Інформацію про Павла Шандрука подаємо наприкінці його статті. – *Ред.*

яли слухному здійсненню прагнення українського народу, та й усіх інших поневолених Московщиною народів, здобути державну незалежність. У тій великій історичній грі протилежних ідеологій та сил у вузьких імперіялістичних цілях з одного боку, та в цілях досягнути перемогу над ворогом – з другого, почалося демагогічне ширення гасел світогляду, опертого в словах на засаді пошанування права народів і людини на свободі – на облудних словах про демократичний лад, здійснення чого ніколи не було й у замірі. З легким духом було голошено ті „принципи“, але що найбільш дивне – щоб не сказати „дурне“ – аби їх цілковито знехтувати на користь тої ж світової тиранії.

Але 2-га світова війна наближалася до свого логічного фінального вислідку. Німецька політика почала шукати порятунку у новій дійсності, проголошуючи тезу про створення нового порядку в „новій“ Європі, себто звільненій від московського деспотичного імперіялізму, але, цілком зрозуміло, під тиранією вже так добре досвідченою окупованими народами Німеччини. Опам'ятання, хоч би й ошуканче, прийшло пізно. А між тим, справді були можливості запровадити новий лад в Європі.

Ще сподівалися німці скористати з допомоги найбільш потужного ворога Московщини – України. Проголосили в дуже непевних і неясних та неофіційних еунунціях можливість відновлення української державности через створення української збройної сили. Таким чином прийшло на ще опанованій німцями території України до формування Дивізії „Галичина“. Знов же запізно, бо час грав на користь Московщини.

Формування Дивізії вимагало деякого часу, а московська збройна машина його не давала, посувалася вперед і дійшла до Збруча. Не можна оскаржувати німців за те, що в складі своїх уже вичерпаних війною резервів вони кинули Дивізію на фронт проти москвинів – іншого виходу вони не мали. Але не вже ж вони могли думати, що одна, хоч би й українська, Дивізія могла їх урятувати? Вже були інші можливості – навіть на протязі більше як року часу перед битвою під Бродами можна було сформувати 4–5 українських дивізій, і то справді була б сила, що при існуючій великого значення партизанській акції, завершеній в організації УПА, могла б заважити не лише на мілітарних обставинах, але й на політичних, бо могла б стимулювати – щоправда в певній мірі – дезорієнтацію серед українських воєнків, що перебували в рядах московської збройної сили і можливу дезерцію на бік німців. Не є це психологічно обґрунтована можливість з огляду на те, що українська людність вже добре була пізнала німецьку „державну“ дійсність.

Але чи могла в тім часі Німеччина дозволити собі на зміну в 180 градусів своєї політики всупереч прагненню зробити з України свою провінцію? Згідно з „Майн Кампф“, згідно з наставленням на позицію герренфольку – ні! Але згідно з мілітарною ситуацією, з вимогами війни – так! Звичайно, не в 1943 році, це було ще можливе до здійснення в 1942 р. Німеччина вже з великими труднощами могла забезпечувати своє власне військо технічними, матеріальними засобами, і щодали справи виглядали щораз гірше. Але постає також логічне запитання, чи з українського боку в обставинах мілітарного порядку в 1943 р. існувала потреба творити лише одну дивізію. Коли поминути всі реальні практичні цілі, що диктували потребу формування Дивізії „Галичина“, то треба ствердити, що політичні цілі, а навіть у певній мірі мілітарні промовляли за цим. Були підстави вірити, що Захід дотримує свої проголошені політичні зобов'язання, ніколи не піде на руку Москві, як в дійсності сталося, що згідно з Атлантичною Хартією не допустить до повного поневолення Московщиною народів, які прагнуть створити свої власні держави, що таки прийде до признання самостійності всім поневоленим і окупованим народам. Нарешті, на мудру голову, могло трапитися замирення Заходу з Німеччиною, щоб вона могла мати вільну руку на сході. Могло бути багато передбачуваних і передбачуваних концепцій. І це в повній мірі виправдувало творення наразі хоч одної дивізії як зав'язку національної збройної сили.

Приймаймо факт виникнення Дивізії „Галичина“ і втягнення її німецьким командуванням до битви на найбільш для Галицької Української Провінції загрозливим напрямку – Броди-Львів. Можна в цьому бачити бажання німецьких керівних кіл, щоб Дивізія взяла участь в обороні своєї ближчої батьківщини – Галичини.

Є цілком зрозумілим, що коли заіснував Український Національний Комітет і Командування УНАрмією, хоч уже в обставинах безнадійно-трагічних і вирішених потягненнях Західніх Альянтів, то ані в Комітеті, ані для Командування Армією не могло бути іншого пекучого завдання та іншого оправдання цілі існування, як необхідности негайного зліквідування пов'язання Дивізії та всіх інших частин УНАрмії з німцями. Як і чи це вдалося засвідчує дійсність, що настала по капітуляції Німеччини.

Не є метою цього короткого нарису повне висвітлення обставин формування Дивізії „Галичина“ та інших обставин, що змушували українську політику до пов'язання з Німеччиною. Ці всі обставини висвітлено досить докладно в різних заявах, у т. ч.

і моїх власних. Хочемо підкреслити тут, що справа битви під Бродами, вияснення всіх елементів її перебігу, бойової вартости самої Дивізії, доцільного її використання тощо – теж було одним із завдань висвітлення. Є цілком зрозумілим, що найвідповідніше висвітлення акції Дивізії в битві під Бродами могли дати її командир і начальник штабу. Деталі у спогадах учасників битви могли бути лише хоч історичним, але коментованим доповненням. Спираю всі дальші дані головним чином на реляції, поданій мені на словах, звичайно з фіксування на мапі, згаданих відповідальних за провадження Дивізії в битві під Бродами начальниках, бо вони були головними факторами керування Дивізією в битві, як і підготовці Дивізії до бойової акції і залишилися на своїх функціях до кінця існування Дивізії. Їхній голос в оцінці участі Дивізії в битві під Бродами є остаточно – коли ходить про цілість, а не про самотні частини – авторитетним. Зрештою, начальник Штабу Дивізії майор В. Д. Гайке написав спогади про Дивізію, які Головна Управа Братства І. У. Д. має видати друком – це доводить, що його голос є авторитетом. Отже, Броди були справдженням генези Дивізії – одне, а друге – я мусів був пізнати, щоб мати підстави посвятитися Дивізії.

Ось що я довідався про Броди. Дивізію було скеровано на фронт до району німецької групи „Північна Україна“ до розпорядимості ХІІІ. А. К. із завданням розбудувати 2 і 3 лінії бойових оборонних становищ на захід від Бродів. 28 червня почався транспорт Дивізії на фронт. „Тимчасове життя Дивізії в другій лінії було корисне з огляду на можливості дальшого вишколювання“, – пише майор Гайке. „Але це теж було утруднене тим, що Дивізії було приділено для розбудови 36 км фронту“. Генерал Фрайтаґ і майор Гайке в своїх усних реляціях малювали власну безпомічність щось зробити, щоб не було розпорощено Дивізію. Таке розпорощування відбувалося, а це, звичайно, впливало на бойову вартість Дивізії – „тепер сталося найнесприятливіше для Дивізії, чого ми весь час боялися, а саме, що її буде введено в дію не як одиницю, а полками“. Обидва сильний притиск клали на те, що „попри відступаючих, здеморалізованих – я так зрозумів – німецьких військ йде до наступу український полк“. Вважали, що „то дуже тяжке завдання для невіпробуваних частин Дивізії“ і „тому перше введення Дивізії в бій було неправильне“. Генерал Фрайтаґ виправдував себе за те, що ніби покинув був Дивізію і подався до Штабу Корпусу тим, що не мав зв'язку з полками і артилерією. Натомість зі слів майора Гайке виникло, що він не згубив зв'язку із частинами, а з деякими групами вояків вирвався з оточення, яке було наступило

внаслідок того, що сусідні німецькі війська в безладді відступали. Інші групи вояків Дивізії під проводом своїх командирів зривалися до наступу, але під гураганним вогнем ворога теж відступали навіть в певнім порядку. При кінці битви в ніч на 21 липня частини Дивізії прикривали відступ ХІІІ. А. К. на лінії Гавареччина-Ожидів.

В консеквенції обидва референти стверджували категорично, що Дивізія як цілість не була належно до бойової акції приготовлена. На мої питання відносно співвідношення з іншими родами військ (артилерія, летунство, танки) стверджували, що артилерія добре виконувала свої завдання, але „командир полку полковник Баєрсдорф не подбав про вибір позиції, не мав безпосереднього зв'язку не лише з батареями, але й дивізіонами“.

Військова наука вважає, що небезпечним є впровадження військової одиниці в умовинах оборонного бою, тим більше в часі відступу – треба великої сили волі старших начальників і всього старшинського корпусу, щоб вояцтво втримати в карбах – треба давати приклад. Генерал Фрайтаґ такого прикладу не дав чи не міг, за його словами, дати. Приклад давали українські командири, серед них, між іншим, дивізійний капелян о. М. Левенець.

Коли взяти під увагу, що Дивізія не мала танків до диспозиції, не мала можливості користати з летунства на полі битви, то ті браки показують, що, справді, Дивізія не була готова до бойової акції. Інша річ, що німцям бракувало вже тоді всіх родів вираду. Тоді не треба було втягати Дивізію до битви, бо ж одна наша Дивізія їхньої вже безнадійної ситуації врятувати не могла. Все ж, як звітували генерал Фрайтаґ і майор Гайке, Дивізія могла б мати для своєї артилерії танки замість кінної тяги, щоб здобути більшу рухливість. Один із старших старшин Дивізії твердить, що тягники в тогочасних теренових і атмосферичних умовинах були зайвим обтяженням, але ж ворог діяв в таких самих умовинах і його артилерія послуговувалася майже виключно тягниками, зокрема САУ (самостоятельная артиллерийская установка – „катуша“).

До реляцій генерала Фрайтаґа і майора Гайке з великою увагою прислуховувалися генерал Вехтер і доктор Арльт. Вони при кінці наради теж забрали слово і сказали, що їм було відомо, що Дивізія не є готова до бойової акції, але не хотіли мене передчасно про це інформувати. З їхніх слів теж виникало, що вони до певної міри виправдували генерала Фрайтаґа за те, що залишив був Дивізію. Але генерал Фрайтаґ, так як і майор Гайке стверджували, що вояки Дивізії індивідуально і в складі своїх

навіть батальйонів були вишколені перфектно, були прекрасним військовим матеріалом, виявляли патріотичне національно-політичне наставлення. Вину за знищення Дивізії скидали на АК (Армійський Корпус). Навіть генерал Вехтер і доктор Арльт не вагалися вину за цілу програну війну скидати на Гітлера.

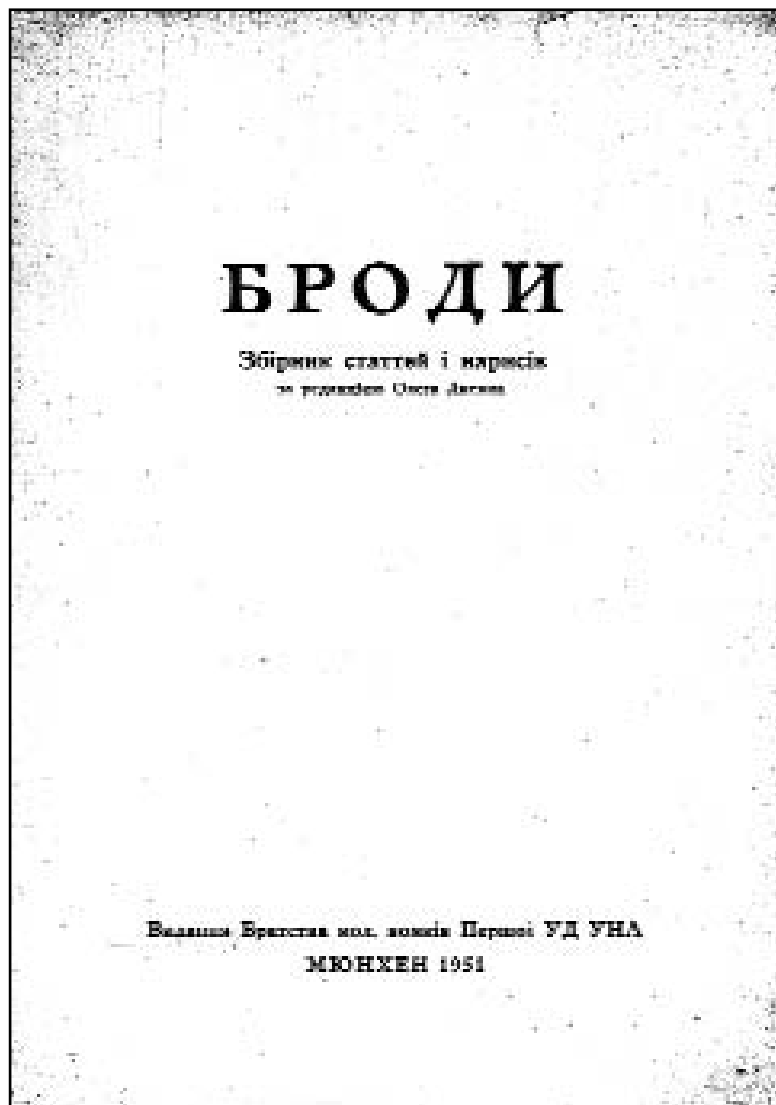
В моїй уяві створилась ясна сентенція – Дивізія стратила найкращих своїх вояків, але в тій битві вояки виказали свою національно-політичну вартість, патріотизм, відновили традицію збройної боротьби за державність України.

Жовтень 1969

Павло ШАНДРУК (28.2.1889–15.2.1979) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Народився у с. Борсуках Крем'янецького повіту на Волині. У 1911 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-тут ім. князя О. Безбородька, у 1913 р. – Олексіївську військову школу в Москві. У роки Першої світової війни 1914–1918 рр. – штабс-капітан російської армії. Учасник українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Воював у складі військових підрозділів Армії УНР. З квітня 1920 р. – командувач бригади Армії УНР. В еміграції перебував у Польщі: один із співзасновників військового журналу „Табор“. З 1938 – офіцер польської армії. Напередодні Другої світової війни 1939–1945 рр. закінчив військову академію Генерального штабу Збройних Сил Речі Посполитої. Під час німецько-польської війни 1939 р. командував 29-ю польською бригадою. У березні 1945 р. очолював Український національний комітет, який виступав за створення Української Національної Армії. У квітні 1945 р. призначений командувачем Першої Української дивізії Української Національної Армії. У кінці квітня 1945 р. вжив заходів для виведення дивізії з бойових дій на Західному фронті, чим врятував сотні українських вояків від загибелі. Після закінчення війни жив у Німеччині, а з 1949 р. – у США. Помер у Трентоні.

Автор праці з воєнної історії „Arms of Valor“ („Армія звитяги“, 1959), редактор збірника „Українсько-московська війна в 1920 р. в документах“ (1933).

Титульна сторінка книги «Броди», виданої в Мюнхені у 1951 р.
Літературний редактор Іван Кошелівець
Мистецьке оформлення Мирона Левицького
Картографічні роботи Юліяна Волянюка
Друковано в друкарні Апостольської Візитатури, Мюнхен

М-р Олег ЛИСЯК,
кол. Військовий звітодавець 1 УД

Битва без легенди

*...Ми йдемо за свій Край,
за стрілецький звичай,
Ми йдемо в бій за свою перемогу!*

Вояцька пісня

Минає шостий рік з часу, коли закінчилася друга світова війна. Якщо не на всіх, то, принаймі, на деяких полях боїв. Над втомленою війнами Європою не гудуть ще поки що щораз гудки тривожних сирен, в бойових повідомленнях не чується назв європейських і африканських місцевостей, середньо-морські і східно-європейські фронти другої світової війни відходять в забуття і входять вже поволі в підручники історії. Деяко інакше в Азії, де закінчився вже період „поміж миром і війною“.

Минула світова війна дала лише одного переможеного, Німеччину. Вона дала теж лише одного переможця, яким став якраз той дивний державний утвір, опертий на неволі, терорі, людській кривді і ганьбі, якому ім'я ССРСР, і більшу кількість тих, що війни не програли, але і не виграли – хоч як вони допомагали її виграти Советському Союзові. До тих треба з перспективи п'ятьох років зарахувати і західних аліантів, які вже мабуть, і самі себе не вважають тепер переможцями. „Ми закололи не того кабана“, – заявив на одній з післявоєнних конференцій один з провідних політиків Заходу. Ми не збираємося судити, чи гітлерівська Німеччина була „не тим кабаном“. Певно, що не став ним ССРСР.

Поміж тими, що війну програли або радше не виграли її, є й ми, українці. Ясно, що і після цієї війни не втратила актуальності засада: „Горе переможеним!“ Зокрема це стосується до тієї частини збройної сили українського народу, що увійде в історію наших визвольних змагань під назвою дивізії „Галичина“, переіменована опісля на „Першу Українську Дивізію Української Національної Армії“. До цієї дивізії і її кол. вояків особливо гостро

застосовано цю історичну засаду. Нема потреби нагадувати всім відомих фактів трактування своїми і чужими вояків дивізії після капітуляції. Це речі відомі, і повторювання їх тут не мало б цілі. Нас переможено, а стара воєнна засада каже: „Хто не вміє перенести поразки, той не заслуговує на перемогу“. Ми хочемо заслужити на неї у майбутньому!

Бувають події в житті народів, які негайно після того, як вони стануться, стають подіями всенационального значення і входять, так би мовити, у національний пантеон. Не має значення, чи події ці мають позитивні чи негативні безпосередні наслідки, чи вони позначають похід уперед чи відступ – вони відзначаються як національні річниці – радості чи трагедії, вони входять в історію, їх святкують, про них пишуть, їх славлять і їм поклоняються. До таких подій, звичайно, належать великі політичні зміни, здобуття або втрата державної незалежності, великі і малі війни, великі і малі битви. Та не всі з них попадають у пантеон або, бодай, попадають не швидко.

Одною із таких подій останніх років у житті українського народу, одною з таких „непопулярних“ битв – битв „без легенди“, стала битва, що її вела в липні 1944 року перша від часу закінчення Визвольних Змагань 1917–1921 років українська регулярна військова частина – Перша Українська Дивізія під Бродами. Ця битва, найбільша з тих, яку вели українські збройні відділи у другій світовій війні, закінчилася нашою невдачею. Дивізію, яка входила тоді в склад німецької армії, нагальним ударом набагато переважаючих сил ворога було розбито. Не входимо в цій статті в причини стратегічної невдачі цієї битви, як не говоримо тут про те, чи з політичного погляду було доцільно, що якраз тут, а не деінде, і в тому, а не в іншому часі опинилися кільканадцять тисяч найкращої зброєдатної української молоді. Це справа тих, що формували дивізію, як і справа тих, що ввели молоду, недосвідчену частину в один з найважчих боїв цієї війни на східньому фронті. Справою українських молодих вояків, як і справою тих старших, що знайшли стільки характеру, щоб стати пліч-о-пліч з тими, яких вони кликали до зброї, – було зробити своє діло і лягти в обороні рідної землі. Це ж, до речі, звичайна доля „хлопців“, що йдуть в тюрми, кладуть голови на ешафот, тих, що їх дорога веде в ліс, і тих, що „йдуть до бою темної ночі“. Вони йдуть і, мабуть, навіть не знають, що вони гинуть так званою „геройською смертю“. Тисячі з них гинуть не вінчаних бодай посмертною славою, й вони впали, обкидані болотом від одних і залишені напризволяще від інших. Коли б вони могли чути про те, як посуджувано їх смерть, вони

довідалися б, що вони загинули „ні за що“, хоч лягаючи тисячами під Почапами, Княжим, Олеськом, Підгірцями, вони знали, що кладуть своє життя за те, щоб інші жили. Вони вмирили в 1944 році на підбрідських ланах у свідомості того, за що гинуть. Їх лягли тисячі від бомб нещадних бомбовозів, від большевицьких скорострелів і гранатометів, їх кров маками зацвіла в ті гарячі липневі дні в „брідському котлі“.

Яка доля спіткала їх? Тих молодих українців, що послухали поклику авторитетів і взяли зброю в руки? Де храм, який поставив їм вдячний народ? Ніхто ж бо не має сумніву, що вояки дивізії не були „Івани без роду“, що гинули, не знаючи, за що, за цесаря, за Гітлера чи за чорт зна кого? Де слава, що вінчає тих, які віддають життя за батьківщину? Хто відзначає їх геройську смерть в річниці тих днів, коли вони своєю кров'ю скропили рідну землю, для якої вони не пошкодували життя?

Навіть згадуючи їх, громадськість не може позбутися певних застережень. Одна з наших газет, вміщуючи статтю про битву під Бродами, вважала потрібним додати піднаголовок: „Пам'ять поляглих за Батьківщину завжди свята“... „Завжди“... Себто навіть і в цьому випадку!

Українські вояки, беручи карабіни спокійно і без ентузіазму, знали, що робили, і наперед годилися з наслідками свого кроку. Тому й ми не маємо претенсій ні до кого – ми просто стверджуємо факти. Українські вояки, що переходили з червоної армії через фронт до своїх, повстанців УПА, що йшли в ліс, вояки дивізії, що надягали німецькі шоломи – всі вони виконували лише свій обов'язок супроти майбутньої української держави. Коли йдеться про нас, вояків дивізії, ми брали зброю, бо вірили, що треба обороняти нашу рідну землю, навіть коли ми не вірили тим, які давали нам цю зброю в руки.

На жаль, батьківщина в ярмі, на полях, де в липні 1944 року тисячі молодих українських вояків склали своє життя на вівтар батьківщини, не видно тисячних процесій народу, не чути жалібних співів, прощі з усіх сторін країни не збираються, щоб відсвяткувати величезну, найбільшу в цій кривавій війні, гекатомбу українських вояків. Нема цього, бо в теперішніх умовах не може бути.

Але ж велика частина провідної верстви народу тепер на еміграції. Які відгуки цієї геройської смерті декількох тисяч добрих синів України ми чули в еміграційному середовищі? Хто згадував їх, хто говорив про них голосно всьому світові, хто обороняв їх честь, честь синів своєї батьківщини? Хіба ж наше суспільство не має навіть і тепер, декілька років після закінчення

війни, ніякої іншої відповіді, крім засоромленої мовчанки у відношенні не до живих кол. вояків дивізії, але до їх загиблих товаришів? Чому так швидко зів'яли квіти, що ними обкидала новобранців захоплена юрба пам'ятної весни 1943 року?

Ясно, що завдання сказати слово про бій, в якому загинули наші найкращі товариші зброї, припадає нам, колишнім воякам дивізії. Це необхідно зробити, бо події назрівають швидко, і могло б статися, що ця книга могла б не побачити денного світла і ніхто не сказав би світу про цей великий бій і про смерть наших друзів. Могло б статися таке, що ми погинемо в майбутніх днях, не виповнивши завдання, що його на нас накладено.

Якщо б таке сталось, нам сором був би вічний. „Війна минає, а слово лишається“, – так каже стара засада. Тому й ми даємо світові це слово. Цю книжку не писали ні письменники, ні літератори (дивізія не була популярна між письменниками), і тому, може, слова авторів не передадуть як слід, згідно з літературними правилами, всього жаху „брідського котла“. Ми хотіли б, щоб наші слова стали квітами, що ми їх складаємо на могилах товаришів, яким хочемо спорудити таким шляхом пам'ятник „тривкіший від міді“.

Але ми не хотіли б теж, щоб ці квіти були штучні, ми хотіли б бути об'єктивними і дати читачеві з-поза Дивізії повний образ „психічного клімату“ і всіх тих умов, в яких поставала, діяла, врешті, в травні 1945 закінчила перший етап своєї діяльності УД і її вояки. Хоч ця невеличка збірна праця аж ніяк не є спробою написання повної історії дивізії – це лише спроба опису одного з її боїв, всеж таки ми, бажаючи в'яснити по змозі об'єктивно весь цей комплекс питань, що називається „справою Дивізії“ – даємо в цій книзі слово тим, що могли б про цю справу сказати щось суттєве. Тут і думки представника старшого покоління, учасника визвольних змагань I-ої світової війни і члена Військової Управи під час II-ої світової війни, тут погляди, що їх заступають визначні представники українського підпільного руху, тут і погляди самих членів Дивізії. Очевидно, їх думки різні, і воно не може бути інакше. Щодо одного всі ці люди згодні, а саме, як висловлюється один із співавторів цієї книги а одночасно і один із політичних опонентів Дивізії: „Як ініціатори самої ідеї творення української частини, так особливо учасники цієї збройної формації мали перед очима українську рацію і бажали скріплення українського мілітарного, а в перспективі майбутнього і політичного потенціалу“. Коротше, вояки дивізії знали, чого хотіли: вони хотіли бути українськими вояками, і вони ними були!

Представники різних думок згодні і в другій справі: вони повинні глибокої пошани супроти загиблих наших товаришів.

Ми не маємо наміру ґльорифікувати їх. Ні майора Палієнка, командира важкого дивізіону артилерії, ні сотн. Палієва, який зумів загинути в бою разом з тими, яких він кликав до зброї, ні ось цього стрільця Самбора, що неживими відкритими очима дивився з німим проханням у вічі своєму старшині, ні молоденького 17-річного військового звітодавця, фільмового репортера Володаря Ратича, ні його друга Володимира Заворотюка, що не вернувся з-під Бродів, ні пор. Ігоря Поспіловського, який мав таку смерть, якої бажав: „від кулі в серці і на полі“, ні тих сотень старшин, що вірно стояли й пробивалися із своїми вояками, ні тих тисяч усіх інших, що ми їх називаємо „хлопцями“... Ми не хочемо їх прославляти – ми хочемо лише зафіксувати низку об'єктивних фактів, без прикрас і без патосу показуючи їх як людей, які так хотіли жити і ... які загинули.

Поволі приходить до розуму. Ті самі, що негайно після закінчення війни видавали переможених в руки їх катів, сьогодні вже інакше (хоч і ще не зовсім правильно) дивляться на справи. Сьогодні ледве чи знайдеться хтось із чужинців, хто кинув би в лице борцям з комунізмом за волю свого народу згйдливе слово „коляборант“! Чи ж не час вже власному суспільству переглянути своє ставлення до тих, принаймні, вояків дивізії, що полягли. Не потайки, не з-під поли, а відкрито і сміливо поділімо жаль і тугу матерів, що їх сини загинули, сповняючи свій обов'язок, дружин, що їх чоловіки не повернуться ніколи. Вони загинули в брідському котлі в боротьбі з большевизмом, ворогом людства, з яким щойно сьогодні стає до бою весь світ.

Ми не мали прапора. Коли б ми його мали, тоді в ті гіркі весняні дні прегарного місяця травня 1945 року, коли ми, склавши зброю, йшли за дроти, ми порізали б його на шматочки і розділили б так, щоб кожний полк, кожний дивізіон, кожний курінь, кожна сотня, чота й рій – кожний вояк отримали шматок його на серці, аж до того дня, коли під Бродами рвоне повітрям грімка переможна сальва-салют в честь поляглих друзів.

Нехай листки цієї книги заступають Вам, Товариші зброї, шматки прапора, якого ми ніколи не мали.

Д-р Любомир ОРТИНСЬКИЙ,
поручник 1 УД

Перша Українська Дивізія на тлі політичних подій другої світової війни

Українські Визвольні Змагання першої світової війни, хоч не увінчалися конкретною перемогою у формі незалежної української держави, все ж сконкретизували остаточно українську політичну ідею, в ім'я якої поведено на чотирьох окупаційних територіях України перманентну визвольну акцію.

Залежно від політичної зрілості поодиноких віток народу й від політичної доцільності, визвольна дія українського народу набрала різних форм, будучи разом одноставною у своїм змісті і головній меті. Вона велася в першій мірі в підпіллі, існувала не тільки як абстрактне поняття, але як діючий суверен із своєю питомою рацією стану (державницькими інтересами. – *Ред.*) зі всіма висновками, що випливають із цього факту.

Головною ознакою української національної революції тих часів є її орієнтація на власні сили. Скрахували утопійні надії на солідарність чи поміч всяких інтернаціональних „ізмів“. Постава, що її зайняли до українських визвольних змагань партії наших сусідніх народів, споріднені з українськими партіями, була в першій лінії егоїстична й керувалася вже навіть не національними, а просто шовіністично-імперіялістичними інтересами своїх державних центрів, забуваючи про гасла й принципи, що їх мали вони на своїх партійних стягах та в політичних програмах. Треба було цілого ряду політичних штовханів і розчарувань, щоб українство зрозуміло ілюзійність розрахунків і надій на чужу поміч і стало на правильний шлях визвольної політики. Концепція орієнтації на власні сили стає в період між двома світовими війнами панівною в українському політичному світі й твердо вкорінюється в українську масу, в першій мірі на Західніх Землях. Ідея національного визволення, ідея української самостійної соборної держави, що її треба вибороти таки

самому українському народові, не чекаючи ласки окупанта і не узалежнюючи її постановня від великодушності тих чи інших союзників, стає тепер політичним „вірую“ патріотичного українського суспільства. Родиться гаряче бажання дії, що її найсильніше відчуває українська повоєнна молодь. Молода українська людина, що вже не встигла пережити Визвольних Змагань і з заздрістю й докором дивилася на батьків, що мали змогу в рідних військових формаціях вести боротьбу за українську державу, прагнула виявити себе в новій дії, прагнула рушниці й знання нею орудувати, бо знала, що це одинокий шлях до волі та її певна запорука.

Цим бажанням української молоді ставили окупанти непрохідну греблю політичних і адміністративних заборон. Бо хоча й інші ділянки українського суспільного життя становили собою ціль завзятих нагінок окупаційних властей, все ж ні одна з них не була так радикально паралізована, як саме військова. Обидві сторони, окупант і окупований, розуміли, про що йдеться.

Українські політичні й колишні військові частини старалися протидіяти намірам ворога, однак їх протидія була дуже обмежена й постійно паралізована нищівними ударами окупантських адміністрацій. Для ілюстрації перегляньмо коротко окупаційні зони України й можливості ставити в них яку-небудь військову роботу.

Большевицький режим у Советській Україні наперед виключав усяке національно-військове виховання. До половини 1920-их років скасовано окремі українські частини, й українські вояки були порозкидані по цілому Советському Союзі й ґрунтовно перемішані з іншими чужонаціональними елементами. Червона армія була одним із засобів большевизації й русифікації немосковських народів. Залишився, отже, розрахунок на масу вишколеного вояцтва, яке, якщо зуміло б зберегти достатню українську національну свідомість, посилювало б помітно український військовий потенціал.

Все це були, однак, тільки великі невідомі, і, як довела практика другої світової війни, тільки відносно малий відсоток вояків у Советській Україні знайшов собі місце в українських лавах. Склалася на це в першій мірі об'єктивні причини, а саме: перекидання частин з великим відсотком українців на Далекий Схід, ґрунтовне перемішання українців-бійців з іншонаціональними бійцями ССРСР тощо.

Ще гірше виглядала справа під польською окупацією. Польська влада поставила собі за завдання цілковиту демілітаризацію українського населення. Почавши з тридцятих років,

не приймано до служби в польському війську української академічної молоді, позбавляючи тим самим цілі річники будь-якого військового вишколу. Нечисленні українські старшини армії УНР і тих кілька старшин з Західніх Земель, що, не затративши національного обличчя, були ще до якогось часу толеровані на другорядних становищах у польській армії, ні в якому випадку не могли змінити цієї невигідної ситуації. В останні роки перед війною польська адміністрація пішла так далеко, що виключила від військової служби вже не тільки академічну молодь, але й свідомий сільський елемент. Після закриття Пласту в 1930 році робив ще спробу з „Лугами“ Р. Дашкевич, але й ті незабаром теж стали предметом нагінки органів польської поліції. В усякій, навіть наскрізь невійськовій, чисто спортивно-фізичній роботі вбачали поляки загрозу існуванню польської держави, намагання „відірвати частину від цілості“ і ставили їй перешкоди.

Про дві останні окупації, румунську й чеську, не доводиться окремо говорити, бо панували там ідентичні з польськими відносинами.

Існувала ще велика група колишніх вояків-емігрантів. Більшість їх жила в Польщі, решта розбрелася по світі, творячи в Чехії, Німеччині й Франції значні українські колонії. З тих емігрантських груп тільки порівняно дуже мала частина зуміла знайти пристановище для себе при польській чи інших арміях, де мала сяку-таку змогу зберегти чи навіть побільшити своє військове знання. Все це були, однак, дуже рідкі випадки. Переважна більшість колишніх вояків була змушена серед найнесприятливіших умов заробляти на прожиток, стоячи під вічною загрозою бути позбавленою права на побут, як це, напр., було в Польщі. Важкі умови життя надщерблювали їхнє здоров'я й відштовхували від військової справи. Одного тільки не встигли їм забрати еміграційні злидні – їхнього подивугідного запалу й готовости до боротьби за українську державу. Багато з них поповнило ряди УПА і Першої Української Дивізії. Досвід, однак, показав, що, поминаючи війнятки, їхні фізичні дані й військове знання не відповідали вимогам модерної війни та вони не зуміли, головне коли йде про Дивізію, відіграти тієї ролі, про яку мріяли десятки років. Ясно, не з їх вини, а з чисто об'єктивних причин.

Так у загальних рисах представлявся військовий відтинок напередодні другої світової війни. Поминаючи нечисленні війнятки, військова сторінка українського народу являла собою незвичайно вбогий стан. Він зводився до того, що українська

молодь, головна позиція українського воєнного потенціалу, була засуджена окупантами на цілковиту неписьменність у військовій справі, і що більше, на ефемерність чи навіть фізкультурну нерозвиненість у Польщі або на денаціоналізацію й яничарство в Советській Україні.

Оскільки легальні українські представництва на Західніх Землях не мали змоги впливати на зміну такого невідрадного стану, увесь тягар протидії й можливої зміни цих відносин на тому, так важливому для справи національного визволення відтинку, лягав на українське підпілля – ОУН.

Гідними зафіксування в історії українського війська залишаться ті наполегливі заходи українського підпілля 30-их років, що прагнули дати за всяку ціну молодій українській людині, попри політичну освіту, ще підстави військового вишколу. Нині, з перспективи півтора десятка років, а то й більше, може, навіть з легкою усмішкою згадуємо всі ті вишколи, науки стрільня по ярах і відлюдних пустирях. Але тоді це не були жарти, ані вияви молодечого темпераменту, розбурханого читанням Карла Мая. Це якраз були відрухи оборони перед військовою неписьменністю й фізкультурним нидінням, що його призначив для молодого українського покоління окупант. Не від речі теж згадати не надто милі судові наслідки у випадках відкриття таких вправ польською поліцією.

Скільки, однак, ідеалізму й посвяти не клала б українська молодь в усі підпільні вишколи, вони, крім морального значення, не були в силі змінити наявного невідрадного стану, що панував на військовому відтинку. Робили ще закордонні чинники підпілля заходи в напрямі приміщення певної кількості української молоді при західноєвропейських арміях, заходи, що увінчалися дуже малими успіхами. На коротку хвилю здавалося, що Карпатська Україна стане вишкільним табором, і тому всю енергію спрямовано на будову вишкільних центрів там таки. Події весни 1939 року, окупація Карпатської України мадярами, перекреслили всі сподівання.

Тим часом політична ситуація літа 1939 ставала з кожним днем гарячіша. Йшла гостра протипольська кампанія, годі, однак, було передбачити, чи німці не підуть далі за польський східній кордон і не заатакують Советського Союзу. Виглядало, що наближається довго очікувана хвилина політичних змін на Сході Європи, а це знову ж змушувало українську сторону за всяку ціну вплестися в грядущі події і взяти в них найактивнішу участь. Передумовою ж її була наявність українських військових частин, хай і як малих у початках. Керуючись саме цим

моментом, закордонний провід ОУН рішив вставити військову частину, що становила б зав'язок майбутніх українських військових формацій. Таким чином постав т. зв. Легіон полк. Сушка.

Загальновідомо, що існував він дуже коротко і з хвилиною заключення німецько-большевицького союзу мусів зникнути з лиця землі. Хоча цей легіон ані своєю чисельністю, ані боєздатністю не являв собою майже ніякої бойової сили і був заледве в стадії організації, його значення полягає в тому, що він дав початок на порозі другої світової війни легіоновій політиці, що згодом ще раз повторилася в 1941 році і знайшла своє найяскравіше застосування в факті створення Першої Української Дивізії.

Легіонова політика притаманна визвольній дії поневолених народів. Переткана нею в першій мірі визвольна політика польського народу; використовували її в першій світовій війні й чехи, а в другій світовій війні майже всі поневолені німцями й большевиками народи, утворюючи свої легіони по одній чи другій стороні. В обидвох випадках, в першій і другій війнах, принесла вона цим народам чималі успіхи: розпропагувала справу національного визволення перед західним світом, корисно впливала на рухи спротиву на окупованих землях, та, врешті, з хвилиною вступу на рідні землі, ставали легіони ядром, довкола якого розбудовувано національні армії.

Дві справи, зроблені українцями в першій світовій війні, створення УСС і дивізії Синьожупанників, принесли великі користі українській визвольній справі, стаючи зав'язком УГА й посилюючи ударну силу української армії.

З того виходить, що концепція творення легіону при чужих арміях – політичний крок в засаді позитивний і припустимий, під умовою, однаке, що попереджують його обосторонні договори, а якщо з тих чи інших причин нема чітко устійнених обосторонніх зобов'язань, безсумнівно очевидно мусить бути тожність цілей, що за них обидва партнери воюють, як і мусить бути наперед виключена можливість ужити легіон всупереч природнім інтересам сторони, що його виставляє. Ні в якому випадку не сміють легіони стати знаряддям, що могло б бути звернене проти власного народу. Завданням відповідального політичного проводу є саме передбачити всі можливості й виключити зі сфери можливого все, що могло б попасти в колізію із власною політичною цілеспрямованістю.

Як говоримо про українську легіонову політику, слід з'ясувати питання, хто й чому був українським партнером при виставлюванні легіону. В обох випадках, цебто в першій і другій

війнах, були ними німці. Причини створення УСС по австрійській стороні не потребують ближчого пояснення. Поминаючи характер австро-угорської монархії, що, як відомо, була багатонаціональною державою й запевнювала народам, які входили до її складу, більшу чи меншу автономію, склад сторін, що воювали, був того порядку, що українська визвольна акція вміщалася тільки й виключно по стороні Центральних Держав, головню в першій стадії війни.

Ближчого вияснення вимагає, однаке, факт творення українських легіонів по німецькому боці в час другої світової війни.

Починаючи від Визвольних Змагань 20-их років, не знаходила воююча національна Україна найменшого зрозуміння, не говорячи вже про поміч, серед народів Середньої й Західної Європи для боротьби з большевизмом. Не тільки що не зрозуміли її Англія, Америка чи Франція, але навіть безпосередні сусіди Советського Союзу, які були під прямою загрозою советського імперіялізму, не мали зрозуміння для української боротьби і своєю поставою супроти українців, що їх мали на своїй території, виключали можливість протибольшевицької співпраці на майбутнє. Візьмімо для прикладу Польщу. Після укладення ризького договору опанувало поляків своєрідне політичне запаморочення. Вони стали вмовляти в себе, а потім і повірили, що вони європейська потуга і що нічого не може статися в Європі без їхньої згоди. В тому ж стилі поведено внутрішню політику супроти національностей, в першій мірі супроти українців. Під духовим покровом теоретиків покрою Грабського пішла повною парою політика „на знищенє Русі“ з усіма її (політики) дивовижними варіантами. Всі знаємо її прояви та й її кінець. Включно до нинішнього уряду советської Польщі. Безпосередні її наслідки – це відсутність якої-небудь можливості українсько-польської співпраці на протибольшевицькому відтинку.

Не розуміли і не старалися зрозуміти большевицької загрози і західноєвропейські держави. Їх годувала большевицька пропаганда потьомкінськими селами, а добродушні джентельмени давали себе обдурити агентам „Інтуриста“ і виписували захоплені репортажі про щасливе советське життя в той час, як мільйони гинули на Україні голодовою смертю. Чи можна було багато сподіватися від урядів народних фронтів Блюма? Хто ж тоді був в Європі, хто б хоч трохи здоровіше дивився на дійсність і на майбутню небезпеку з боку Советського Союзу?

Практично залишалася єдина Німеччина, що, хоч і після програної війни, все ж не втратила ще значення європейської потуги. Позаяк Німеччина ставилася вороже до большевизму,

українці мимоволі дивилися на неї як на свого потенційного союзника на випадок конфлікту.

Пусті й необґрунтовані закиди про хронічне українське германофільство й ідеологічну спорідненість поміж українським націоналізмом та німецьким націонал-соціалізмом. Воно правда, що багато українців вбачало в Німеччині потугу, що з природи свого протибольшевицького наставлення могла б стати українським союзником. Робили це тому, що не було в цей час ніякої поважної сили в Європі, яка б правильно розцінювала загрозу большевизму і приготувлялася до розправи з нею. З притиском треба підкреслити, що симпатії українців до протибольшевицького наставлення Німеччини ні в якому випадку не виходили поза рямці саме того наставлення і не мали нічого спільного з симпатіями до націонал-соціалізму як політичної доктрини. Вони ні в якому випадку не були виявом ідеологічного споріднення поміж націонал-соціалізмом і українським націоналізмом, як це стараються впоїти вороже до українських визвольних змагань наставлені чужинці й деякі, таки свої, спантеличені земляки. Вже саме зіставлення тих двох політичних напрямів штучне, бо вони позбавлені яких-небудь принципово спільних елементів, що уможлиблювали б порівняння. Поминаючи різність самих вихідних позицій обох напрямів: там культ германського світу – тут християнізм, в одних догма расизму, в других повна її відсутність, причини поставлення й цілеспрямованість обох напрямків діаметрально різні.

Націонал-соціалізм був політичною партією державної нації і постав як реакція на політичне розбиття й відосередні тенденції Ваймарської республіки після німецької поразки у першій світовій війні та ставив собі за мету не тільки повернення втраченого національного престижу Німеччини, але й підкорення собі народів Європи, а там і світу, спираючись на теорії про вищість германської раси, серед якої знову ж, згідно з висновками Розенберга в „Міті двадцятого сторіччя“, одинокі передумови до ролі проводиря мав німецький народ. Упорядкування Європи за зразком „*Rax Germanica*“ й створення „нового ладу в Європі“ за берлінським наказом було їх першою метою. Далі прийшло б підкорення цілого світу. Піднесена до джерел правди й політичної мудрости „*Майн Кампф*“ і замкнена пунктами партійної програми націонал-соціалістична партія вже в своєму первозачатті творили поневолення народів, були шовіністично-імперіалістичним напрямом німецького народу. Що ж спільного з тим імперіалістичним багажем має український націоналізм, що належить до категорії самостійницьких рухів Італії

Гарібальді, Польщі часів листопадового й січневого повстань від розборів аж до Пілсудського чи Індії часів Ганді. Український націоналізм – в першій мірі ідея визволення з національного поневолення, ідея стати господарем своїх внутрішніх і зовнішніх справ. Український націоналізм – це твір історичного процесу українського народу, що в Шевченкові має свого ідеолога, а в четвертому універсалі офіційного коментатора української цілеспрямованості.

Та краще від всяких теоретично-ідеологічних міркувань про відмінність обох напрямків і відсутність якої-небудь спорідненості говорять тисячі жертв, що їх понесли саме українські націоналісти в боротьбі з націонал-соціалізмом. Бо, як тільки стали ясними плани гітлерівської Німеччини щодо України, українські націоналісти стали поборювати нового окупанта з таким самим завзяттям і посвятою, як поборювали й поборюватимуть кожного окупанта.

Легенда, Равлик, Мирон-Орлик, Теліга, Федак, Ольжич – кілька прізвищ з довжелезного списку полеглих у боротьбі з експонентами німецького націонал-соціалізму.

Часто обдискутовувано в пресі Західної України в період поміж обома світовими війнами недомагання нашої політики Визвольних Змагань, мовляв, все покладено на одну карту, цебто на Центральні Держави, занедбуючи з'єднати симпатії для української визвольної справи по стороні Антанти. Закиди ці були у великій мірі слушні, й слід було сподіватися, що люди, які так влучно критикували своїх попередників, зайнявши відповідні позиції в українській політиці, не прогавлять ніякої нагоди для спопуляризування й з'єднання симпатій західних альянтів до української визвольної справи. Слід було того сподіватися тим більше, що політична ситуація вересня 1939 була корисніша для українців, якщо йдеться про заангажування себе по стороні альянтів, як це було в серпні 1914. Тоді Антанта з першого дня була союзником Росії, і тому годі було шукати в неї зрозуміння для справи визволення України, що мала бути осягнута шляхом розвалу їх союзника. В 1939 р. Совети належали радше до ворожого альянтам табору, й тому існувала можливість української політичної роботи по стороні тих же альянтів. Складена українською парламентарною репрезентацією заява лояльності польському урядові з рівночасним запевненням чесно виконувати обов'язки громадянина на полі бою у вересні 1939 року, поминаючи зараз її мериторичну доцільність з українського погляду, давала можливість політично заангажуватися по стороні альянтів. Назвався грибом – лізь у борщ. Брак

послідовности тодішніх політиків УНДО перекреслив цю одинокую шансу створити хоч би скромну, але умандатовану політичну репрезентацію в Лондоні. Ще можна б зрозуміти, а може, навіть оправдати таку поведінку, якби політики УНДО, залишившись у краю, вели яку-небудь політичну роботу. Нічого подібного не сталося. До Лондону виїхав польський уряд з заявою лояльності українських послів, що була для нього, та ще й по нинішній день є й буде, цінним документом на підтвердження інтегральности Польської Держави з „Кресами Висхідними“ включно. Українська сторона не вислала свого коментатора. Для декорації покликали поляки Соловія, що так співав, як поляки грали.

Автори варшавської заяви з вересня 1939 р. самоліквідували партію (УНДО), а самі віддалися турботам за хліб насущний.

Нічого дивного, що не робили ми спроб легіонової політики по стороні альянтів. Соловій не міг же її робити.

Як застановлятися над причинами, що довели до створення легіонів у другій світовій війні, то, поминаючи суто мериторичні міркування українських політичних чинників, велику роль відіграли психологічні моменти, себто загально панівне серед українців бажання за всяку ціну створити ті чи інші форми українських збройних сил. Починаючи з осені 1939 р. аж до весни 1941 р., використовували українці на окупованій німцями території всі можливості для створення яких-небудь мілітарних чи парамілітарних формацій, що могли б згодом служити зав'язком збройних сил. Масове творення Куренів Молоді, організація військових курсів, служба по т. зв. „Веркшухах“ свідчили про гаряче бажання української молоді здобути військовий вишкіл. Загал української молоді соромився своєї військової неписьменности як наслідків окупації і на кожному кроці старався надолужити втрачене. Ця психологічна постава також давала ґрунт неузасадненим сподіванням на творення української армії німцями з хвилиною, як ті рішаються на війну з Советським Союзом.

Безпідставні були ті сподівання тому, що німці не давали ніяких підстав до таких висновків. Та проте така атмосфера була, й у її сприятливій температурі могли дозрівати такі фантастичні вістки, як те, що в Гересерцойгунгсамті в Мюнхені стоять скрині, повні шоломів з тризубами, що вже гаптуються полкові прапори і т. д. І багато вірило в ці вигадки, вірило, бо хотіло вірити.

Тим часом постава німців, все, що писалося тоді або вже було написано перед тим, не давали ніяких підстав до таких рожевих сподівань. Сук справи полягав у тому, що українці сприймали

все під моттом „Бажання породжує думку“, і навіть до найбільш виразного й недвозначного ствердження противної сторони додано власні коментарі, що інтерпретували все так, як було вигідно і приємно.

А німці говорили і діяли досить ясно. Не було ніякою політичною таємницею, що їх політичною евангелією є „Майн Кампф“. Один розділ тієї книжки був посвячений східній політиці, і там чорним по білому написано про нижчість слов'янської раси. Це і були засадничі міркування, що лягли в основу німецької політики на Сході.

Коли йдеться про українців, то вона зводилася до спрямування, що його так щиро висловив шеф уряду Еріка Коха на Україні Даргель в розмові з проф. В. Кубійовичем в листопаді 1941 року: „Не маю для вас рушниць, ані як для поліції, ані як для війська. Для вас у майбутній Європі є мітла і сапа“. Щоправда, не говорено того так одверто до вибуху війни, але й не було ніякої зобов'язуючої заяви в протилежному напрямі. Її не було не тільки тоді, коли ще дійсний був договір із советами; ні словом не згадувано про Україну й українців в протибольшевицькій кампанії на початку війни, ні у дальшій її стадії. За одним виїнятком: в одній із своїх промов весною 1943 р. Гітлер, перераховуючи народи Європи, що борються на протибольшевицькому фронті сказав: „In der letzten Zeit kämpfen sogar Tataren und Ukrainer gegen den Bolchewismus“ (Останнім часом з большевизмом змагаються навіть татари і українці. – *Ред.*). От і все!

Коли остаточно напередодні війни з советами стало ясным, що творення українських національних формацій не йде по лінії німецьких плянів на Сході Європи та коли всякі спроби в тому напрямі переконали, що німці ніколи не підуть на творення національних частин з правом вирішного голосу в диспонуванні ними відповідних національно-політичних проводів, українське підпілля рішило використати прихильність деяких кіл Вермахту і створити із власної ініціативи й без відома найвищих німецьких чинників військові відділи, що загально знані під назвою Українського Легіону (офіційна назва „Дружини Українських Націоналістів“).

Своїм змістом, побудовою і почасти зовнішньою формою (відділ „Південь“) носив Легіон суто український характер. Створено його, щоб досягнути певні конкретні цілі, а саме:

1. Виставленням військової частини поставити німців перед доконаним фактом і тим остаточно вяснити їх поставу до української справи, зокрема до українських збройних сил.

2. При допомозі легіону перекинути політичний актив робітників і студентів якомога найскоріше на рідні землі.

3. Створити зав'язок військової формації, що з хвилиною переходу на рідні землі змогла б перейняти ролю кадрів.

4. Дати змогу військового вишколу українській молоді.

Завдання, що його мав виконати легіон, було у великій мірі осягнене. Уможливлено перекинення на рідні землі кількох сотень активістів; кілька сотень молоді перейшло військовий вишкіл, вийшло ряд старшин і підстаршин, що згодом причинилися до організації УПА чи стали врешті зав'язком і хребтом старшинського корпусу Першої Української Дивізії. Щодо постави німців, стало ясным: 1) що в інтересі німців не лежить розбудова українського війська; 2) що їх політика відносно України і її самостійницьких змагань наскрізь ворожа; 3) що Третій Райх ворог української незалежності, окупант, і проти нього треба боротися.

Як дальший наслідок того, український самостійницький рух перейшов у нову фазу визвольної політики: пішов у підпілля й розпочав боротьбу з новим окупантом.

Для оборони населення перед німецькими репресіями постають, спочатку спонтанно, дрібні збройні відділи, що з кінцем 1942 року переходять у широко закроєну самооборонну боротьбу українського народу з німецьким насиллям. Про ці події пише старшина ОКВ (Вище Командування Вермахта) Абсгаген у споминах, що 1950 року появились на книжковому ринку під заголовком „Canaris, Patriot und Weltbürger“ („Канарис, Патріот і Громадянин“) у розділі „Revolte in der Ukraine“ („Бунт в Україні“): „Радикальні елементи українського визвольного руху на протязі війни дуже скоро змінювали фронт. Вони організовували партизанські групи, які потім непокоїли тиллові німецькі частини у Польщі і окупованих областях України. Цим пояснюється, що з 1941 р. у німецькі концтабори потрапили чисельні українські націонал-революціонери. Між ними було не мало справжніх борців за свободу, які не були згідні на звільнення їхньої Батьківщини від радянського ярма – лише аби передати її на даний час все більш чітко вимальовуваним колоніальним методам східної політики НСДАП“ (Пер. з нім. – *Б. Боришевський*).

Як виглядала українська політична дійсність у першій половині 1943 року, напередодні створення Першої Української Дивізії? Всякі ілюзії відносно німців були дефінітивно поховані, а їх місце зайняла активна протинімецька боротьба, ведена українським підпіллям. Треба підкреслити, що в цей час не було в Україні ні одної політичної групи чи навіть концепції,

прихильної німцям. Поминаючи платних агентів, всякого роду шумовиння чи авантюриків-зрадників типу Штепи, не було за цілий час окупації України німцями ні одної спроби переговорів з німцями, що розходилася б з ідеєю незалежності українських земель. Українці, подібно як і поляки, не мали швейків покрою чеського міністра пропаганди часів Протекторату, що доводили б історичну конечність і користі з підпорядкування їх країн Німеччині.

Коли йдеться про поодинокі українські землі, то існували досить великі різниці в стосованій німцями тактиці. В т. зв. Райхскомісаріяті, під кермою „льокомотівфюрера“ із Східної Прусії Еріка Коха, велася дика кольоніяльна політика, спрямована на повне знищення українства й приготування терену під німецьку колонізацію. Деяко лагідніші методи були стосовані в Галичині, де була змога вести деяку організовану роботу, де розвивалося господарське й культурне життя, поставала мережа шкіл, включно з деякими факультетами високого шкільництва.

Під одним оглядом не було різниці, а саме: коли йшлося про поборювання українського самостійницького руху. Безпощадно нищено всякі, навіть найменші, прояви самостійницької роботи тут, як і в Райхскомісаріяті. З поширенням дій УПА на Галичину, головно після створення Української Народної Самооборони (УНС), що її завданням було не допускати до опанування Карпат загоном Ковпака, почала зростати хвиля репресій на цивільне населення і в Галичині.

Крім відплатної акції терору за самостійницьку роботу і зв'язки з УПА, поведено широкозакроєні акції вивозу до Німеччини, дикі набори до німецьких частин, а врешті масові пацифікації, при яких у випадку Холмщини одна така акція коштувала українцям тисячу трупів, гинули тисячі неповинних жертв.

Яке ж було становище німців?

Перша половина 1943 р. застає німців у досить поганому політичному й стратегічному стані. Безповоротно щез міт німецької непереможности. За ними була вже трагедія Сталінграду, відступ на середньому відтинку й постійні вирівнювання фронтів, альянтська інвазія в Африці, що незабаром розтягнулася й на Сицилію. На всіх окупованих німцями територіях ішли поживлені партизанські дії поневоленних народів, і це в'язало собою десятки німецьких дивізій.

Під впливом критичної мілітарної ситуації Німеччини і можливости всяких політичних змін включно з недалекою німецькою поразкою й маревом хаосу, що наступив би опісля, з другої

сторони, під тиском застрашливого терору й знищень, наводжених німцями день-у-день біологічній субстанції українського народу, робить провідник Українського Центрального Комітету проф. В. Кубійович заходи перед компетентними німецькими чинниками для створення українських військових формацій. Робить це спочатку на власну руку, будши переконаним про недалекий розвал Німеччини й уважаючи, що в такій ситуації український народ мусить мати вишколену збройну силу, яка зуміла б опанувати ситуацію після розвалу. Чи оцінку ситуації й висновок, що його зробив проф. В. Кубійович, поділяли ширші кола українського громадянства? Відповідь доводиться дати позитивну. Хоч український загальний стояв неподільно на протинімецьких позиціях і активно підпирив визвольну боротьбу, очолювану ОУН-УПА, уважав він за потрібне створити навіть і при німецькій допомозі військову формацію, що зберігала б тисячі молоді перед фізичним винищенням, якого завдавала день-у-день німецька адміністрація, формацію, що дала б змогу перейти військовий вишкіл, а в майбутньому уможливила б новий, тим разом краще технічно підготований, Листопад. Тими моментами керувалася й українська молодь, що хотіла війська і пішла до Першої Української Дивізії. Вона усім серцем ненавиділа нового окупанта й не вірила йому. Але ж так само не могла пройти повз нагоду взяти зброю в руки. Не цікаво їй навіть було, хто її дає; вона добре знала, проти кого і за що вона її спрямує. Не цікавив її навіть зовнішній вигляд уніформи, чи буде на ковнірі галка чи лев, галицька чи яка там вона з назви; в серцях її були тризуби, душа її була українська, присвічувала їй одна ціль – боротьба за українську самостійну соборну державу. Не ляндекнехтами думали стати. Бажання мати зброю в руках й уміти нею орудувати для справи визволення України було самотнім і вирішним стимулом, що велів тим молодим людям, закусивши зуби й, хоча в зненавидженій уніформі, без українських відзнак і назви частини, вчитися й ще раз вчитися, щоб тим краще служити Україні. Чужа й осоружна була їм думка вислуговуватися німцям чи взагалі кому-небудь. Беручи зброю до рук, вони вірили свято, що вступають на шлях змагань українського народу за незалежність.

Факт створення Першої Української Дивізії, поза хвилими зменшення терору і звільнення частини українських політичних в'язнів, ні в чому не змінив наявної політичної ситуації. Українці, передчуваючи грядучий упадок Німеччини, хотіли взяти зброю в свої руки, німці, поскромлені мілітарними і політичними поразками, скривавлені східним фронтом, у вичікуванні

альянтської інвазії, хоча й не дуже то радо, але остаточно все ж таки пішли на творення Дивізії, сподіваючись собі деяких користей від неї на Сході.

Для характеристики наставлення деяких німецьких середовищ до творення Дивізії хай послужить вислів заступника шефа українського відділу в Райхсзіхергайтсгавптамі полк. Вольфа в розмові з українським старшиною – полоненим у таборі в Регенсбурзі.

„Ми, в РСГ, – сказав Вольф, – були проти творення Дивізії, не вірячи в українську щирість відносно співпраці з німцями. Для нас було очевидне, що вишколюємо своїх ворогів, які скоріше чи пізніше пристануть до УПА. Творенням Дивізії, – говорив Вольф, – впустили ми до власного кожуха вошу. Але ви там у Львові обробили Вехтера, і йому вдалося переконати найвищі чинники“.

Творення Дивізії не попередила ніяка політична угода. Факт її постанови не супроводжувався ніякими політичними акціями, що, наприклад, супроводжували творення німцями норвезької і голландської дивізій; не появилася ніяка нова політична концепція.

Концепцією української визвольної політики, признаваною загальною українського суспільства, була тоді самотня політична в Україні сила – ОУН і мілітарне рам'я українського народу – УПА.

Тоді як ОУН і УПА були речниками української визвольної політики й знаходили активну підтримку українського народу, завданням Дивізії було збільшити й усправити військовий потенціал. В першому випадку явище чисто політичної натури, в другому – технічної.

Не в Дивізії чи при її допомозі формувалася політичний світогляд її членів. Його оформлювала діюча українська політична сила, й вони вже з готовим політичним „вірую“ приходили до Дивізії, щоб набрати військового знання.

Першу Українську Дивізію творено не як формацію конкурентну до УПА чи на противагу до неї. Її творено в ім'я посилення визвольного фронту вишколеним вояком, в ім'я використання всіх легальних можливостей для скріплення національної революції, в цьому випадку нагоди доброго модерного військового вишколу.

Так розуміли Дивізію її творці й тисячі тих, що пішли до неї.

При тому треба, однак, звернути увагу на певні недотягнення, а то й грубі помилки, що постали в час т. зв. вербування до Дивізії. Недотягнення, що за причину собі мають своєрідні

дефекти нашого суспільства у сприйманні політичних подій. Не йдеться тут про технічні недотягнення, йдеться тут про незрозуміння багатьма заангажованими до акції творення Дивізії причин, що привели до згоди на творення її з українського боку, далі, незрозуміння завдань Дивізії і, нарешті, політичного положення взагалі. Без достатньої політичної зрілості й почуття політичного реалізму, керуючись безкритичним сентиментом, допускалися т. зв. уповноважені, як і деякі українські робітники пера, непрості промахів у своїй словній і письмовій вижнювальній роботі. Без почуття відповідальності за сказане й написане створили ті люди ні для кого не потрібну, а для самої справи шкідливу тромтадратщину, деклямуючи про постання нової армії української соборної самостійної держави, а деякі таки інакше не називали Дивізії, як УГА. Роблено натяки й таємничі міни, що, мовляв, ось-ось і „буде Україна“. Дійшло врешті до того, що заступник провідника УЦК д-р Паньківський уважав за потрібне отямити розгарячковані голови й перестерегти у „Львівських Вістях“ перед невиправданими сподіваннями на новий універсал, бо він не прийде.

Під впливом штучно викликаного перебільшення ентузіазму зродилися невиправдані надії у багатьох членів Дивізії, які після зустрічі з дивізійною дійсністю розчарувалися й проклинали тих, хто обіцяв їм українську самостійну соборну державу. При трохи більшій застанові й почутті реалізму можна було легко оминати цю неприємну в наслідках помилку.

Підпілля зайняло до ідеї творення Дивізії стримано негати́вне становище. Знаючи, одна́че, ідейність замірів відповідальних за творення Дивізії українських чинників і вбачаючи деякі користи в існуванні української Дивізії, воно не розпочало більших дій проти вступу до неї. Через висланих людей старалося впливати на вояцтво в сенсі недопущення ужити дивізію в акціях, неспівзвучних політичній лінії українських визвольних змагань.

Не підлягало сумнівам, що згода з українського боку на творення Дивізії була кроком незвичайно ризиковим. Досвід легіону 1941 року, як і факт перебування саме в час ведення розмов у справі Дивізії в тюрмі у Львові „на Лонцького“ арештованих старшин українського куреня мусіли наводити сумніви й побоювання українських чинників за долю Дивізії.

І цим разом не було з німецького боку ніяких гарантій щодо Дивізії. Грубі застереження викликало підпорядкування дивізії „Ваффен-СС“, її назва, уніформи й, головне, командування. Та все ж до створення Дивізії прийшло й сталося це, за словами

проф. В. Кубійовича, „з загальнополітичних міркувань та з низки практичних моментів“.

Про причини, що вплинули на позитивне рішення, незважаючи на всі застереження й побоювання, говорить проф. В. Кубійович ось що:

„В момент творення Дивізії була для мене ясна поразка Німеччини. З другого боку, всі ми, що прикладали зусилля для зреалізування ідеї української Дивізії, мали надію, що поразка Німеччини не буде рівнозначною з перемогою Советів та що на терені Східньої Європи постають такі умови, що поневолені німцями й більшовиками народи мотимуть стати до боротьби за свою незалежність. Для того потрібна була наша армія, а її зав'язком мала бути українська Дивізія. Лише шляхом творення української Дивізії в рамках німецької збройної сили могли тисячі молодих українців перебути зразковий вишкіл, а сотні з них стати старшинами. Не маловажні були й безпосередні користи із створення Дивізії. Ми жили в режимі німецького терору. Створення Дивізії автоматично зменшувало цей терор. Звільнено сотні українців з арештів і концентраційних таборів, з другого боку сотні врятувалися перед арештуванням, тікаючи до Дивізії. Вишкіл Дивізії був придатний для українського підпілля, що в тому часі виступало збройно проти німців, бо деякі з членів Дивізії перейшли до нього. З другого боку, якщо українці, в тому числі й я, не поставилися б позитивно до справи творення української Дивізії, то німці і так набрали б примусово українців до своїх відділів, але це не була б окрема військова формація, і людей цих можна б кинути і до боротьби проти партизанів, і на західній фронт проти західніх альянтів. Щоб осягнути наведені вище користи й охоронити наших людей, треба було німцям заплатити“. Так висловився проф. В. Кубійович.

Специфічні умови, що в них творилася Дивізія, в першу чергу наявність активної протинімецької боротьби на українських землях, яка з кожним днем набирала гостроти, бідненьке офіційне політичне вивінування Дивізії наперед перерішували питання т. зв. „духа“ в Дивізії. Не було в Дивізії такого патріотичного піднесення, захоплення й віри, як це було в Карпатській Січі чи в Українському Легіоні. Не було, бо й не могло бути. Перша Українська Дивізія була своєрідним „malum necessarium“, формацією, що на неї пристали українці під тиском подій, придушивши в собі неподільно панівне тоді протинімецьке наставлення, а то й явну ненависть.

Дивізія була задумана як засіб для осягнення мети, засіб, що змушував її учасників відмовитися від багатьох аксесуарів,

притаманних власним військовим формаціям. Це, власне, була та ціна, що їй треба було платити за зброю й вишкіл.

Політичне життя членів Дивізії порядком відносин, що запанували в ній, розподілялося на дві частини: на вбогі легальні прояви, що йшли по лінії офіційних вказівок зі штабу Дивізії, т. зв. „шостого відділу“, і на справжні зацікавлення політичними діями на рідних землях, виміну думок на ці теми у вузьких гуртках, читання нелегальної літератури тощо.

Те, що *ex offio* дозволено було офіційною пропагандою, приймалося викладачами й слухачами як прикрий обов'язок. Годі ж було очікувати зацікавлення чи активної участі від державницько настроєного вояцтва, що його змушували вислухувати лекції про новий лад в Європі, коли в ньому не говорено про місце України як держави, а вістки з краю вказували на те, що їй призначається місце колонії і що в тому напрямі йдуть відповідні приготування.

Під впливом вісток про шалючий терор в Україні атмосфера в Дивізії була, легко сказавши, гнітюча. Причинялася до неї ще й поведінка німців-вишкільників, панівна несправедлива персональна політика, наглядне упривілейоване трактування німців на некористь українців, брак найменшого зацікавлення до української справи. В наслідку існували два ворожі табори, що наперед виключали яке-небудь зближення, коли не брати до уваги штучних настроїв товариських вечорів і обосторонніх бляшаних промов. Поза нечисленними виїнятками, німецький персонал з повною насолодою використовував своє упривілейоване становище, трактував Дивізію як добру нагоду вигідно пожити й дістати аванс, що його не один з-поміж них ніколи не дослужився б у німецькій частині.

З часом витворилися дві чужі собі окремі касты: з одного боку була маса „хлопціс“ – нижчої категорії вояків, а може й людей, з другого боку – упривілейована каста німецького „рамен-персоналу“.

Не означає воно, що всі німці в Дивізії схвалювали таку поведінку й відносини. І серед них були одиниці, які хотіли б зблизитися до українців і засуджували розподіл. Але й їх становище було нелегке, бо „aus der Reihe tanzen“ не було добре бачене.

„Пастирські листи“ генерала Фрайтага, що їх за час його командування Дивізією появилось досить багато і що мали робити „штїмунг“, викликали своїм змістом і зовнішньою формою (починалися вони протекційним: „Meine lieben ukrainischen Divisionsangehörigen!“ (Мої дорогі українські Дивізійники.– *Ред.*)) поблажливі усмішки серед німців і українців.

В такій задушливій нестерпній атмосфері доводилося українським членам Дивізії переходити вишкіл, а згодом фронтову службу. І як взяти до уваги саме ті моменти, зрозуміємо ту велику посвяту і самовідречення членів Дивізії, що з затисненими зубами зносили всі ті упокорення ради досягнення військового знання – кроку вперед до досягнення нашої головної цілі.

Як порівняємо становище УСС чи членів Українського Легіону зі становищем членів Першої Української Дивізії, то впадає в очі велика різниця на некористь останніх. Перші бо, вже самим фактом участі в давній українській формації, були класифіковані „національними лицарями“, їх звеличували і з місця вводили у пантеон борців за волю. Останні, хоча керувалися, вступаючи до Дивізії, тими самими ідейними спонуканими, завдяки панівній у Дивізії атмосфері не мали щастя перейти всіх тих виблисків духових переживань, що їх мали перші, зрештою, ще й до нині не дочекалися належної і справедливої оцінки.

З погляду цілості проблем українського народу, ціна, що їй він заплатив за модерний вишкіл кількох тисяч старшин, підстаршин і стрільців, хоча була й велика, все ж пропорційно не занадто велика.

Близько чотирьох тисяч полеглих під Бродами й тисяча інвалідів – досить великі жертви на одну Дивізію; в порівнянні одначе з мільйонами, що змушені обставинами гинути за ворожі Україні цілі, а то й за утримання чи зміцнення режиму, що поневоляє Україну, блідне трагізм цих чисел. За всяку науку треба платити; за волю й вивчення техніки її здобування треба платити кров'ю. Такий вже закон на цьому світі.

Непропорційно більшу ціну платили й платять самі члени Дивізії. Не йдеться тут про матеріальне становище, ні навіть про фізичні каліцтва. Йдеться про моральні кривди, про неслухне й помилкове, коли вже не злобне, інтерпретування факту існування Дивізії й участі в ній. Ніхто не вимагає вибілювань і славо-словій. Факти залишаються фактами. УПА була й лишається збройним рам'ям української національної революції, втіленням невгнутости української визвольної ідеї. Не було під час другої світової війни якої-небудь української політичної концепції, що могла б чи старалася б конкурувати з концепцією визвольної політики й дії, провадженої українськими націоналістами. І тому питання не стоїть: УПА чи Дивізія, його взагалі не можна ставити в цій площині. Йдеться про одне засадниче ствердження: чи Дивізія була актом змагань українського народу за самостійність, чи ні. Йдеться про те, чи побіч УПА могла й може

ще існувати яка-небудь форма визвольної боротьби. Приймаючи, що УПА була першою формою втілення визвольної дії, треба ствердити, що були й будуть інші форми, яким не сміємо відмовляти права дій визвольних змагань. Яким правом тим тисячам вояків Першої Української Дивізії, що, йдучи за поштовхом ідейних стимулів, в найсвятішому переконанні про співзвучність ідеї українського національного визволення з участю в Дивізії, йшли вчитися військового діла, щоб тим краще служити Україні, яким, отже, правом можна відмовити їм назви борців за українську справу? За кого ж впали ті тисячі старшин і вояків під Бродами, а інших тисяча день-у-день конфронтує їхнє інвалідство з німим запитом, за кого та рука чи нога? Чи може сумніватися українець, що не за Україну?

Перша Українська Дивізія була одним з актив змагань українського народу до самостійності, а її учасники – активними борцями визвольних змагань. Нема поганішого, більш упокорювального для вояцької гідності почуття, як свідомість поразки чи капітуляції перед ворогом. Повноту цього гіркого душевного відчуження пережили учасники українських визвольних змагань першої світової війни. Не мали тих почувань члени Першої Української Дивізії в травні 1945 р. Капітуляцію Німеччини прийняли члени Дивізії з радістю, що врешті упав зненавиджений режим, що скінчиться час важких моральних переживань. Для українців було це закінчення одного етапу на дорозі до визволення. Наша, українська, війна була щойно в розпалі, слід було думати про нову політичну ситуацію й можливості, що вона давала українській визвольній політиці. Ні на момент не відчували вони якого-небудь страху перед майбутніми подіями. Ішли до полону з піднесеними головами, повні надії на нові можливості причинитися своїм військовим знанням для загальної справи. В найглибшому переконанні про слушність української справи взагалі, а ролі Першої Української Дивізії зокрема, не прочували всіх тих Сцил і Харибд, що доведеться їм незабаром пережити за дротами. Ми далекі від бажання насвітлювати тут психічні переживання українських полонених. Наша політична дійсність останніх років така багата на ґрати й дроти, що побут полонених не в силі внести до історії мартирології нічого істинно нового. Але полон – це не тільки психоза позбавлення волі, тверде життя, холод і голод. Можуть виникнути обставини, що створять тортури психічної натури сто разів гірші від недомогань життя в полоні разом взятих. Тих переживань не поскупилася доля полоненим Першої Української Дивізії. Після програних визвольних змагань двадцять років сиділо наше вояцтво

десятьками тисяч по Тухолях, Домбях, Тарновах, Калішах і як там ще усі місцевості національної Голготи називалися. Їх матеріальне становище, поведінка з ними були без порівнянь гірші, як у Ріміні чи Ауербасі.

Але була довкруги них авреола героїв; признані й святковані лицарі залізної остроги, хоча навіть голодні й биті, – своїми й чужими визнані були борцями за волю народу.

У випадку полонених Дивізії – клеймо коляборантів з кривавим режимом Гітлера, притягання до співвідповідальності за непоповнені варварські злочини й переслідування, що їх об'єктом в чималій мірі був український народ, а то й особисто десятки членів Дивізії. На тлі роззброюючої незорієнтованості альянтів і їхньої дитинної віри співпраці з большевиками – марево видачі, часті відвідини большевицьких комісій, переслухання були на порядку дня. Треба було справді великої віри й святої терпеливості, щоб розвіяти мряковиння, що нависло навкруги Дивізії й дивізійників. Тільки завдяки послідовно проведеної роз'яснювальній роботі серед альянтів досягнуто задовільні успіхи.

Коли заспокоїлись трохи інквізиційні настрої 1945 р., українські компетентні чинники в Німеччині й за океаном стали на правильній позиції у відношенні до Першої Української Дивізії: зі стримано-боязкої постави вийшли відважно перед міродайні чинники західних альянтів, домагаючись правильної оцінки Першої Української Дивізії і справедливого трактування її членів. Мабуть, немає нині політично зрілого українця, що не доцінював би значення десяти тисяч вишколених старшин, підстаршин і стрільців в активах українського воєнного потенціалу. Дорога й кривава була ціна здобуття цього капіталу кількох тисяч вишколеної української молоді, але „нема ціни, яку варто було б заплатити, щоб було українське військо“, – говорив напередодні творення Дивізії найбільший тодішній українець митрополит Шептицький.

Свідоме обов'язку, що спочиває на ньому, терпеливо чекає вояцтво Першої Української Дивізії нагоди тяжко здобуте військово-ве знання й досвід поставити на службу великій справі національного визволення.

*Інж. Михайло ХРОНОВЯТ,
кол. член Військової Управи*

Паралелія між визвольною боротьбою українців у двох світових війнах

Свобода людини – найцінніше добро. Був би нікчемний той народ, який не пробував би визволитися з неволі.

За час довголітньої неволі українського народу дбали наїзники про те, щоб його роззброїти морально та переконати його в його меншій вартості. Однак героїчне минуле дрімало в народних масах, в його піснях-думах, в його народній свідомості, і він використовував кожну нагоду, щоб добитися свободи.

Романтика попереднього століття настроїла українців на тужливий „моль“. Перші роки ХХ ст. перероджують українські маси та наставляють їх на бадьорий бойовий „дур“. Потрясаючі події ХХ ст. розбудили й Україну, однак застали її до великої розправи ще не приготованою. І так прикро здійснилося й це побоювання-процтво нашого великого генія.

Свідомість, що вороженьки самі не згинуть, як роса на сонці, що їх тільки зброєю можна змусити залишити загарбані землі, – та свідомість змушує українців взятися за зброю, щоб стати господарями на власній землі. Це прагнення волі змушує українців взятися за зброю і в першій, і в другій світових війнах. Зброя – це воля. Хто має перше – здобуде й друге. Це таке ясне і зрозуміле для поневоленого народу, а звідси й туга до зброї стала в нас тотожною з тугою до волі. Тільки так можна пояснити той великий ентузіазм, що супроводив обидва збройні акти на Україні.

Певна річ, що в першому і в другому випадках не бракувало опонентів, які мали свої застереження. Та це були переважно ті, які не вмели на справу дивитись інакше, як тільки з погляду тої чи іншої орієнтації на чужі сили. Вони то й дивилися на обидва легіони, як на найманців чужих сил. За тими опонентами виходило, що раз ми „наймаємося“, то за те повинні

„виторгувати“ певні концесії. За ними виходило б, що в заміну повинні ті чужі сили звільнити Україну і віддати її українцям. Коли ж ні в першій, ні в другій світових війнах ніхто нам того запевнення не дав, то, на думку опонентів, не варто було б й „найматися“.

Нині, по стількох роках, можемо підходити до тих справ більше холодно та об'єктивно.

Як в першій, так і в другій війнах чимало молодих українців зтягнулося добровільно і похопно до зброї в австрійській чи німецькій арміях. Їм чейже ніхто не обіцяв самостійної України. Багато їх і загинуло безслідно під чужими прапорами як незнані воїни.

Правда, що і в першому, і в другому випадках не допустили ворожі нам сили до великих формацій. Правда, що в обох випадках і великі легіони не могли мати впливу на хід гігантських змагань. Та кожному відомо, що й УГА, хоч була стотисячною армією, мала не тільки мілітарне значення. Сама поява західньоукраїнської армії на Східній Україні мала, крім мілітарного, велике символічне значення. Ніхто нині не сумнівається у великій ролі, яку відіграв легіон УСС-ів. Його значення велике для нашої історичної традиції. Це ж після довгих літ просоння нове нав'язання до нашої героїчної княжої доби та козаччини. Легіон УСС став зав'язком обох українських армій у визвольних змаганнях. Не було б УСС-ів – не було б і листопадового зриву, не було б і УГА, і ледве чи дійшло б до створення Першої Української Дивізії в другій світовій війні.

Як від'ємно відбивається довга перерва збройного вишколу, мали ми нагоду бачити при труднощах, з якими доводилося організувати всього тільки одну дивізію у другій світовій війні.

Коли дійшло до збройної розправи на рідних землях, не міг народ приглядатися безчинно. Не чужий інтерес, але знову та сама туга до волі змусила українські маси вхопити зброю, незалежно від того, хто їм ту зброю подасть. І в другій світовій війні цілі групи молодих людей зтяглися до чужого війська, і трудно їх було переконати в недоцільності їх постанов. Ті ентузіастично, звичайно, керувалися аргументом: „Не може рішатися справа на наших землях про нас та без нас“.

За намовою наших сусідів побоялася свого часу Австрія допустити до більшої української збройної одиниці. Так з 60.000 добровольців з трудом вдалося зберегти всього кілька тисяч легіону УСС-ів.

У другій світовій війні українці многократно висловлюють свою волю взятися за зброю. Та щойно на четвертому році війни,

після вирішальної поразки під Сталінградом, погоджуються німці на одну українську Дивізію.

І в першому, і в другому випадках ті, що давали згоду на чужонаціональні легіони, добре здавали собі справу з того, якими цілями керуються українці, приступаючи до спільної боротьби. Зрештою, це виразно унагляднилося вже на самих початках: при присязі, при назві легіону, при уніформах, відзнаках чи прапорах, а головню при командному складі. В одному й другому випадках здавали собі обидва партнери справу з того, що спільна боротьба рамено до рамена буде так довго можлива, як довго будуть спільні інтереси. З тією хвилиною, коли б дійшло до розбіжності інтересів, – конфлікт в обох випадках був неминучий. Таких конфліктів, більших чи менших, було досить і в першому, і в другому випадках.

Легіон УСС-ів, як і Першу Українську Дивізію було організовано для тієї самої мети: боротьба за українські ідеали. І УСС і Перша Українська Дивізія мали стати в найближчому майбутньому зав'язком української армії.

Творення Першої Української Дивізії відбулося в той час, коли всім було ясно, що німці війну програли. Коли один з намічених членів до Військової Управи відмовлявся приступити до справи, мотивуючи свою відмову, що німці війну програли, він дістав коротку відповідь: „Ми не творимо Дивізії для німців. Збройної сили вимагає від нас українська справа. Ми творимо її виключно для оборони рідного краю...“.

В тому ж тоні виголошувано і всі промови в краю.

Як 1914, так і 1943 р. ніхто нам нічого не обіцяв за творення легіонів. Та ці обіцянки однаково не були б багато варті. Що ж могли обіцяти банкрути! Волі не можна виторгувати тими чи іншими концесіями. Її треба здобувати. Лиш наївні ждуть на обіцянки в таких випадках. Українському народові в обидвох випадках йшлося не про обіцянки, а про те, щоб дістати модерний вишкіл та зброю до рук.

Один з представників Військової Управи так прямо і говорив до 2000 українців в Народному Домі в Дрогобичі: „Дивізію творимо для себе і тільки для себе. Прийде час, коли наїзників одного по однім не стане, і на те нам потрібна власна збройна сила. Волі ніхто нам не дасть. Її треба самому здобути...“. Зовсім ясно. Як в когось є сумніви, може легко перевірити. Ще чимало свідків цієї промови живе між нами.

Так, а не інакше було говорено і на численних зборах студентів у Львові та на інших зібраннях в краю. Це повинні передусім знати ті, що умисно перекручують так ще недавню

історію, твердячи, що українську Дивізію створено для чужих інтересів.

Мав легіон УСС-ів свою Бойову Управу. Мала і Перша Українська Дивізія свою Військову Управу. Яка ж дивна аналогія. Як УСС-и стало ремстували на Бойову Управу, так само було і з Військовою Управою. Обидві вони при найбільших зусиллях не могли зробити того, що від них легіони вимагали. Одних і других ставили, звичайно, власть імущі перед доконаними фактами. Одначе, бодай від найприкріших намірів вдалося владу відвести (вжиття української Дивізії на зах. фронті чи до інших, зовсім не військових, цілей, справа назви, відзнаки, допомоги родинам тощо).

Легіон УСС-ів дійшов до ролі початку українських армій завдяки куди щасливішим обставинам. Перша Українська Дивізія ще поки що такої змоги не мала. Та якби не настиг вчасно східний наїзник, то певно і Перша Українська Дивізія виконала б те завдання, і тоді була б паралеля між обома легіонами зовсім повна.

Однак історія Першої Української Дивізії ще не закінчена. Чотири сотні старшин та понад 10.000 модерно вишколеного стрілецтва і підстаршин заповняють покищо ту прогалину, яка постала в тій ділянці між двома війнами.

Треба сподіватися, що передишка між другою і третьою світовими війнами буде куди коротша, та, якщо доведеться й нам сказати своє тверде слово в нашій справі, буде воно підперте тими людьми, які дали надто наочний доказ, що дорожча їм воля понад їхнє молоде життя.

На міжнародній арені ми ще не зайшли далеко. Усе ще пасемо задніх. Та не будь наших зривів, не будь нашої збройної участі в обох війнах, не знати, чи віддалилися б ми багато від стану 1914 р.

Правда, проллято багато дорогоцінної крові в обох зривах. Та без порівняння більше жертв несе неволя. Скільки згинуло наших найкращих одиниць в сибірських концтаборах, скільки мільйонів зліквідовано голодом.

Не можна не згадати, що з вишколу при Дивізії скористали також і ряди нашої УПА. Це аж ніяк не було таємницею тодішньої В. Управи, яка в більшості стояла на тому становищі, що треба якнайбільше молодих українців вишколювати, незалежно від того, чи вони підуть проти того чи іншого наїзника. Після бою під Бродами чимало вишколених дивізійників поповнило ряди УПА, яка і по нинішній день бореться проти кривожерного наїзника.

Минуло п'ять літ страждань і пониження не тільки від чужих, але, на жаль, і від своїх. Як не дивно, але тих понижень зазнали в першу чергу і найбільше ті ідейні одиниці, які, не жалюючи труду, ні крові, ні молодого життя, стали в обороні правди, за права людини, за західню культуру. Тих борців заплямовано злочинцями! Як не дивно, їх ще нині вважають за таких, вони ще й нині терплять.

Коли погодимося, що і в першій, і в другій війнах обом легіонам присвічували ті самі мотиви та ті самі завдання, то мусимо прийти до однакових висновків. Ніхто і ніколи не відважився твердити, що легіон УСС-ів був створений для чужих інтересів. Так ніхто не має права твердити і про Першу Українську Дивізію. Іншими були тільки обставини в другій світовій війні, куди тяжчі, куди прикріші, а тому й дещо іншою мусіла бути форма і вишкіл цього другого легіону.

Обидва легіони боролися в обороні батьківщини, жертви їх, які зложено за найвищі ідеали, не пішли на марно, а тому вони для нас однаково цінні, і перед ними ми клонимо наші голови.

о. д-р Іван ГРИНЬОХ

Дивізія «Галичина» й українське підпілля

На запрошення Управи Братства кол. вояків Першої Української Дивізії автор цих рядків погодився подати нарис взаємовідносин між дивізією „Галичина“ й українським національно-визвольним підпіллям від початку творення Дивізії аж до її інтернавання в таборі полонених після закінчення воєнних дій з початком травня 1945 р. Взнявши на себе обов'язок бодай в короткому нарисі зілюструвати ці взаємовідносини, автор свідомий усіх труднощів тематики та всіх недочетів в самому нарисі. На це складається ряд причин, передусім неможливість диспонувати архівним матеріалом, який в більшості зараз недоступний, далі недостача тих документарних даних, які сьогодні могли б подати тільки керівні чинники українського національно-визвольного підпілля на батьківщині, а врешті, і це найбільша трудність, політичний бік справи, який від початку виникнення думки творити українську військову частину при німецьких збройних силах створював для керівництва підпільного руху в Україні незвичайну складну ситуацію. Та незважаючи на це, автор бажав би в цих рядах потрактувати без упереджень цілу проблему, вистерігаючись, наскільки це можливо, однобічного наświetлення, маючи на увазі загальноукраїнський аспект цілого питання. Коли в цьому чи в другому випадку звертатиметься увага на пороблені помилки та ряд непорозумінь, які з них виникали, то робиться це тільки в ім'я того, щоб у майбутньому на помилках і досвіді минулого вчитись і їх не допускати в українських політичних і військових концепціях. Саме тут і актуальність цього нариса, бо й у сучасній міжнародній ситуації можна почути вже голоси, які вказують на те, що забувається недавнє минуле і плянується іти втертими, для української справи дуже небезпечними, шляхами. Тому пригадка минулого може зберегти українську еміграцію перед непродуманими як слід кроками.

Від початку творення Дивізії до половини 1944 р. автор цих рядків тільки посередньо зустрічався з проблемою Дивізії, тому й висвітлення цього періоду спирається на становища тодішнього керівництва українським національно-визвольним підпіллям. Від половини 1944 р. довелося авторові у своїй практичній роботі безпосередньо зацікавитися цією проблемою до такої міри, що він міг мати вплив у кінцевій фазі на вирішення долі самої Дивізії. За неточні дані автор заздалегідь просить вибачення у читачів та просить усіх тих, що могли б дати спростування чи доповнення, зробити це в майбутньому для повного висвітлення важливої проблеми в цілому комплексі українських визвольних змагань недавнього минулого.

I.

Щоб зрозуміти перший період взаємовідносин між дивізією „Галичина“ й українським національно-визвольним підпіллям, щоб мати ясний погляд на ту „метушню“, яка витворилася докруги творення Дивізії, щоб могли розібратись в усіх „за“ і „проти“ в питанні творення українських збройних частин при німецькій армії, не слід відвертати очей від того тла, на якому ці взаємовідносини формувалися. В загальному треба сказати, що в цьому періоді існували наскрізь розбіжні концепції в керівництві українським національно-визвольним підпіллям, з одного боку, і в приклонників дивізійної, якщо так можна назвати, концепції й організаторів Дивізії, з другого боку.

Попри основні розходження політичної натури, інші дрібніші аксесуари тактичного характеру утруднювали сяке-таке налагодження взаємовідносин, загострювали їх і доводили до відвертої, правда, і це на добро української справи, не фізичної, а політично-пропагандивної боротьби.

Український підпільний революційний рух, конкретно ОУН, стояв уже від осені 1941 р. в одвертій боротьбі з німецько-гітлерівським окупантом. Від цього часу проваджено вже мобілізацію українських широких мас на всіх землях України проти нового окупанта. Зокрема, на східноукраїнських землях не можна було рахувати на будь-які успіхи, коли б перед населенням не було поставлено виразно вимоги спротиву й боротьби проти німців. З огляду на загальноукраїнський аспект визвольної боротьби годі було підпільному рухові порушувати свої основні принципи боротьби на одному терені, конкретно в Галичині, де, без сумніву, німецький режим був легкий і з початку

не застосував тих варварських метод, які мали місце на східно-українських і північно-західних землях, у т. зв. райхскомісаріаті „Україна“. Основні ідейні напрямні мусіли бути зобов'язуючими для визвольного руху на всіх територіях України. А ці напрямні й основні принципи не дозволяли на будь-яке пактування з окупантом чи допущення якихось частинних розв'язок в українській справі. 1942 р., у жовтні, українське підпілля перейшло до творення збройних загальнонаціональних відділів на Волині й Поліссі, і там розгорілась відразу, зокрема весною і літом, широка збройна боротьба проти німецьких окупантів. В Галичині в цей час панував відносний спокій, окремих збройних відділів ще не було, незважаючи на те, що керівники українського підпілля на ПЗУЗ весь час домагалися, щоб і Галичина чим скоріше вступила на шлях відкритої збройної боротьби. Довгий час Галичина служила запіллям для теренів збройних дій та звідсіль висилано лише людей для військових вишколів чи перевишколів у старшинських, підстаршинських і стрілецьких школах УПА. Зате на лютневій конференції ОУН (1943 р.) виразно намічено шлях дальшої збройної боротьби. На цій конференції вирішено „творити нові окремі осередки організованої сили народу“, причому під новими осередками розумілось творення збройної підпільної сили народу.

На цій конференції прийнято ряд постанов політичного характеру, які мали безсумнівний вплив на ставлення українського підпілля до концепції творення українських збройних відділів при німецьких збройних силах. У відповідних постановах читаємо: „1. Сучасна війна на Сході, що її розпутано в ім'я імперіялістичних інтересів німецького націонал-соціалізму і московського більшовизму, ведеться за протинародні, реакційні цілі... Це першою чергою війна з приводу України, яку обидва імперіялізми трактують у своїх загарбницьких плянах як центральну проблему їх імперіялістичної політики на Сході Європи...“. „15. Стоїмо на становищі, що передумовою організації всіх політичних і національних сил України до боротьби проти московсько-більшевицького імперіялізму та приєднання до неї всіх зовнішньополітичних сил, зокрема поневоленних народів, є боротьба українського народу проти німецького імперіялізму“. „Тільки шляхом боротьби проти німецького імперіялізму можна: а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які під загрозою з боку німецького імперіялізму шукають охорони в Москві, демаскувати московський більшовизм, що свої імперіялістичні заміри й далі поневолювати Україну прикриває гаслами боротьби для оборони українського народу

й інших поневоленних народів перед німецьким окупантом, б) здобути для українського народу і для його національно-визвольної боротьби належну позицію на зовнішньому міжнародньому відтинку“.

З цитованих вище постанов конференції з лютого 1943 р. наочно бачимо, що український національно-визвольний рух не міг так з внутрішньо-політичних рацій, як і з зовнішньо-політичних моментів іти на будь-яке договорювання з німцями в питаннях політичного і військового характеру. Тому й ставлення керівництва руху до концепції творення частини при німецьких збройних силах мусіло бути а ліміне негативне. Для українського підпілля з початку 1943 р. було ясно, що Німеччина війну програє і жодні експерименти направити дотеперішнє зло чи спроби скріпити свої ряди чужим вояком не врятують її від катастрофи.

Для українського підпілля німецький окупант був тимчасовим окупантом, який відійде, а на його місце прийде відвічний ворог України – Москва. Йдучи на договорення з німцями, український визвольний рух тратив би ґрунт в народі і в справі дальшого продовження боротьби проти большевицького окупанта. Ідучи на договорення, хоч би тільки на одному терені і в одній справі військового союзу, український визвольний рух втратив би моральний капітал, здобутий боротьбою проти німців, перед зовнішнім світом.

На жаль, прибічники дивізійної концепції й організатори самої Дивізії не брали, а може, недооцінювали цих моментів політичного, у внутрішньому і зовнішньому аспектах, характеру. Їм присвічували передусім рації практичної натури, як напр., можливість регулярного вишколу військових кадрів, створення регулярної української військової одиниці, отримання зброї до оборони перед московсько-большевицьким наїзником, охорона української молоді перед насильними вивозами на роботи в Німеччину і т. д. В ім'я історичної правди треба визнати, що це не могли бути маловажні рації, і їх дискутовано в колах українського підпілля незвичайно завзято. Фактом було, що українське підпілля не могло і не бажало всіх молодих воєнно здібних людей перебрати у підпільні військові формації, фактом було, що підпілля не могло дати ні належного озброєння, ні вишколу в своїх військових школах, фактом було також, що в умовах німецького підпілля не було легко розв'язувати постачання для вже існуючих відділів і старшинських та підстаршинських шкіл і, врешті, фактом було також, що в організації українських підпільних повстанських формацій дошкульно відчувався

брак фахово вишколених старшинських і підстаршинських військових кадрів. Можливості розв'язати хоча б частинно ці питання за допомогою бодай тактичного маневру, пішовши на творення в Галичині збройних відділів в регулярних формах, були аж надто привабливі, і тому дискутовано гаряче цю проблему не тільки в лавах підпілля, але й у широких народних масах. Однак, ці рації практичного характеру не могли зрівноважити політичних рацій, які промовляли проти будь-якої поступки. Поступка означала дискримінацію українського визвольного руху. Тому політичні рації переважали. До цього долучувалося ще й те, що з німецького боку не було жодних гарантій політичного характеру в українській справі і потрактовано питання творення Дивізії як наскрізь провінційну проблему одної німецької провінції з українським населенням, а не як проблему загальноукраїнського, отже, всіх земель України, вкладу у боротьбу проти большевицької Москви.

Треба визнати, що між творцями й організаторами Дивізії було багато ідеалістів, які свято вірили в правильність своєї постанови. Передусім багатьом з них присвічували світлі сторінки минулого, 1914–1918 рр., творення Легіону УСС в рядах австрійської армії, роля УСС в пізнішому державному будівництві й українських визвольних змаганнях в цілому. Цього образу минулого не могли у декого притемнити страхіття, які діялись у цей же час на більших просторах українських земель, бо про політику німців на сході України знали вони у більшості випадків тільки посередньо, і то неповно. Коли ж і знали, то сподівались, що Німеччина буде примушена змінити своє політичне ставлення до українців після невдач і гіркого досвіду на сході. Натомість українське підпілля, яке на кожному кроці і на всіх землях України безпосередньо зустрічалося з нищівною політикою німців, мало можливість позбутись всяких ілюзій в цьому напрямі, тому могло більш тверезо оцінювати цьогочасну ситуацію. Надій на зміну політичного курсу німців у ставленні до України українське підпілля не мало, врешті навіть, як і враховувано часом таку можливість, то в переконанні керівників українського визвольного руху зміна ця прийшла б уже запізно, бо Німеччина неминуче котилася до політичної і мілітарної катастрофи.

Коли з перспективи недовгих ще років доводиться дати оцінку усій акції в напрямі створення української Дивізії при німецьких збройних силах, то в усіх українців повинно переконали, маю на увазі також середовище українського підпілля, переконання, що ініціатори самої ідеї творення української

частини, як і особливо учасники цієї збройної формації мали таки перед очима українську рацію і бажали скріплення українського мілітарного, а в перспективі майбутнього розвитку й політичного потенціалу, незважаючи на те, що в оцінці політичної ситуації і самого політичного фону, на якому події розгорталися, та в деяких тактичних прийомах, про які нижче буде говорено, могли помилятися. І саме це мусимо винести як лекцію для майбутнього, щоб не жертвувати там, де це безнадійно і недоцільно, політичними засадничими моментами в ім'я, може, хвилевих практичних досягнень. Бувають такі моменти в житті націй, де ці помилки важко зрівноважити і де ціла нація мусить дорого за них платити. Правда, в даному випадку всі недотягнення і деяка непродуманість чи навіть великий ідеалізм та нереальна віра зрівноважились скоро боротьбою УПА і незламною поставою українських революційних сил, а також і поставою самої Дивізії у відношенні до німецького окупанта.

Увесь цей перший період творення й існування Дивізії аж до трагічної битви під Бродами, коли можемо сьогодні спокійніше глядіти вже на пройдений шлях, коштував усьому українству багато зайвого труду, зайвих полемік, багато в ньому назбиралося конфліктового матеріялу і всього такого, що поза наведеними політичними й практичними раціями, за які ведено спір, можна було при іншій політичній поставі цілого українського громадянства оминути та заощадити непотрібне розогнювання пристрастей. Можна було це все оминути, а бодай зменшити тертя і політичні розходження за умови тіснішої співпраці і постійного, без взаємних упереджень обміну думок між українським підпіллям і т. зв. легальним сектором українського життя, особливо на західноукраїнських землях, де легальний сектор був таки міцний і міг мати вплив на хід подій на українських землях. На жаль, між підпіллям і легальним сектором залягла незвичайно глибока прірва. Спричинились до цього в великій мірі політичні антагонізми, які існували між двома націоналістичними організаціями, з яких одна діяла в підпіллі, друга старалася закріплювати свої позиції на легальному відтинку. Ці групові пристрасті переносились на ціле громадянство і доводили до розогнювання взаємовідносин та накладали свою печать на тодішнє українське життя. Недостача координації між цими секторами українського життя доводила до постійних конфліктів, і це послаблювало весь український потенціал та не дозволяло у важливих питаннях приймати певних узгіднених рішень. Все життя плило двома різними шляхами. Тонкі нитки, які вдержували з підпіллям до громадського сектора були надто слабкими,

і завжди грозила небезпека, що й вони порвуться. Саме така ситуація створила цілий ряд непорозумінь, які тільки з трудом вдавалось обом сторонам через оці незамітні слабкі контакти полагоджувати. Передусім ціла кампанія довкруги творення Дивізії прибрала небажаних і для української справи рішуче шкідливих форм, з кампанією за Дивізію злучено кампанію проти українського підпілля. Зручно аранжована німцями акція була деякими українськими чинниками підхоплена. Організуючи Дивізію, німці бажали завдати удару існуючому українському підпіллю та не допустити до творення збройних повстанських частин. Посипались обвинувачення, лайки і неперебірлива в засобах пропаганда. Українське підпілля не мовчало й почало відповідати. Для підпілля було багато важче мобілізувати українську молодь, бо і тверде життя вояка-повстанця, і всі з цим зв'язані невігоди вимагали багато ідейного запалу, самовідречення й гарту, більше у всякому разі, ніж готовість йти в регулярну армію, Українське підпілля мусіло вжити всіх засобів аргументації на те, щоб творення збройного рамени українського народу, як це заплановано в постановах конференції, можна було реалізувати. Тому не диво, що в цей час посипались обосторонні обвинувачення. На різні заклики до „лісових банд“ приходила відповідь про „державних зрадників“. Над цією прикрою і зайвою кампанією не будемо зупинятися, вона надто болюча в історії останніх років українських визвольних змагань, щоб рану відновлювати. Хочемо тільки ствердити, що завдяки пізнішому тактові обох сторін, німецький маневр зробити Дивізію каменем „преткновенія“ в українському організмі не вдався, і вже за короткий час боротьба була припинена.

Передусім українське підпілля зрозуміло істину, що не вдасться перешкодити в організації Дивізії, незважаючи на принципове заперечення самої концепції участі українців в німецьких частинах. В Галичині було багато молодого боєздатного елемента, який до підпільних формацій або не надавався, або не хотів йти, або не було для нього місця. Далі був також елемент, який ішов до Дивізії, рятуючись перед примусовим вивозом на фабричну працю в Німеччині. Був також ідейний елемент, який принципово був готовий включитися в боротьбу, але тільки в регулярних формаціях.

Щоб перешкодити мобілізації Дивізії, треба було марно витратити енергію на відтинку, який рішуче в обличчі наступних подій і загрози нової окупації большевиками не мав великого значення. І тому керівництво національно-визвольного руху на Україні, з'ясувавши своє негативне ставлення до концепції

творення української частини в рямах німецьких збройних сил, присвятило свою увагу творенню повстанських частин, тим більше, що рейд червоних партизан під керівництвом Ковпака літом 1943 р. наказував негайно діяти і виступати збройно. Набір до Дивізії пішов своїм нормальним порядком, хоч доводиться ствердити, що завдяки акції підпілля в самих початках набір відбувався вже з не таким ентузіазмом і не мав тих успіхів, на які спочатку розраховували особливо німецькі чинники. З другого боку, також і в колах прихильників дивізійної концепції дійшло до залишення пропаганди проти підпілля; навпаки, в цей час між військовиками, які працювали, напр., у Військовій Управі, та військовими колами Головного Штабу УПА дійшло до затіснювання контактів, практичних і теоретичних порад, опрацювання військових плянів, вишкільних матеріалів для старшинських і підстаршинських шкіл УПА і т. д. Живі ще учасники цих подій і співпрацівники з Гол. Штабом УПА могли б тут доповнити ці загальнікові дані. Хочеться тільки з радістю ствердити, що військовики знайшли спільну мову між собою у цей політично складний час.

Початкове різке ставлення пізніше змінилося, і, рахуючись з реальними можливостями та фактичним станом, послано навіть певну кількість людей, що організаційно чи симпатіями стояли по боці українського національно-визвольного підпілля, до Дивізії, беручи до уваги моменти практичного характеру вишколення, набуття зброї та дбання, щоб не допустити до розгорнення ворожнечі між Дивізією й українським підпіллям. Наслідком цього цілий ряд старшин, підстаршин і стрільців вернулися пізніше, після завершеного вишколу, в ряди УПА. На підставі офіційних стверджень німецького командування вже за перші місяці вибуло з Дивізії і перейшло на бік УПА близько 600 осіб.

З початком 1944 р., навесні, почали говорити про те, що Дивізія має бути перекинена на східній фронт, який все більше зближався до західноукраїнських земель. На підставі вісток, які дійшли до керівництва українським національно-визвольним рухом, Дивізія мала опинитися на відтинку фронту в Станіславівській області. В цей час в області оперували більші з'єднання УПА, головною базою був тоді Чорний ліс. Там оперували більші відділи знаних командирів УПА, які пізніше впали в боях з большевиками, між іншими сл. п. к-р Різун, сл. п. к-р Черник, сл. п. к-р Гамалія та інші. В Чорному лісі велись також бої з червоними партизанами та скиненими парашутистами, водночас ведено оборонні бої проти німецьких акцій, завданням

яких було очищення терену від партизанських, як офіційно говорено, „банд“. Однак, УПА вийшла переможно з цих боїв, і врешті Чорний ліс та сусідні з ним терени були звільнені від окупантських військ. Ввесь терен творив одну т. зв. республіку УПА. Бойовими діями відділів УПА керував в цьому часі тодішній командир IV-тої Воєнної Округи, к-р Гуцул. Згадуємо ці події тому, що саме вістку про можливе перекинення Дивізії в терен Станіславівщини сприйнято в колах українського підпілля із вдовolenням. Відкинено тоді думку, щоб німці могли вжити Дивізію до поборювання відділів УПА, натомість всі раділи тим, що з Дивізією вдасться нав'язати тісний контакт, що за її допомогою вдасться отримати більше зброї та воєнного знаряддя, що можна буде врешті вояками й старшинами Дивізії поповнити кадри УПА. Терен Станіславівщини відповідав усім вимогам, щоб такі зв'язки налагодити. Тому прикрою несподіванкою для керівництва визвольним рухом була вістка, що Дивізію перекидають безпосередньо на фронт біля Бродів. Безпосередність фронту, невідготованість цих теренів до проведення великих акцій спільно з Дивізією, евакуація населення з прифронтної смуги, розгубленість, яка витворилася в цілому терені з приводу ненадійного наближення фронту, потреба приготувань організаційних кадрів до нової большевицької дійсності, оце все не дозволило планово провести всі задуми, які лежали по лінії українських інтересів, а також по лінії інтересів українського підпілля і вояцтва Дивізії.

В умовах безпосередніх фронтних дій важко було реалізувати намічені плани. Та незважаючи на це, старшини і стрільці Дивізії, що перебували кільканадцять днів у фронтній смузі і в безупинних боях з переважаючим ворогом, нав'язали контакти як з оперуючими там невеликими відділами УПА, які переорганізовувались, щоб у малих групах перетривати перехід фронту, так і з українським підпіллям. Впродовж цих днів на фронті не доходило ніде до будь-яких сутичок між відділами Дивізії і відділами чи групами УПА. Створилися найбільш дружні відносини, які закріплювались одним спільним болючим переживанням – загрозою найбільшого ворога України, большевицької Москви. Правда, не було ні можливостей, ні доцільності, щоб УПА перебирала окремі відділи Дивізії в свої лави, натомість виявом дружності і готовости допомогти відділам УПА й українському революційному підпіллю треба вважати факт поважної матеріальної допомоги з боку Дивізії для відділів УПА. Старшини і вояки Дивізії потайки від німців передавали для відділів УПА масово зброю та всяке воєнно-технічне приладдя.

В якій кількості передано, про це могли б сказати ті старшини й вояки Дивізії, які вели цю акцію передачі зброї й технічного приладдя.*

За неповними даними, які опинилися тоді в руках командування УПА, цією зброєю й амуніцією забезпечено й виряджено два сильні курені УПА. Большевицький наступ і невідготованість терену Дивізії в цілому не дозволяли реалізувати цього пляну. Щойно після катастрофи на фронті ті, що врятувались, перейшли до відділів УПА. В якій кількості, про це, на підставі існуючих за кордоном матеріалів, не можна нічого певного сказати. В краєвих звітах при персональних даних, зокрема при персональних даних про загиблих, дуже часто зустрічаються автобіографічні нотатки про те, що якийсь вояк, старшина чи підстаршина УПА був свого часу вояком Дивізії. Щоб навести бодай один приклад, подаємо тут, що старшина Дивізії Б. Гвоздецький (псевдо Емір-Кора) після розбиття Дивізії опинився в одному з відділів УПА і цілком випадково зустрів його в час своєї подорожі Гол. Командир УПА, Ген. Т. Чупринка. Гвоздецький був особистим знайомим і приятелем Ген. Т. Чупринки. Після цієї зустрічі Емір-Кора був відкомандирований до відділу зв'язку при Гол. Військовому Штабі УПА, за дорученням якого провадив весною і літом 1945 р. розмови з польським національним підпіллям, конкретно з військовою організацією ВІН (Вольносьць і Неподлеглосьць). Він загинув восени 1945 р., виконуючи своє завдання. Наслідком підготовчих розмов, які він провадив з ВІН-ом, дійшло до нав'язань добрих взаємин з польським підпіллям на українських землях, що ввійшли в склад т. зв. „демократичної Польщі“, та доведено до спільних воєнних дій УПА і ВІН на цих теренах.

Хоч не диспонуємо зараз багатими даними про колишніх вояків Дивізії в рядах УПА, однак, мусимо прийняти, що роля, яку вони після катастрофи біля Бродів відіграли в організуванні, у вишколі і в боях УПА в наступних роках, поважна. Висвітлення цього питання мусимо залишити поки що майбутньому. Одне треба ствердити, що всі вояки УПА, незважаючи на те, з яких формацій вони походили, чи то з червоної армії, чи з німецьких формацій, мужньо боролись, а багато з них впало на полі слави як воїни Української Повстанської Армії, маючи на увазі єдино український національний ідеал, українську незалежну державу. Уніформ, який вони в складних умовах мусили перед цим на себе вдягнути, щоб здобути

* Див. спомини полк. Долинського: „Ми і УПА під Бродами“.

військове знання і жертвувати ним для української справи, ніколи не зумів змінити душі українського вояка. **Він завжди залишився воїном України.**

II.

Після катастрофи на фронті біля Бродів відділи Дивізії почали збиратись в Ст. Самбірському районі. На підставі даних, які тоді доходили до підпілля, в другій половині липня зібралось там біля двох тисяч вояків Дивізії. В кінці липня терен Ст. Самбірщини був наповнений також різними відділами УПА, що в той час приготувались до переходу фронту. Зрештою, концентрація більших відділів УПА в тому часі в тих теренах була зумовлена також тим, що для охорони І Великого Збору УГВР, що відбувався там в половині липня 1944 р., стягнуто сильніші групи УПА. Короткий побут частин Дивізії на цьому терені, які приготувались до переходу на мадярську тоді територію, на південь від Карпат, використано для нав'язання дружніх взаємин.

З боку деяких старшин Дивізії подано вістку, щоб зустрінутись для обговорення деяких важливих питань. Розмова відбулася в одному з кінцевих днів липня, увечорі, недалеко с. Спас. Участь у зустрічі брали: від Дивізії майор (в Дивізії, мабуть, сотник) Н., колишній старшина Армії УНР, з доручення УПА автор цих рядків. Автор мав доручення повести розмови по лінії переходу боєздатних відділів Дивізії в околиці ліси та включення їх в ряди УПА і можливість передачі більшої кількості зброї та військово-технічного приладдя для УПА. Було пророблено всі заходи для проведення цих плянів, включно з підготованням підвод, які з головного шляху мали перевезти переданий матеріал в сусідні ліси. На жаль, розмова прийняла інший зворот, ніж автор сподівався. З огляду на те, що ініціатива офіційних розмов вийшла від Дивізії, автор чекав на відповідні важливі, як було подано авторові у відповідному звіті відділу УПА, пропозиції. Співрозмовець, оповівши наперед про себе й свою участь в Армії УНР та про мотиви, які його спонукали, щоб після довгих років емігрантського життя „взяти наново шаблю до рук і боротись за український синьо-жовтий прапор“, висунув одну пропозицію-просьбу до відділів УПА, що оперували в цьому терені: „Забезпечити перемарш останніх частин Дивізії через терен Турчанщини, де в цей час оперували також червоні партизани“. Автор зорієнтувався, що розмова не була

підготована старшинами Дивізії, а була радше виявом індивідуальної ініціативи, і порушив тільки питання можливості постачання для УПА деякої частини зброї. Співрозмовець не міг дати на це згоди, вказуючи на труднощі з огляду на контролю німців, можливість виявлення та подаючи також, може, й річеве обґрунтування, мовляв, ці частини Дивізії в більшості запасні, в деякій мірі рештки недобитків, не диспонуєть відповідною кількістю воєнного приладдя. Якщо йшлося про забезпечення терену та перемаршу, то автор вказав на те, що небезпека нападу червоних більшовицьких партизан мінімальна, і для охорони перемаршу цілком вистачить самих частин Дивізії та великих німецьких з'єднань, що весь час відступали головним шляхом на Турку. Зрештою, відділи УПА, які то тут, то там вступали в бої з червоними партизанами, не могли бути вжитими до таких операцій. Вони мусіли виконувати свої завдання згідно з наказами, поданими їм Гол. Командуванням на час пересування фронту.

Та хоч не можна було у верхах погодитися на певні спільні акції, вечорами перевозжено везами зброю, амуніцію і воєнне приладдя до відділів УПА. Тоді ж таки певна кількість вояків Дивізії залишилась у відділах УПА. Цю акцію ведено з низів по обох боках. На квартири вояків і старшин Дивізії заходили українські підпільники і домовлялися про передачу зброї. Старшини Дивізії, яким було відомо про те, що навкруги робиться, приплющували мовчазно очі, щоб, мовляв, не знати про все. Автор сам був свідком однієї з таких акцій, яку вояки УПА вели спільно з вояками Дивізії на квартирі сотн. Бригідера, особистого знайомого автора. Сотн. Бригідер, ранений, вирвався з оточення біля Бродів. При кінці липня або з початком серпня 1944 р. Дивізія відійшла в напрямі Турки. Провалили її в дальшу путь погляди багатьох друзів. Між проїжджаючими по шляху бачив автор багатьох своїх знайомих, між ними капеляна о. Левенця, сотн. Бригідера, сотн. Чучкевича та інших. Чи доведеться нам усім зустрітись колись в одних лавах на українській землі, приходило настирливе питання. Незабаром й авторові довелось від'їхати цим шляхом.

Багато місяців панувала тиша на відтинку зв'язків між українським підпіллям та Дивізією. Дивізія переорганізувалася, безпосередні зв'язки з підпіллям на українських землях годі було втримати, залишились тільки контакти між окремими старшинами Дивізії й уповноваженими від українського визвольного руху, які також опинилися поза українськими землями. Такі контакти втримано в різних країнах, один із зв'язкових пунктів

був Краків, де ще приміщувалась бодай частинно Військова Управа. В багатьох випадках старшини Дивізії в переїзді помагали людям, що були зв'язані більш чи менш тісно з уповноваженими українського визвольного руху, зокрема в роздобутті потрібних документів подорожі, що в великій мірі спричинилися до нормального функціонування зв'язків між окремими людьми, розкиненими тоді по різних краях, які перебували під німецькою контролею (Польща, Словаччина, т. зв. Протекторат, Мадярщина та терени тодішнього Райху). На зв'язковому пункті в Кракові декілька разів переїздом з'являвся до Дивізії сотн. Підгайний, що переїздив від вишкільної старшинської школи, яка тоді містилася на Познанщині. В розмовах з ним часто порушувалося питання дальшої долі Дивізії та можливості її використання виключно по лінії вимог української національної справи.

В останні місяці 1944 р. дійшло також до створення Українського Національного Комітету в Берліні та до проекту, що на нього з різними труднощами, головно з боку прихильників т. зв. власівської концепції, врешті погодилися німці, вилучення всіх українських військових частин та створення в рядах німецьких збройних сил Української Національної Армії. Основну одиницю мала творити в цій концепції дивізія „Галичина“, приймаючи після реорганізації й доповнення, назву „Перша Українська Дивізія УНА“. Хоч в самих переговорах, як і в акції реорганізації військових українських частин, представники українського підпілля з політичних мотивів участі не брали, хоч офіційно в своєму зверненні ЗП поставилось негативно так до т. зв. власівської концепції, як і до будь-яких спроб мобілізувати українців у ряди німецької армії, навіть під українською назвою та під українським командуванням, в колах уповноважених з батьківщини розцінювано саму можливість вилучення всіх українців і всіх українських військових частин з власівських дивізій та з німецьких частин і підпорядкування їх українському командуванню наскрізь позитивно. Маючи всі частини під українським командуванням, до речі, поважні озброєні частини, можна було ними диспонувати завжди відповідно до вимог і політичної доцільности з становища вже української рації, а не чужого наказодавця. Другий момент, чому розцінювано це явище позитивно, було й те, що цим перекреслювалися затії Власова вмістити концепційно ціле українське питання в рямці великоросійського комплексу. Правда, ніхто не жив вже надіями, що зможе змінити неминучий біг подій в напрямі до німецької катастрофи, та треба було в цей останній момент рятувати українську окремішність від рос. „котьолка“, а далі рятувати людей, що

по волі чи неволі були розкидані по різних німецьких частинах. Коли б всі українські частини опинилися під одним українським командуванням, тоді також було б можливе здійснення певних плянів, конечно в обличчі неминучої німецької поразки. Речникам українського підпілля за кордоном було б легше знайти спільну мову та дійти до узгодження плянування, ніж у випадку, коли українські частини були б під безпосереднім німецьким наказодавством. Тому з боку цих речників пильно стежено за розвитком подій і разом з тим опрацьовано пляни для можливого безпосереднього діяння, спираючись на тих вояків і старшин, які користувались повним довір'ям підпільного руху і на яких можна було розраховувати у випадку неминучого конфлікту з німцями.

В листопаді 1944 р. наслідком контактів із старшинами Дивізії і представниками українського визвольного руху дійшло до відкомандування одного старшини Дивізії, сотн. Бригідера, до новозорганізованої сотні УПА на західній Лемківщині. В цей час українські землі, вкjučно зі східною Лемківщиною, були відділені фронтом від західного клаптика Лемківщини. Зв'язки між існуючим підпіллям на заході й сходом були перервані. Цей момент використали німці й підсуваючи українця, що працював у німецькій розвідці (К. Ш.) і подавав себе за полковника УПА, вкрались до ідейного українського елемента на зах. Лемківщині, що самочинно взявся за організацію сотні. Незабаром ця сотня за директивами німців почала непотрібні акції на відтинку протипольському. Щоб цьому запобігти, відкомандировано сотн. Бригідера разом з поручником УПА (С.) для рятування ідейного і несвідомого німецької провокації елемента. Сотн. Б., як командир сотні, мав завдання перевишколити весь відділ, перекидаючись на терен, недоступний для німців, а опісля малими групами перетривати перехід фронту. На жаль, січневий наступ большевиків перешкодив в цілому виконати завдання. Сотн. Бригідер із слабо вишколеними стрільцями (вишколені залишилися), згідно з наказом, перейшов маршами в моравські Карпати, де рештки сотні здемобілізовано.

З початком 1945 р. справа німецького Райху зближалась до свого неминучого трагічного кінця. А заразом над українськими частинами, зокрема Українською Дивізією, нависло марево повного розбиття і велетенських жертв на фронті, марево неволі чи в іншому випадку небезпека видачі з боку альянтського командування большевикам.

В цей незвичайно складний з політичного і мілітарного боку час, очолити УНА погодився ген. хорунжий П. Шандрук.

Ситуація була наскрізь безвиглядна, тільки журба за українського вояка подиктувала ген. Шандрукові взяти на себе цей важкий обов'язок. Він був ще важкий тому, що формальна згода німців на творення УНАрмії була тільки обіцянкою, але, мабуть, ніхто тоді серйозно не думав про проведення в життя проекту з кінця 1944 р. Шандрук взявся тоді з властивою для нього молодечею енергією до реорганізації всіх військових українських частин, що були розкидані по різних німецьких частинах. Свою першу подорож ген. Шандрук відбув на терен тодішнього Протекторату, де в цю пору знаходилась одна українська бригада. Яке важке було його завдання, видно з того, що генерал, вибираючись у дорогу, не мав навіть власного ад'ютанта чи хоч би малого старшинського почоту. В його товаристві було кілька німецьких старшин, правда, наскрізь позитивно наставлених до українських вимог, та, на жаль, і вони не могли багато допомогти в тодішній ситуації. В цей час, мабуть, березень 1945 р., авторів цих рядків довелося особисто познайомитись з ген. Шандруком. Доводиться ствердити, що в цілому ряді розмов, проведених тоді на терені Чехословаччини, вичувалось у генерала єдине бажання зробити все, щоб рятувати перед неминучою загибеллю українського вояка. Не можна було тоді навіть мати точних вісток, що діється з Дивізією. Плянувати що-небудь, приймати якісь рішення бодай на недалеке майбутнє було майже неможливо. Ситуація так нагально мінялась, що все, що одного дня запляновано, доводилося другого дня залишити. Усе плянування могло бути врешті тільки імпровізацією. Основне питання, на яке доводилося ген. Шандрукові дати відповідь, було таке: як зберегти українські військові з'єднання при німецьких збройних силах та як вжити їх вже для виключно української справи до дальшої боротьби з ворогом. Щодо бригади, яка перебувала на терені Чехословаччини, то після обговорення всіх питань та інспекції, що її відбув ген. Шандрук, враховано дві можливості: перша – бригада перебуваєтьсЯ рейдами на українські землі і долучається до УПА, друга – в разі неможливості пробитись крізь фронт, робити всі заходи, щоб бригада долучилася до ядра УНАрмії, тобто до Першої Української Дивізії. Щоб бригаді допомогти виконати її перше завдання, відкомандировано туди групу старшин і підстаршин УПА із згаданої вище здемобілізованої сотні. Однак події розвинулись пізніше в такому темпі, що бригада була змушена відступити на західнонімецькі терени, де й розбрелась частинно по таторах, частинно потрапила в полон до західних альянтів разом з німецькими частинами.

В кінці березня 1945 р. донеслися непідтверджені вістки, що німці роззброїли в Каринтії Першу Українську Дивізію, мовляв, потребували зброї для своїх частин. Ця вістка незвичайно затримувала ген. Шандрука. В пляні було ніяк не дати себе роззброїти і безборонним чекати на ласку ворога.

Вістка, хоч не підтверджена, про роззброєння Дивізії перекреслювала наново дотеперішнє плянування, в якому бралось до уваги перекинення Дивізії з югославського терену чи з Каринтії на східній фронт до Моравії, звідкіля Дивізія, реорганізувавшись у малі бригади, могла б пробиватися на тили ворога і добитись українських земель. Наскільки реальний був такий план, годі сказати, все ж взято при цьому до уваги і політичний бік справи, і бажання скріпити ряди УПА, і досвід українських повстанських рейдів часів визвольних змагань 1918 р., і останній досвід УПА. При цьому ця операція спиралася також на міркуваннях, які тоді підтримували деякі німецькі старшини з оточення генерала, що треба буде рахуватися з можливістю уговорення західніх альянтів з німецькою армією та спільним фронтом проти большевиків. Спроби перекинення Дивізії на бажане місце розбилися об брак транспортних засобів та взагалі можливостей перетранспортувати таку велику частину на інший відтинок. Як другу можливість взято до уваги організований перехід цілої Першої Української Дивізії на альянтську сторону. З огляду на неясність ситуації та різні суперечні вістки, які доходили, з огляду також на те, що для проведення відповідних дій конечна була присутність генерала серед найбільшої військової одиниці, ген. Шандрук вирішив негайно їхати до Дивізії. Авторів цих рядків запропонував генерал товаришити йому в подорожі, обґрунтовуючи цю пропозицію двома раціями: перша – генерал хотів мати бодай одного українця, з яким міг би порадитись в ряді питань, що могли виринути. Генерал бажав координувати свої дії на відтинку Дивізії з кимсь із представників українського підпілля. Друга причина була та, що ген. Шандрук бажав також, щоб його ближче познайомив автор цих рядків з тими старшинами, яким можна було доручити найбільш складні завдання, коли б довелось проводити певні акції проти волі німецького командування. Враховувано можливість, що німецьке командування не згодиться перейти під накази українського головнокомандуючого, що треба буде роззброювати німців, які будуть ставити опір в проведенні відповідних, з погляду української рації, доцільних акцій і т. п. Ця пропозиція була на часі, бо автор уже давно був відірваний від своїх контактів з Дивізією та від груп своїх людей, які перебували

в Загребі в Хорватії, і тому треба було наладрати ці справи. Не відомо було також нічого про те, що в напрямі Дивізії зроблено від представників в Загребі, бо й вони мали доручення зі свого боку старатись розв'язати цю справу.

8-го або 10-го квітня 1944 р. почалася кількаденна подорож до Дивізії. Щойно в Віллях отримано вістки, що Дивізію кинено на фронт біля Фельдбаху, щоб латати діри, які постали у фронті через втечу мадярських частин. В Кляг'енфурті з запасного полку Дивізії долучився до генерала молодий хорунжий в ролі особистого ад'ютанта, якого імени зараз не пригадую (хор. Р. Ц.– *Іван Кошелівець*).

Після короткої затримки в Кляг'енфурті і після даремних розшуків за сотн. Малецьким, що, як стверджено, перебував як реконвалесцент в запасному полку (його автор бажав рекомендувати генералові), ген. Шандрук удався безпосередньо на фронт. В дорозі приходили все нові болючі вістки. Дивізія стояла в запеклих боях з ворогом, мабуть, 30-тий полк був повністю розбитий. Зустрічалися і ранені й недобитки, що шукали своїх частин. Прикро було слухати нарікання фронтових українських воєнків, які, розбиті, перегруповувались за лінією фронту. Нарікали на всіх, а думаючи, що автор – член якогось комітету чи Військової Управи, не щадили своїх нарікань і для цих установ. Та все це треба було сприймати як вияв психічного стану воєнка, що знайшовся в обличчі ворожої переваги і його безпосередньої та немилосердної загрози. Для українського воєнка ситуація була безнадійна, він знав, що в ворога немає пощади. Коли німецький воєнка міг ще вибирати між смертю або полоном, хоч як він був важким, то для воєнка-українця полон був рівнозначний з жорстокою смертю.

Авторів не довелось зустрітись з усіма знайомими старшинами. Передусім багато з них командувало своїми з'єднаннями безпосередньо у фронтовій лінії. Відвідати їх там означало стягнути на них підозріння німецької жандармерії, яка, як це можна було завважити, пильно слідувала за поведінкою цілого ряду старшин та воєцтва Дивізії, побоюючись відрухів воєцтва проти німецького командування та німецьких воєнків Дивізії, які в великій мірі сповняли в Дивізії ролю політичних комісарів і проти яких, в першу чергу, міг бути звернений гнів українського воєцтва. Тому автор обмежився тільки до подання відповідних вказівок і своєї оцінки ситуації дивізійному капелянові о. Левенцеві та двом воєнним кореспондентам, О. Лисякові і О. Л-у, яких особисто знав і до яких мав повне довір'я, з просьбою, щоб передати це далі старшинам, та з загальною вказівкою в усьому

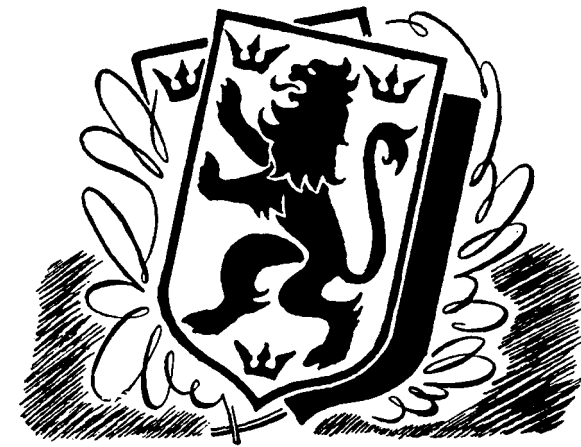
здатись на дальші рішення ген. Шандрука. Хоч в даній ситуації не могло бути мови про негайне стягнення Дивізії з фронтових позицій, хоч годі було говорити про перебрання Дивізії під українське командування (до цього потрібно було часу та можливостей реорганізуватися в запллі), – поява головнокомандуючого УНА безпосередньо серед вояцтва на фронті, інспекція частин на фронті на кілька сот метрів у віддалі від ворога, проведення серед вояцтва присяги на вірність Україні попри неохоту й настороженість німецького командування – усі ці моменти, без сумніву, вплинули на піднесення морального стану вояцтва та скріпили віру й переконання, що доля вояків опинилася в певних руках і що можна довіряти цьому новому керівництву, яке, хоч і не маючи технічних спроможностей, рішилося перебрати відповідальність за дальшу долю вояцтва, щоб рятувати його перед знищенням від ворога.

Подібну ініціативу в напрямі рятування вояцтва УНА виявила також група тих представників, що перебували тоді в Загребі. 29 березня вирішено там, щоб поробити всі заходи для того, щоб Дивізію, яка на підставі отриманих інформацій перебувала між Люблянню і Марбургом, перетягнути в Італію і сполучитись там з національними італійськими партизанами, з якими українське підпілля встановило контакти. Спільно з італійськими партизанами мала б у цьому пляні Дивізія звернути свою зброю проти німців. В Загребі не було довго контактів з Дивізією, не було також вісток, що Дивізію кинено у безпосередні фронтові дії. Труднощі контакту були в тому, що бракувало потрібних документів для переїзду, а, крім того, терени були опановані тітовською партизанкою. Щойно з кінцем квітня 1945 р. вибирається з Загребу колишній командир УПА майор Г. У Пресовій Квартирі в Марбурзі він довідується, що Дивізія на фронті у Фельдбаху. К-р віз з собою наказ для вояків Дивізії, підписаний знаним багатьом воякам іменем – М. Рубаном. Ситуація серед вояцтва Дивізії була сприятлива для відмови послуху німцям. Загострення відносин між німцями й українцями було наочне, німці не вагались застосовувати репресії і серед вояцтва були виразно протинімецькі настрої. Наказ цей доручено сотн. Підгайному, та його реалізація, тобто перехід зі зброєю до італійських партизан, стала неактуальною. В цей час Німеччина знаходилася безпосередньо перед капітуляцією, а українські чинники в Дивізії з ген. Шандруком на чолі поробили вже всі заходи в англійського командування для переходу й інтернування. Про всі ці заходи звітуватимуть з певністю очевидці. Успішному завершенню цієї акції треба завдячувати те, що доля Дивізії

не закінчилася новими Бродами, тим разом на чужій, неукраїнській землі.

Ціллю цих скромних спогадів та змальованих безпосередньо пережитих картин є вказати українському громадянству та й зафіксувати для майбутньої історії українського війська один із періодів українських визвольних змагань. Передусім хотілося б, щоб українське громадянство було переконане, що між вояками українцями, незважаючи на трудні моменти політичного характеру, завжди була спільна, дружня вояцька мова.

Вояк воякові старався завжди в найбільш складних ситуаціях допомогти чи порадою, чи зброєю, чи навіть своїм життям. Різниці мали завжди більш зовнішній характер. **Усі вояки залишились по суті, по своїй природі, істоті й душі воїнами одної великої української армії**, і ця армія відомих і невідомих здвигне таки Храм Української Волі, Українську Соборну Самостійну Державу. Нехай ці скромні рядки автора, що стояв не в рядах Дивізії, а заступав погляди українського підпілля, буде згадкою і присвятою для тих вояків Дивізії, що впали на полі слави!

*Инж. Богдан ПІДГАЙНИЙ,
сотник 1 УД*

Два шляхи – одна мета

В той час, коли на сході почав тріщати німецький фронт, почали німці організувати в Західній Україні українську Дивізію. Як і чому до цього дійшло, які плани мали німці, а які організатори з українських кіл, які були передумови договору та надії з обох боків, – думаю, що в майбутньому це висвітлять компетентні люди, які брали в цьому безпосередню участь. Я хочу кинути лише жмут світла на події в самій Дивізії від початків її організації та на відносини і плани ОУН та УПА до цієї частини.

Провід ОУН та УПА були проти всякої легіонової політики з українського боку із засадничих причин, а тим самим чинили опір і творенню української Дивізії. Однак, після проголошення німцями організації української Дивізії витворилося таке становище, що ОУН не могла цілковито паралізувати акцію набору до Дивізії. Німці, при допомозі українських кіл, прихильних творенню Дивізії, зручно використали традиційний лицарсько-воєцький дух українського народу і перспективу безпосередньої збройної боротьби з московським більшевизмом. До того, німці обмежилися територіяльно лише Галичиною, де в той час в порівнянні з північними та східними українськими землями вони вели дещо лагіднішу політику супроти українців і де з тактичних причин УПА ще не оперувала. Десятки тисяч найбільш ідейної української молоді почали записуватися, одні – щоб дістати зброю, інші – навчитися воєнного ремесла; а всі як один – щоб із зброєю в руках боротися проти московсько-більшевицького імперіялізму. Перемогло гасло: зброю треба брати, хто б її не давав.

З тим фактом мусів рахуватися також провід ОУН і командування УПА. Незважаючи на те, що більшість проводу ОУН була категорично проти Дивізії, ген. Роман Шухевич, тодішній

член проводу ОУН і керівник військових справ, вирішив використати Дивізію для визвольної боротьби українського народу, використати її як засіб вишколу старшин, підстаршин та воєцтва і як зв'язок для розбудови регулярної української збройної сили.

Весною 1943 він викликав мене до своєї головної квартири і, з'ясувавши свої пляни відносно Дивізії, наказав мені записатися до неї. В його пляні був намір, щоб на кожних 7 воєцків Дивізії був, принаймні, один член ОУН, щоб була певність, що німці не використають Дивізії для цілей своєї загарбницької політики. Лишалось обговорити точно цілість справи, передбачити усі можливості, налагодити безперебійні зв'язки та, не створюючи окремої сітки ОУН в Дивізії, мати в ній, однак, зв'язок і вплив. Була одна трудність, що майже всі старшини, чи кандидати на старшин, відкомандировані організацією до Дивізії, були відразу розконспіровані в українських колах, у тих, які були тоді проти визвольно-революційних концепцій ОУН – УПА і які мали тоді впливи на обсаду командних місць в Дивізії. Сотник Паліїв, сотник Макарушка й інші були в той час абсолютно проти „лісу“ і змінили своє ставлення, особливо сотник Паліїв, аж перед самим боєм під Бродами. Незважаючи, однак, на своє вороже ставлення до УПА і ОУН в той час, сотн. Паліїв дав доказ своєї лицарськості, ставши в ультимативній формі перед найвищими німецькими командними органами в обороні пор. Качмара, члена ОУН, коли по нього приїхало Гестапо, щоб його арештувати.

Зв'язок з ген. Шухевичем, крім мене, мав ще сотн. Малецький, сотн. Левицький та пор. Качмар. Весною 1944 р. добігав вишкіл Дивізії до кінця і наближався вимарш на фронт. Довго розважали німці, де і як вжити Дивізію, і члени ОУН в Дивізії почували на собі важкий обов'язок і відповідальність за долю Дивізії. Вони передбачили різні можливості і втримували постійний зв'язок з ген. Шухевичем. Врешті німці вирішили кинути Дивізію на відтинок фронту коло Коломиї. Приїхали старшини „Вермахту“ з того відтинку, щоб ознайомити старшинський корпус Дивізії з становищем на цьому відтинку, шеф штабу Дивізії полетів туди літаком, а наші штафети пішли до головного командування УПА. Нас повідомлено, що командування УПА висилає в ті околиці два курені, щоб в потребі допомогти Дивізії перейти повним складом до УПА.

З кінцем червня почали котитися транспорти Дивізії на схід, і в час їзди, вже аж у Львові, прийшов наказ про зміну напрямку. Дивізія вивантажується в Ожидові і займає спершу другу

оборонну лінію на відтинку Бродів та стає резервою корпусу. Чому прийшла така несподівана зміна: чи викрито було наші пляни, чи це була конечність з огляду на стратегічне становище – мені невідомо. Одначе, ця подія мала вирішальне значення і для самої Дивізії і для УПА. Коли Дивізія попала б туди, куди було пляновано, вона мала б час загартуватися в боях і, як показали пізніші події на цьому відтинку, напевно повним складом перейшла б до УПА. Тим часом Дивізія потрапила в околиці, де не було великих скупчень УПА, і, заки вдалося нав'язати тривкіші зв'язки з головним командуванням, вже за не повних два тижні вона була оточена, розбита і знищена так само, як і німецькі дивізії на цьому відтинку фронту.

Я не маю на меті описувати зв'язки поодиноких частин Дивізії з поодинокими меншими чи більшими частинами ОУН чи УПА. Це братання дивізійників з упістами було чимсь природнім, одначе, воно виходило самочинно і самозрозуміло з низів. Багато зброї й амуніції помандрувало тоді з німецьких магазинів до магазинів УПА. Однак я хотів би підкреслити один момент, який вказує на надзвичайно добре поставлену розвідку УПА.

Моя застава привела мені двох молодих людей інтелігентного вигляду, які, мовляв, хочуть говорити з командиром відтинку (я займав тоді посиленою сотнею відтинок довжиною понад 1000 м ліворуч від Дуб'я). Вони представилися мені як старшини УПА і після короткої загальної розмови та після обміну подарунками (вони принесли мені кошичок з варениками та сметаною, а від мене дістали цигарок, вина та коньяку) висунули своє прохання: в околиці стаціонує карна сотня УПА, яка має пробитися через фронт і піти на Полісся, яке тоді було вже окуповане большевиками. Просили мене, щоб я сам або з іншими частинами зробив уночі випад на ворога, а вони, скориставшись з бою і метушні, могли б продертися на той бік фронту. На жаль, це було неможливо, бо ми лежали тоді в другій лінії, якихось 10–15 км від першої лінії. Коли я їм пояснював становище, лінію фронту і наші пляни оборони, вони дуже дивувалися. Вони запевняли, що большевики почнуть наступ коло 15 липня і вдарять двома клинами: з півночі на Бузьк і зі сходу на Золочів. В тих пунктах концентрують большевики свої сили, які мають приблизно 1000 танків і стільки ж літаків, а на самі Броди, які німці дуже сильно укріпили, а ми боронимо як друга лінія, наступати не будуть, а можуть

оточити нас без пострілу. За якийсь тиждень їх передбачення повнотою здійснилися...

13 липня 1944 о 23.30 год. на відправі старшин нашого куреня я довідався, що очікуваний великий наступ ворога почнеться майже напевно за декілька годин, що большевики будуть обминати Броди і оточувати їх і що наш полк (тоді 30-тий), який лежав посередині оборонної лінії нашої Дивізії між 29-тим і 31-шим полками, має негайно, приспішеним маршем зайняти нові оборонні становища на лінії сіл Лукавець-Колтів. Полк має бути готовий відбити кожний ворожий наступ на тій лінії від 4-ї год. ранку 15 липня...

За декілька годин полк маршував назустріч переважаючій силі ворога, який на світанку почав наступати на цілому фронті і вже в перших годинах прорвав німецькі лінії якраз у тих пунктах, що їх передбачували старшини УПА.

У страшну спеку, під градом бомб і бортової зброї ворога полк посувався вперед цілий день і ніч. Вороже летунство опанувало цілковито повітря. Не було видно ні одного власного літака. За одну добу, 15 липня, полк зайняв нові оборонні становища між 5-ю й 7-ю год. ранку. Вже коло 9-ої год. вдалося ворогові прорвати праве крило оборони нашого полку, лінію другого куреня, при чому згинули всі старшини куреня, за винятком важко раненого сотн. М. Малецького і пор. Сумарокова, яких стрільці вивесли з поля бою. Командир 8-ої сотні Макаревич загинув при важкому кулеметі, стріляючи сам до кінця.

За декілька годин ворог почав наступати силою одного піхотного полку, підкріпленого кільканадцятьма танками, на відтинок нашого першого куреня. Після тяжких кількогодінних, часто рукопашних боїв вдалося нам протинаступом відбити ворога. Під вечір, тяжко ранений у ліве коліно, я передав командування сотнею дес. Дразньовському, чотовому третьої чоти, бо всі інші чотові, між ними й мій заступник, чотовий першої чоти, дес. Богдан Тарнавський, були тяжко ранені. Тоді або декілька днів пізніше згинули всі (крім мене) старшини нашого куреня: командир першої сотні сот. Романець, к-р другої сотні пор. Березовський і к-р четвертої тяжкої сотні пор. Поспіловський та старшина для доручень при штабі першого куреня хор. Боринець.

Це був перший позиційний бій нашої Дивізії, а заразом і вогневе хрещення для нашого вояцтва, яке не заломилося від вражіння утікаючого старого випробуваного німецького вояка, але наставило груди із самопожертвою в обороні своєї батьківщини.

* * *

Новозформована друга Дивізія опинилася восени 1944 на Словаччині, і знов почалися з нашого боку намагання встановити контакт з командуванням УПА, намагання дістати інструкції та накази. Ходили різні чутки про представників УПА в Братиславі, про накази переходити до УПА, але конкретно ніяких наказів не було. Зрештою, Дивізія була розкинена на дуже великому просторі, і увесь зв'язок був у німецьких руках. Рівно ж усі штаби, починаючи з куреня, були обсажені виключно німцями. І тому, коли перед вимаршем із Словаччини до Югославії в січні 1945 хор. Трач і хор. Барабаш повідомили мене, що їх сотня готова до маршу в Україну, і ждали відповідного наказу, я їм такого наказу не дав, бо, не маючи ніяких інструкцій і наказів ні від ОУН, ні від УПА, не вважав відповідним за дії однієї сотні наражати на небезпеку цілу Дивізію, бо підняти цілу Дивізію не було змоги.

* * *

Після короткого перебування в Югославії, якраз на латинський Великдень, з початком квітня 1945 Дивізію перекинено на фронт, на захід від Грацу в околиці Гляйхенберг, Фельдбах, Гнас. В той час нам також не вдалося встановити контактів з командуванням УПА.

Щоправда, був тоді в Дивізії в товаристві ген. Шандрука, командира української армії, о. д-р Гриньох, з яким я стрічався 1944 в Кракові, як з представником УПА, однак, я не мав змоги їх бачити. Може, й умисне не хотіло німецьке командування змінити моєї сотні з окопів, в яких довелося мені закінчити війну 8 травня 1945. Про перебування о. Гриньоха в Дивізії повідомив мене при зустрічі в замку Гляйхенберг, праворуч від якого лежала тоді моя сотня, військовий звітодавець О. Лисяк, який, маючи змогу перебувати у всіх фронтових частинах і у штабі Дивізії, передавав мені і деяким іншим старшинам всі „неофіційні“ інформації.

Щойно при кінці квітня прибув до мене цей самий воєнний звітодавець в товаристві свого другого товариша О. Г., і цей останній доручив мені письмові інструкції чи навіть письмовий наказ, підписаний Рубаном (М. Лебідь), який передав йому для мене майор УПА Гуцул. На жаль, наказ був уже неактуальний. Він був датований початком березня 1945 р. і стосувався становища, яке було в Югославії. Майор Гуцул, незважаючи на всі

його намагання, не зміг добитися до нас під час нашого перебування в Югославії.

Інструкції від Рубана дуже влучно оцінювали тодішнє політичне становище і вказували на те, що ОУН, як і УПА, весь час слідкували за долею нашої Дивізії і навіть в найбільш критичні для нас хвилини про неї не забули.

Наказ звучав так: силою захопити командування над цілою Дивізією, обеззброїти німецький старшинський і підстаршинський склад, пробитися на південь і здобути та опанувати портове місто на Адриатичному морі та тримати його до приходу англійців і лише перед ними в повному складі зложити зброю.

* * *

На різних теренах воєнних дій, в уніформах різних армій, в лісі і підпіллі, в регулярних і повстанських та підпільно-революційних відділах – в усіх українських вояків билося однаково вояцьке серце і однаково всякала гаряча юнацька кров в сиру, жадібну землю. І не було в Дивізії ні одного вояка-фронтовика, як не було ні одного вояка УПА, ні члена збройного підпілля, які вважали б себе взаємно за щось інше, ніж за тих, що пішли і вибрали тяжкий кривавий шлях вояка, щоб вибороти краще завтра для свого народу. І, мабуть, недалекий вже час, коли одні і другі, на цей раз вже пліч-о-пліч, ще раз зі зброєю в руках закінчать будову великого храму Самостійної Соборної Української Держави і вже у вільній батьківщині згадуватимуть таким самим теплим словом героїв з-під Базару і Крутів, Чорного лісу і Бродів.

Майор В. Д. ГАЙКЕ*,

Бій під Бродами

28 червня 1944 почалося транспортування Першої Української Дивізії. Переміщення мало відбутися з площі вправ Нойгаммер до Галичини, у район на схід від Львова. Транспорт відбувався в темпі „4“, цебто щодня навантажувалися і відходили 4 транспорт. Т. зв. „Ф. П.“, тобто персонал, що мав від'їхати найшвидше, залишив Нойгаммер 25 червня. Шеф генерального штабу Дивізії (Ia), як керівник цього персоналу, залишив площу вправ у дивізійному літаку „Шторх“ 26 червня 1944. Двадцять хвилин після вистартування літака надійшов до Нойгаммеру відпис телеграми Головної Арміїської Квартири до Арміїської Групи „Північна Україна“, згідно з яким Дивізія не мала б бути введена в дію, як було проєктовано, в околиці Станиславова, але в другій лінії передбачуваного пункту тяжіння Арміїської Групи „Північна Україна“. Червона армія концентрувала в цей час сильні з'єднання в районі загально на схід від Львова, так що треба було рахуватися з советським наступом з початком липня 1944 в районі Львова і на захід від нього.

Таким чином, пропали всі плянування і наміри щодо Дивізії. Всі численні звідомлення, рапорти і подорожі виявилися даремними. Це було справді гірке розчарування для всіх, хто брав участь в цій справі. Тепер Дивізія йшла на центральний відтинку фронту, при тому було тільки питання часу, коли її частини мали б увійти в бойові дії чи навіть у центральний пункт подій на фронті. Для шефа штабу найпильнішою справою було

---

* Майор В. Д. Гайке, старшина ген. штабу Вермахту, був начальником штабу УД. Стаття „Бій під Бродами“ в цьому збірнику є частиною його праці на німецькій мові про УД п. н.: „Вони хотіли волі...“ і на українській мові „Українська Дивізія „Галичина“. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Том 188, накладом Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1970.

тепер дістатися до арміїської групи, щоб дізнатися про становище і одержати нові накази. Після посадки й ночівлі в Кракові, він прибув 27-го липня до Львова; увійшов в контакт з губернатором д-ром Вехтером, повідомив його про зміну становища і негайно відлетів до Арміїської Групи. Там теж жалкували з приводу наказу Головного Командування. Спроби Арміїської Групи завернути наказ не вдалися. Дивізію підпорядковано тепер XIII арміїському корпусові (4-та танкова армія). Завданням Дивізії було збудувати в районі Бродів (біля 100 км від Львова) другу лінію становищ і зайняти їх. Побіжно вона мала вдосконалювати вишкіл, скільки дозволить розбудова становищ. Арміїська Група розраховувала, що Дивізія залишиться ще два-три тижні для будови становищ і доповнення вишколу, доки червона армія рушить до очікуваного наступу. Арміїська Група ще не мала ніякого вартого уваги запасу, так що Дивізія залежно від розвитку подій могла бути швидко введена в дію, навіть якби Арміїська Група зовсім не хотіла цього робити передчасно. Але незважаючи на це, не було передбачене ніяке пересування Дивізії в інші відтинки корпусу чи армії.

Тим часом транспорти Дивізії спрямовуються на новий відтинки. Того самого дня шеф штабу відлітає до XIII арміїського корпусу, після телефонної розмови з ПАОК 4 і після заяви цієї останньої про непотрібність особистої явки. Того ж таки дня прибуває перший транспорт із „ФП“, так що можна зразу ж почати роботу.

Командуючий генерал – піхотний генерал Гауффе, його шеф генерального штабу – полковник фон Гаммерштайн. Для обох їх Дивізія щось цілком нове, і вони дивляться спочатку дещо скептично на її бойову вартість. Поза тим вони раді підкріпленням, а, зокрема, вітають факт розбудови другої лінії на відтинку їх корпусу. Генерал зорієнтовує щодо становища... Ворожа фронтова лінія тепер середньої сили і не являє ніякої безпосередньої небезпеки. Щоправда, помічається порівняно з минулим часом дещо збільшена дія розвідчих і ударних груп. Повітряні сили противника почали останніми днями жваву діяльність, зокрема розвідчу.

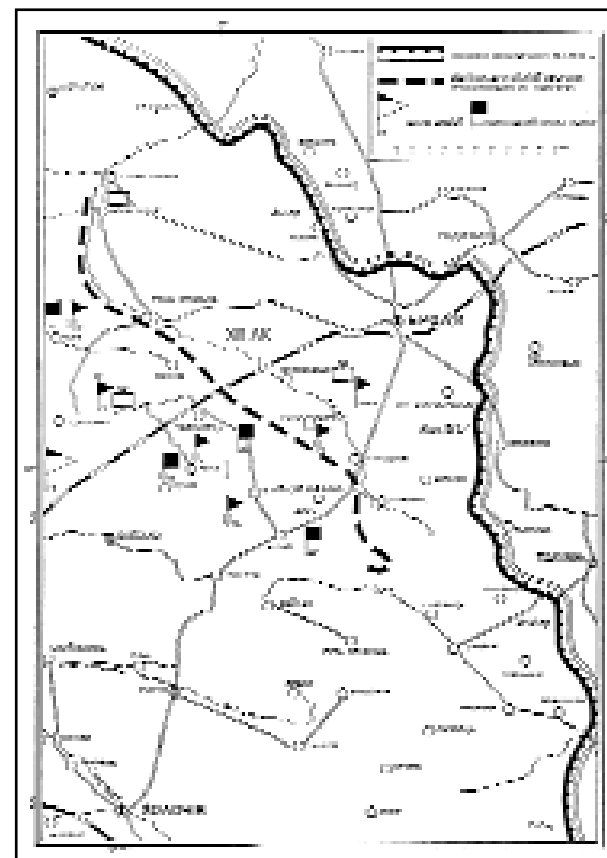
Тому треба вивантажувати Дивізію під час темряви. Через власну розвідку і зізнання полонених стверджено, що у ворога починаються пересування військ, які дозволяють зауважити концентрацію, що починається на відтинку проти четвертої танкової армії.

Головному командуванню XIII арміїського корпусу випадає завдання в складі четвертої танкової армії боронити відтинки

фронту обабіч Бродів, включно з містом. Сили корпусу вистачають для цього завдання, якщо взаємовідношення сил не зміняться. Корпус має 4–5 піхотних дивізій або дивізійних груп, з яких кожна, щоправда, має лише неповну або середню вартість. В корпусі бракує власних танків. У загальному, всіх танків армія має не більш 50, число не варте уваги. Крім цього, деякі лише з них мають пальне. Власне летунство не виявляє дотепер ніяких помітних дій, крім декількох розвідчих польотів, хоч є багато привабливих цілей у зв'язку з рухами ворожих військ. Командуючий генерал сподівається ворожого наступу, мабуть, протягом наступних 14 днів. У випадку ворожого наступу на Львів мусіла б ворожа армія неминуче зіткнутися із брідським наріжником, бо ж Броди є в тому випадку важливим комунікаційним пунктом. Генерал не вірить при цьому у фронтову атаку на місто, але радше сподівається „кліщового маневру“ із півдня і півночі. Крім цього, існує ще одна можливість, що большевики не атакуватимуть взагалі XIII армійського корпусу, але намагатимуться повалити „брідський наріжник“ за допомогою маневру, спрямованого з теренів на південь і північ від корпусу. Це була б найпоганіша можливість для Дивізії, яка довела б до замкнення її в котлі. Завданням для Дивізії було б утримати в кожному випадку терен коло Бродів. Таким чином, постає завдання: дослідити точніше терен під її становища, збудувати їх поспішно і зайняти. З цих становищ мала б Дивізія оборонятися проти ворожих бічних чи кліщових ударів, їх нейтралізувати або зломити ворожий прорив коло Бродів у власних становищах. Крім цього, існувала можливість при розірванні власної фронтової лінії атакою Дивізії залатати можливі прориви у власному фронті. Корпус не має, крім чисто місцевого запасу, ніяких інших запасних частин, і не можна розраховувати ні на які підкріплення.

Тимчасове життя Дивізії в другій лінії було корисне з огляду на можливість вишколювання. Цю можливість треба було використати, як довго дозволяв на це спокій на фронті. Скоро Дивізія дістала відтинок фронту довжиною в 36 км до обсадження й розбудови у тому місці, звідки було треба сподіватися наступу червоної армії на Львів. Покищо становища не були ще точно визначені, для всіх частин визначено лише загально збіркові місця. Всі транспорти надходять тим часом планово і без пригод. Командир Дивізії приїжджає автом після розмов з губернатором у Львові.

Штаб Дивізії негайно по прибутті на місце передав поточні звідомлення четвертій танковій армії і XIII армійському корпусу

Головна лінія фронту
і розбудована Дивізією друга лінія фронту

сові про її властивості й бойову вартість. У передбаченні наступних подій особливо прохається, щоб з огляду на ненімецький склад частини не розпорошувати її, що траплялося з іншими дивізіями залежно від становища на фронті дуже часто. В цьому випадку йшлося про те, щоб ввести Дивізію в бій як цілість і під її дивізійним командуванням.

Після того як штаб в загальному визначав становища, а поодинокі частини оглянули їх на місці, усі частини завзято беруться до розбудови становищ.

Воякам ця перша практична робота в обороні батьківщини дає багато радощів. Вони нарешті відітхнули після не дуже для них приємного, але конечно довгого й важкого вишколу. Три полки гренадирів будують становища головної бойової лінії один побіч одного. Батальйон „фюзилерів“ буде свої становища близько фронту, частинно під ворожим обстрілом. Для здобуття бойового досвіду і фронтового вишколу постійно вводиться в дію частини тяжкої зброї, включно з артилерією. Вони підлягають під час бойових дій фронтовим відділам Вермахту. Цей наказаний XIII армійським корпусом вишкіл цілком виправдав себе. Зокрема, батальйон піонерів має нагоду відзначитися при будові становищ, його робота задовільна. Частини постачання, згідно зі своїм головним завданням, займають квартири в околиці Ожидова і розбудовують їх на оборонні пункти. Щоб при звичаїти частини до воєнного стану, все постачання відбувається ніччю.

Запасний курінь, розташований на схід від Ожидова, становить пляновий запас і буде свої становища. Хоча всі частини віддалені на 20 км від фронту, всюди звертається увага на бойову поведінку; так, напр., не дозволяється розміщуватися в населених пунктах, зате всі частини і штаби мусять розбудовувати свої приміщення поза селами – наказ, який опісля виправдав себе.

Для прохарчування частин, а ще більше з обережності перед очікуваним російським наступом німецьке військоове управління закупає в селян рогату худобу, залишаючи для них тільки невеликий відсоток. За худобу платять грішми або видають векселі. Для скуповування були вислані відповідні комісії від військово-адміністративних установ. Цивільне населення, боронячись перед такими примусовими заходами, звертається з скаргами до українських вояків, які дуже часто, часом навіть зі зброєю в руках, не дають комісіям виконувати їх завдання. В цьому випадку винне саме німецьке командування. Воно повинне було своєчасно повідомити про це зарядження штаб Дивізії. Найкращою розв'язкою було б, однак, передати виконання цього зарядження самій Дивізії, замість виключення її з цієї операції. В Дивізії був відповідний до того персонал. По втручанні Дивізії, цю акцію ведено далі з її допомогою, і тоді не було вже подібних випадків*.

Застереження штабу Дивізії, що з близького контакту українських вояків з місцевим населенням могли б вийти деякі труднощі, виявилися необґрунтованими. Справді, досить багато во-

* Див. нарис пор. Л. Ортинського: „Ми повернемося“.

яків робило „відвідини додому“, але пізніше це не повторялося. Зате було багато прохань на дозвіл коротких відвідин в близькі околиці, якщо можна було довести, що йдеться дійсно про відвідини своїх близьких, такі прохання були прихильно полагоджувані. Але врешті з огляду на те, що Дивізія перебувала на фронті, треба було всі приватні бажання закинути.

Відповідно до розгортання сил ворога на відтинку XIII корпусу, Дивізію переміщувано щораз більше на південь, так що врешті вона покидає два розбудовані полкові становища на лівому крилі і починає розбудовувати два нові на правому крилі. Отже, частини Дивізії розбудовували в той час коло 50 км становищ, з яких пізніше можна було практично використати тільки малу частину.

Тим часом множаться ознаки здогаданого ворожого наступу на Львів, який міг би з повним натиском ударити на відтинку XIII корпусу. Розбудова другого становища поступає з натиском далі.

Ворожі становища поповнилися новими частинами. Ворожа артилерія помітно збільшила свою дію. Ворог здобув велику перевагу над нашими силами числом своїх фронтових частин. Вороже летунство щораз більше жваве, рух поза ворожими становищами триває.

Наше летунство взагалі не появляється. Власних резервових частин, які могли б мати значення на відтинку корпусу і поза ним, немає. Ознаки, що ворожі частини почнуть незабаром наступ у напрямі на Львів, збільшуються. Здається, що головна сила ворога концентрується проти правого крила XIII корпусу чи проти правого сусіднього корпусу. Штаб Дивізії і всі частини перевіряють постійно можливості дії, особливо можливості протинаступів на відтинку фронту Вермахту. Скільки можна, командири частин розглядають практичні можливості дій відповідно до невеликих завдань.

Четверта танкова армія встановила в цей час такі ворожі сили: 1 гвардійська танкова армія, 3 і 4 гвардійські танкові армії, 1 самостійний танковий корпус, 6, 7 і 8 кавалерійські дивізії. До цього ще розташовані на фронті стрілецькі дивізії. Згадані три кавалерійські дивізії стояли разом з іншими в околиці Бродів. Ці дані, однак, не можна вважати повними.

Кількість і нумерація поодиноких російських стрілецьких дивізій не були відомі. У центрі дій проти кожної нашої дивізії стояло коло двох ворожих, без запасу. Коли йдеться про запас, на кожну нашу дивізію припадала одна ворожа. Щоправда, кількісно одна російська дивізія мала лише 8–10 тисяч

Відпочинок

людей, але бойовим станом, мабуть, дорівнювала німецькій дивізії.

Із свого боку четверта танкова армія мала в цей час такі сили: III танковий корпус з трьома піхотними дивізіями, поміж ними 100 стрілецька („егер“) дивізія і 249 піхотна дивізія; XIII армійський корпус, який включав 300 піхотну дивізію, 291 піхотну дивізію, 202 дивізію, Першу Українську Дивізію, 361 піхотну дивізію і залогу Бродів; і VI танковий корпус з чотирма піхотними дивізіями, поміж ними 214 і 26 піхотні дивізії; XXIV армійський корпус з трьома піхотними дивізіями.

З власних резервів були до послуг: II СС танковий корпус, який саме відходив на захід із сходу і півночі від Львова, 20 дивізія танкових гренадирів в околиці Жовкви і на схід від неї, 8 танкова дивізія, новосформована на схід від Львова; 3, 5, 6 танкові дивізії на південь від Ковеля, які, однак, перед самим початком російського наступу були, незважаючи на протести штабу армії перекинуті до Угорщини. Армія мала в своєму розпорядженні 40–50 танків. З цього видно, що 4 танкова армія була „танковою“ лише з назви, але в дійсності майже не мала танків, і в її розпорядженні були лише піхотні дивізії. Такі сили в загальному стояли з обох боків на відтинку, південний кордон

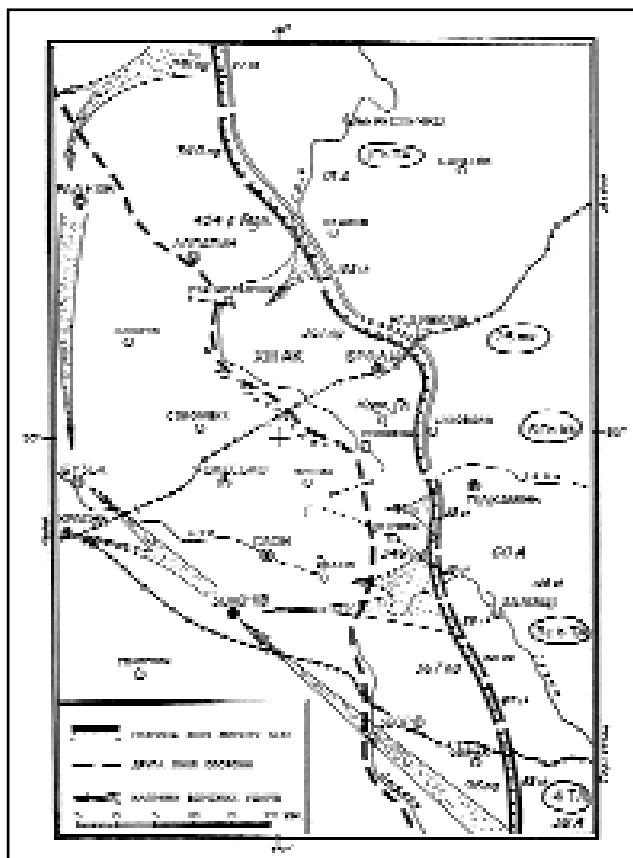
якого лежав 60 км на південь від Тернополя, над Серетом, а північний на північ від Ковеля, над Припяттю.

ПЕРЕГЛЯД СИЛ

Німецький фронт:	Советський фронт:
4 танкова армія	1 гвард. танкова армія
з III танк. корп. = 3 піх. дивізії	3 гвард. танкова армія
XIII арм. корп. = 5,5 піх. див.	4 гвард. танкова армія
VI танк. корп. = 4 піх. див.	I самостійний танк. корпус
XXIV арм. корп. = <u>3 піх. див.</u>	6, 7, 8 кав. дивізії
15,5 піх. див.	і прибіл. 20 стріл. дивізії
Запас:	Запас:
20 танк. гренад. див.	прибіл. 10 дивізії і самостійні частини
8 танк. гренад. див.	
Сума:	Сума:
2 танк. корп. („танкові“ лише за назвою)	3 танк. армії, кожна по 3 танк. корп.
2 піх. корпуси із разом 15,5 див. і 2 запасними дивізіями	1 сам. танк. корпус і 3 танк. див. прибіл. 20 стріл. див., 10 запасних див.
Танків прибіл. 40–50, летунства майже не було	1800 танків, летунство в необмеженій кількості

В середині липня з нечуваною силою розгортається російський наступ на сподіваному відтинку. Червона армія здобуває одночасно два вирішальні оперативні проби в своєму наступі на Львів і на захід від нього. Один із них добуто на шляху Тернопіль-Львів, отже, майже в самій середині III танкового корпусу, другий – на північний-захід від Бродів, на місці зустрічі XIII танкового корпусу і VI танкового корпусу. Обидва ворожі удари не можна спинити, тому що просто бракує сил, особливо бракує танків і літаків. Через місця прориву розливаються маси ворожих танків, особливо типу „Т-34“, успішно підтримуваних бойовими літаками і винищувачами.

Керівництву фронту ніяк не можна закинути якої-небудь легковажності в оцінці становища або помилки. Штаби поодиноких відділів, командування частин і вище командування виразно з'ясували сили ворога і звертали не раз увагу на можливість ворожого наступу. Годі, отже, припускати, щоб генеральний штаб головного командування передавав далі вгору якийсь інший образ становища. Однак найвищі чинники нехтували ці пере-

Перший етап Львівсько-Сандомирської операції

стороги і відкидали їх як боязливі. З цієї ж причини, волею „найбільшого полководця всіх часів“ і цей відтинок східного фронту віддано на призволяще.

З безприкладною швидкістю посуваються вперед танкові ворожі клини і замикають XIII армійський корпус, ще заки взагалі власні оперативні резерви зуміли розгорнутися до бою і рятувати долю корпусу.

До того ще ворогові сприяли обставини. Ворожий північний танковий клин зачепив тільки ліве крило XIII корпусу, вдаряючи всією силою на праве крило лівого сусіда. В лівокриловій

дивізії XIII корпусу з початком большевицького наступу командир і Іа (шеф штабу.— **В. Г.**) наїхали на міну. Серед частини зчинилась паніка, що довела до дводенної кризи Дивізії. Через це був улегшений большевицький прорив, а чоло ворожих танків несподівано швидко досягло Бузька, де замкнено перстень навколо XIII корпусу. Поголоска про те, що командує генерал корпусу ліворуч від XIII корпусу перейшов до ворога й тим допоміг в оточенні XIII корпусу, позбавлені всяких підстав. Ані ген. Госбах, що пізніше командував дивізією на західному фронті, ані його наступник ген. Блюк, що пізніше загинув у боях коло Радома, не перейшли до ворога. Остаточна причина, чому XIII корпус потрапив у таке важке становище, лежить в обставині, що головнокомандувач німецьких збройних сил не хотів слухати своїх військових дорадників, які неодноразово пропонували залишити Броди й перенести головну бойову лінію на пануючі над тим простором височини Підгірці-Бузьк. Пропозиції з боку армії й армійської групи не бракувало.

Таким чином, XIII корпус з його дивізіями, серед них Перша Українська Дивізія, за кілька днів були оточені. Годі було змінити що-небудь в ході подій, бо оперативні події розгорталися майже виключно поза межами дій корпусу. Про південний танковий клин довідались у дивізії щойно тоді, коли оточення було вже довершеним фактом. Теж щойно тоді стало зрозумілим значення й вплив на ситуацію північного ударного клина — з такою швидкістю йшли події.

Большевицьке командування не мало наміру залишити Броди і XIII корпус його власній долі за фронтом. XIII корпус в'язав великі сили ворога. Ці сили були конечно потрібні большевицькому командуванню для посилення наступу на Львів. З тієї причини перед XIII корпусом постало завдання завзято боронитися, щоб унеможливити швидке звільнення ворожих сил. Тим самим німецькі протизаходи могли б дістати далекосяжну підтримку, й єдино ці заходи були в силі принести рятунок цілому фронтовому відтинкові й XIII корпусові.

Так, з початком російських операцій у львівському просторі починається одночасно й затяжна оборонна битва XIII корпусу, битва, що мала тактичне значення і що закінчилася врешті повними посвяти боями в котлі, — практично розбиттям всіх частин корпусу. При надзвичайно сильному введенні в дію воєнного матеріалу, головно танків, слідує, одночасно з ворожими операціями проти Львова, ворожий наступ переважаючими силами з району на південь від Підкаменя проти східного відтинку XIII корпусу. В районі корпусу постає враження, що цей наступ стоїть

Прорив фронту і введення Дивізії в бойові дії

у прямому відношенні до саме накресленого північного крила наступу і що обидва клини наступу мають завданням оточити кліщовим маневром опірний пункт Броди і знищити його. Щойно згодом стало ясным, що вороже командування керувалося двома намірами, які, справді, загально були пов'язані, однак мали різні цілі. З одного боку, широко закроена операція, що майже не цікавилася Бродами і XIII корпусом, з другого боку, тактичний наступ, що своїм виключним завданням мав знищення корпусу.

Внаслідок згаданого наступу, праве крило XIII корпусу відкривається, і прогалиною впихаються з подивувідною швидкістю

переважаючі сили ворога. Частини наших дивізій відступають. Перша Українська Дивізія становить єдиний великий резерв корпусу.

Тепер сталося найнесприятливіше для Першої Української Дивізії, чого весь час боялися, а саме, що вона буде введена в дію не як ціла одиниця, а полками, киненими в найбільш скрутне становище. З математичною точністю і послідовністю наступає все те, чого Дивізія всіма засобами старалася уникнути, задля чого висилали неоднократно звіти й перед чим в найбільш серйозній формі перестерігали. Цей закид не стосується XIII корпусу, що згідно з становищем інакше не міг діяти. Закид стосується тих, що від самого початку призначили Дивізію в цей район.

Першим кинуть 30 полк із завданням наступом закрити фронтову прогалину, пробиту на правому крилі корпусу. Грунтовну й завчасну розвідку місцевості роблять начальник штабу і командир полку.

До вихідних становищ, що були на схід від Сасова, 30 полк мав добрих 10 км підходу. Зовсім поволі посувається 30 полк на заваленій частинами одної танкової дивізії підхідній дорозі. Становище стало критичним, коли погідного дня, єдина в прифронтовій смузі підхідна дорога опинилася під обстрілом бортової зброї і градом бомб російських бойових літаків.

Посування полку затримується, постають важкі втрати в людях, конях і бойовому матеріалі. Але швидко дорога знову очищується від постріляних коней і розбитих возів. Тим часом появляється, спершу поодинокі, а потім чимраз більшими групами, відступаюча німецька піхота. Це і є перше враження, що його переживає ще не заправлений в бою полк. Попри відступаючих німецьких вояків, іде до наступу український полк. Завдання, що його зумів би виконати тільки добре вишколений і загартований в боях вояк, тим більш важке для невипробуваних частин Першої Української Дивізії. По короткій затримці на вихідних становищах у рідкому лісі полк переходить під сильним вогнем ворога до наступу. Сили ворога втричі більші, і він має багато танків. Замкнення фронтової прогалини, що тим часом стала ще ширшою, не вдається. Полк, ще заки зумів розгорнутися до бою, був заатакований танками і у великій мірі розбитий. Тільки поодинокі сотні дістаються поза крила пролому й звужають дещо прогалину. Сотенні змушені діяти на власну руку, зв'язок до їхніх командирів не існує або існує тільки короткий час. Придільений до полку відділ легкої артилерії затуляє становища, але вже швидко мусить змінити їх. Ще кілька разів

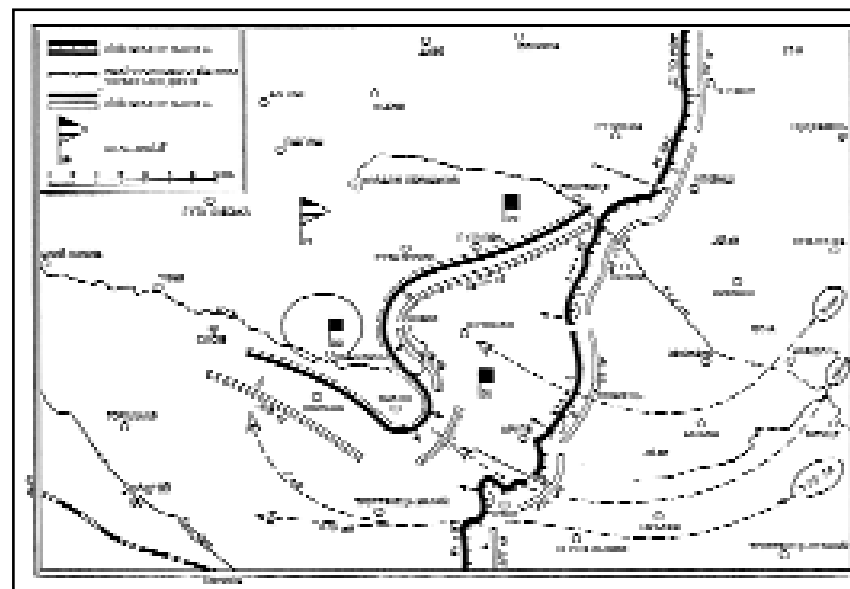
доводиться змінити становища, а сталі взаємні переплітання фронтів дуже утруднює стріляння. Артилерія теж мусить обходитися без зв'язку, а стріляти доводиться переважно прямою наводкою. Тим часом постають і перші бойові втрати полку. Падає вбитий один сотенний, тяжко ранено курінний.

З початком російського наступу було введено в бій сильне вороже летунство. Від світанку до присмерку панує в повітрі російське летунство, встряваючи щораз в наземні бої. Всі важні пункти терену і перехрестя доріг бомбляться безперестанку. Правильним виявляється наказ корпусу, згідно з яким заборонено було частинам розкватирюватися по селах і наказувалось розмістити частини по лісах. Нашого летунства взагалі немає.

Зараз же від початку російського наступу оголошено тривогу по цілій Дивізії і наказано всім частинам маршову готовість. Поповнені частини постачання чекають на накази введення їх у дію. Командир Дивізії і Іа безперервно в дорозі, щоб на місцях підтримати конечні рішення і застережні заходи, головню, щоб особисто втримувати зв'язок між фронтом і корпусом. Скоро приходить наказ, що й другий полк, а ще згодом і третій, разом з підлеглими артилерійськими відділами, мають долучитися до 30 полку. Обидва полки дістають накази зайняти на початок Підгірці і район на південь від них. Ще того самого дня підсуваються частини далі вперед. Увечорі того самого дня йде вже другий полк, а за ним і третій, останній, кожний окремо до наступу, щоб закрити фронтову прогалину. Їм доводиться дещо легше, але й вони зазнають поважних втрат і вже від початку потрапляють в шок, по якому вони не так скоро опанують себе.

Врешті командування трьома полками передається знову Дивізії, а тим самим остаточно вводиться Дивізію як зімкнену формацію в дію. До дії впроваджується вся тяжка зброя. Дивізії вдається, хай і не на первісному місці фронтової прогалини, побудувати ліворуч і праворуч прогалини засуви, держати прогалину під контролем, а остаточно таки замкнути. В згаданих засувах є, крім полків Дивізії, ще численні недобитки багатьох німецьких частин, що їх введено в дію на самому початку. Поспішно витягаються ці недобитки, й Перша Українська Дивізія має врешті свій власний відтинок, причому розбитий 30 полк стає дивізійною резервою й у швидкому темпі, таки зараз за фронтом, переформовується. Велика тут заслуга командира полку, що за короткий час 4 днів зумів виставити, хай чисельно зменшену, боєздатну одиницю.

В силу обставин Дивізії дістається найнебезпечніший і найбільш непроглядний відтинок корпусу. Дивізія знову міцно

Стабілізація фронту й бої на відтинку Дивізії

в руках командування. 30 полк, побіч своєї реорганізації, веде очищення довколишніх лісів від ворожих недобитків.

Головне завдання Дивізії замкнути долини Сасова і Ясенева на півд.-схід і перешкодити прониканню ворога в лісисті терени.

Зліва і ззаду приходять вістки і звіти, що на півн.-захід від Бродів ворожі танки прорвали наші лінії. Польовий запасний курінь Дивізії в Бузьку повідомляв, що його заатакували сильні з'єднання ворожих танків і він розформовано відтягується на захід. Подібні звіти приходять до Дивізії і від її частин постачання. Спочатку штаб Дивізії ставиться скептично до тих звітів, бо не може собі вяснити, звідкіля береться цей ворог. Але приходить підтвердження від ген. командування XIII корпусу, що орієнтує Дивізію про обидва оперативні ударні клини ворога на Львів і про те, що немов би вдалося ворогові виконати перше завдання – оточення XIII корпусу. Ворожий наступ продовжується далі в напрямі Львова. З частинами корпусу за Бугом немає більше зв'язку. Корпус зданий тепер на себе і згідно з наказом армії, без огляду на загальне становище, має й далі боронитися на дотеперішніх становищах. Запляновано звільнення корпусу

ззовні, з півдня. Треба рахуватися з концентричними атаками ворога на корпус. Йдеться про те, щоб, якщо корпус не хоче загинути, всіма засобами якнайдовше триматися.

Перед Першою Українською Дивізією стоять винятково важкі дні. По-перше, введена вона в дію на найбільш гарячій пункті фронту, по-друге, російському командуванню була відома її присутність на фронті, і ці обставини додають йому особливого поштовху до розбиття її. Тому замкнення фронтової прогалини це ще не все. Треба тепер підготувати здобуті становища на сподівані сильні наступи ворога.

Тільки вночі є змога зміцнити становища, закладаючи міни й засуви. За дня близькість фронту й дії ворожого летунства унеможливають яку-небудь працю. Вже вночі починає червоне командування наступи переважаючої сили, що їх початково вдається відбити.

Поодинокі місцеві вломи очищується протиударами чи проти-наступами. Виглядає, що частини вчуваються в їхнє завдання. Постачання ще в порядку, відділи постачання на висоті завдання. При тому треба взяти до уваги, що багато вояків з тих частин взято до ударних відділів, а інші відставлені до оборони їхніх квартир і таборів. Вояки тилових відділів стоять так само в боях, як і введені в дію фронтові курені. Їхні великі втрати свідчать про завзяття боротьби і їхню витривалість.

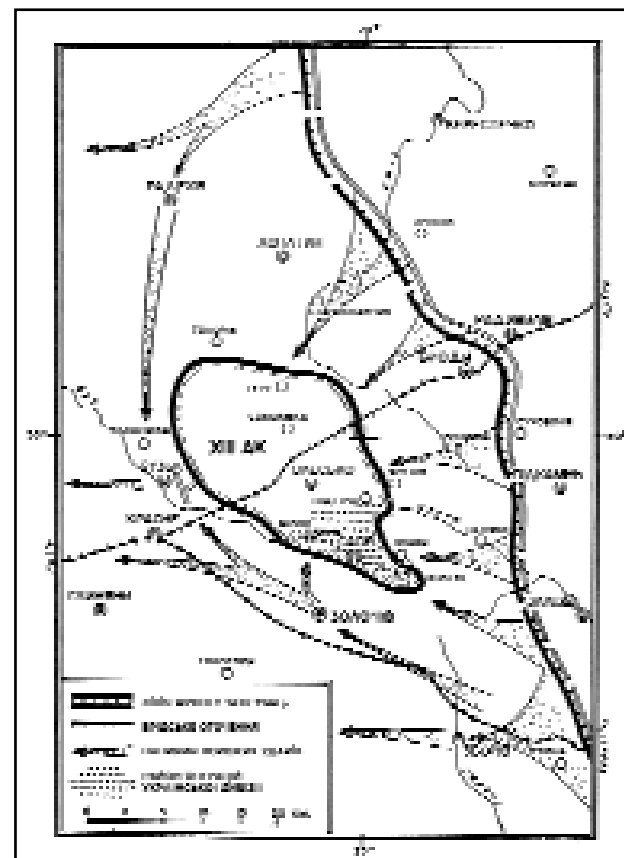
По безуспішних наступах ворог підтягає дальші підсилення і вводить в дію артилерію, танки і летунство. Очевидно, що він поспішав звільнити свої численні зв'язані сили для інших завдань.

Шаліє десятиденний бій XIII корпусу в котлі коло Бродів: на опустілих позиціях воюючих кінчається він остаточно виломом решток в напрямі подільської височини.

По багатьох вломах на відтинку Дивізії, які вдалося таки полатати, слідує тепер вломи на інших фронтових відтинках. Вишукавши майстерно пункти стику оточених дивізій, ворог веде проти них завзяті наступи. Центр тяжіння наступу спрямовано проти пункту стику поміж Першою Українською Дивізією і її правим сусідом.

Трагікою тих днів лишається факт, що цілий час боїв у котлі не було сталого зв'язку праворуч. Однак ворог не відкрив цієї прогалини, а, принаймні, не використав її.

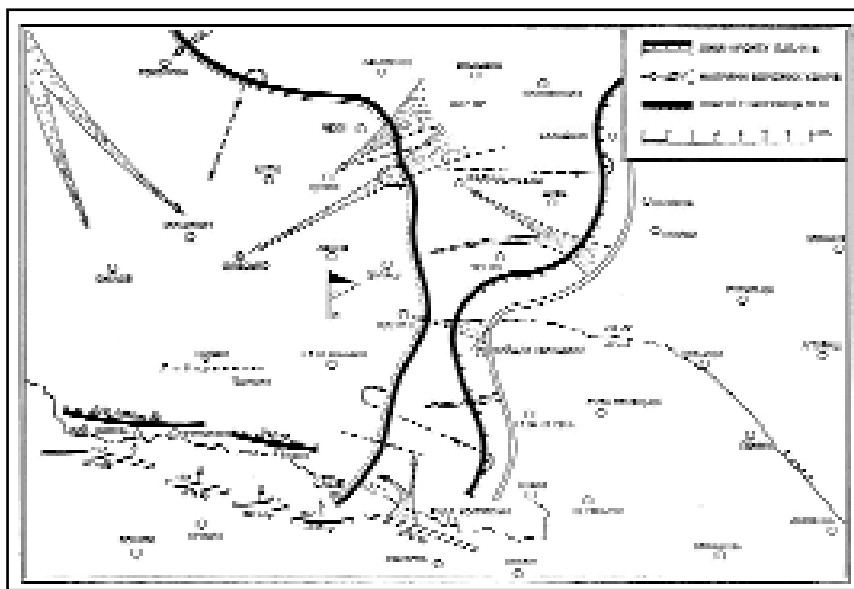
Оборонний бій триває далі. Переважаючим ворожим наступом приходять на зміну поживавлені розвідчі й пробоеві дії. За місцевості Пеняки, Гута Пеняцька, Гута Верхобузька, Майдан Пеняцький і Суходоли йдуть важкі бої. При тому щораз Дивізія

Бродське оточення

мусить відставляти частини для прочищення лісів від ворога, що пропхався. Але й із заходу посилюється тиск ворога так, що постачання утруднюється.

Численні ворожі вломи на відтинку цілого корпусу примушують командування кількаразово скорочувати фронт, щоб таким способом дістати резерви. Відтепер починаються безперервні налети ворожого летунства. Кожночасно повітря повне ворожих літаків, що все обстрілюють, що тільки з'явиться на місцевості, а малі скравки лісів обкладають масою розривних бомб. Рухи відділів постачання, конечні внаслідок скорочення фронту, немож-

Бої в районі Підгірці-Сасів

ливі вдень; з бігом часу все, що не конечно потрібне для бою й постачання, треба нищити або покидати... Окремий розділ становить зв'язок. Майже всі дроти щораз постріляні так, що треба користуватися радіоапаратами. Але й ці прилади, внаслідок переважання, скоро відпадають, так що ціле командування і звітування відбувається з допомогою посланців.

Тим часом ситуація на відтинку Дивізії стає критичною. Слідують безперервні вломи, що їх вдається з допомогою недобитків інших частин саяк-так стримати. Наші втрати великі, критичним пунктом цілого відтинку корпусу стала Дивізія. Введення в дію багатьох большевицьких „катюш“ чинить спустошення й деморалізацію. Особливо завзятий бій розвинувся за високо розташоване село й замок Підгірці, де зараз, по скороченні фронту, проходить головна бойова лінія. Замок і місцевість кілька разів переходить з рук до рук. В цих боях стоять переважно 29 і 30 полки. Важкі бої йдуть коло Кадлубиськ і Цішків. Ворожі танки досягають вже Олеська, де з'єднуються з слабкими ворожими силами, що пробілися з заходу, від Бузька. Наші винищувальні команди в багатьох місцях зблизька нищать танки. Добре б'ються курені „фюзилерів“ і піонерів.

31 полк, командування якого полягло без решти на північ від села Сасова, проявляє ознаки розпаду. Часто треба пересувати поодинокі курені, щоб латати діри в сусідів. Таким чином, один курінь Дивізії на довгий час був відкомандирований до оборони села Опаки.

Врешті має прийти ззовні акція розриву котла, щоб витягнути корпус. До наступу з півн.-заходу йдуть 8 танкова дивізія і 20 полк. Оточений XIII корпус повинен рівночасно пробиватися на південь, щоб прийти назустріч наступові. По короткому часі відтяжувальний наступ мусів бути перерваний з огляду на загрозу оточення наступаючим ворогом. Російське командування перенесло центр тяжіння наступу на південь від Львова.

Корпус дістає наказ до вилому. Командир корпусу зупиняється при напрямі на південь, в бік подільської височини – місце найслабшого ворожого тиску. Ворог не міг припускати, бо це суперечило б засадам воєнного мистецтва, що вилім піде в напрямі густо лісистих стрімких берегів височини.

Одна німецька вермахтівська дивізія й Перша Українська Дивізія, обидві найдалі висунені на північ, дістають доручення тримати становища й тільки під гострий тиск ворога відступати на південь, щоб тим уможливити іншим частинам корпусу розірвати оточення й вийти з нього. Обидві дивізії, командує ними ген. Лінденманн, мають потім долучитися до корпусу.

Всі дивізії корпусу виставляють збиральні команди з завданням збирати недобитки частин власних відділів і вводити їх в дію. Бо в такій ситуації нові ворожі вломи знівечили б виломні дії корпусу і довели б вже й так здесяткований корпус до цілковитого знищення.

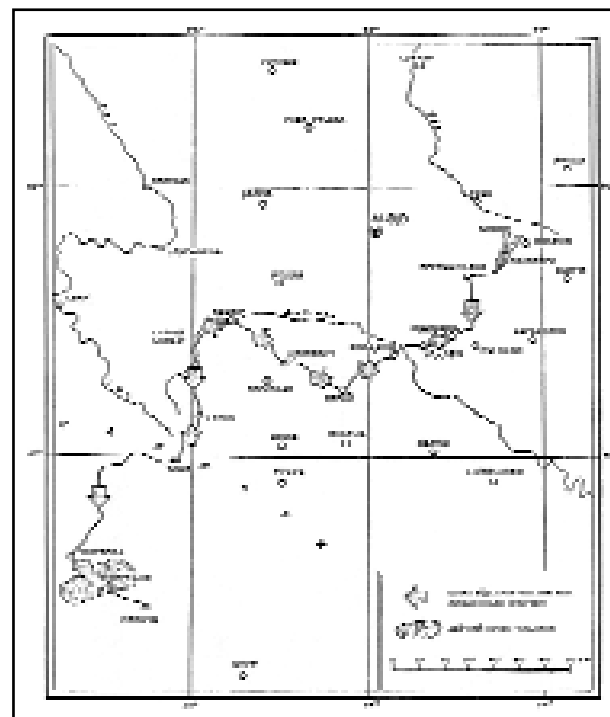
Увечорі, коли повинен початися відступ, на відтинку корпусу постає кілька ворожих вломів, з яких один в районі Української Дивізії має вирішне значення. Становище робиться поважним, його вдається опанувати з допомогою чужих частин. В тому часі командуючий генерал корпусу телефонує до командира Першої Української Дивізії, питаючи про становище. Командир Першої Української Дивізії повідомляє, що він не в стані командувати далі Дивізією, бо не має більше змоги панувати над нею. Перший старшина ген. штабу (Ia) чує розмову й здригається від страху перед такою заявою. Цю, таку вирішальну постанову ніколи перед тим командир не обговорював з ним, із своїм найближчим тактичним співробітником, а ухвалив її виключно на власну руку. На думку Ia командир Дивізії поспішно прийняв її під впливом кризи і відразу ж передав її вгору.

Кулемет сіє смерть

З причини того рішення командир накликав на себе вороже наставлення, і слушно. Іа вважає цю постанову передчасною. Мабуть, і сам командир злякався пізніше своєї заяви. В інтересі загального становища це рішення, може, й було правильне. Частина не була в руках командування, і не існувало жадного зв'язку, ані засобів зв'язку. З черговим ворожим наступом, напевно, стався б розгром Дивізії. У такому випадкові ген. Ліндеманн не впорався б з своїм завданням, що спричинило б знищення решток корпусу. Командир Дивізії повинен був, одначе, насамперед запропонувати підпорядкування йому місцевих резерв інших частин, щоб ними підтримати свій фронт. Це йому так само добре вдалося б, як і ген. Ліндеманнові. Місцеві резерви ще були. Командир I корпусу приймає пропозицію командира Дивізії й підпорядковує всі її частини ген. Ліндеманнові, а командира Дивізії кличе на допомогу до свого штабу. Очевидно, Фрайтаґ не повинен був задоволитися таким завданням, його місце було на чолі останньої бойової одиниці Дивізії. Ген. Ліндеманн стабілізує фронт з допомогою власних місцевих резервів.

Північний фронт корпусу відступає поволі з запеклими боями на південь. Становище можна ще опанувати. Завзяті бої йдуть за лісисту височину й село Гавареччина. Дальші ворожі наступи

Прорив з брідського оточення і шлях відступу

йдуть з півдня проти переходів коло Білого Каменя. Їх удається стримати в просторі Білої Гори.

Українські вояки в рямах частин ген. Ліндеманна б'ються хоробро. Невідомий ні один випадок, щоб член УД перейшов до ворога.

Тим часом відбувається дальше вибивання вилому в північній стіні котла й протискування частин корпусу. Простір вилому лежить зараз таки на захід від Золочева поміж Княжим і Ясенівцями. Чотири легкі танки 8 танкової дивізії дійшли до того місця назустріч корпусові. З найбільшим героїзмом тримають становище проти всього ворожого тиску відділи ген. Ліндеманна, між ними багато українців, і тим уможливають вихід з котла XIII корпусові. Зовсім поволі відступають частини ген. Ліндеманна на південь, відбиваючи щораз нові ворожі наступи. Почапи, Белзець, Скварява – це назви, яких не забудуть члени кор-

пусу. Місце прориву, спочатку 150–200 м завширшки, вдається з часом поширити. Отвір котла безнастанно під найтяжчим вогнем всіх родів зброї ворога. Прогалиною прориву проїжджають туди і назад ворожі танки, обстрілюючи всю місцевість. Ззаду, з боків і спереду сиплеться ворожий вогонь. Командуючий ген. корпусу з своїм штабом зайняв становище коло Хильчиць, при місці прориву, й звідти дає накази. Кілька годин пізніше він загинув, а з ним його два найвищі штабові старшини.

Безпосередньо перед місцем прориву підносяться на південь від залізничної лінії Бузьк – Золочів стрімкі береги подільської височини. Вони обсажені ворогом, правда, нечисленним, але зате це першорядні, добре замасковані стрільці. Ці береги треба здобути в той час, коли і ззаду сіє вогонь ворога по наших вояках, що підлізають, головно вогонь 2-см протитанкової артилерії. Падає не одна жертва вогню добре замаскованих стрільців ворога. Крім ручної зброї, частинам, що спинаються на стрімкі береги з котла, не вдається забрати нічого більше з собою. Власні втрати при подоланні всіх тих перешкод надзвичайно великі.

Дія ворожого летунства припиняється, мабуть тому, що годі в тому становищі розрізнити свого від ворога. Затє появляються два німецькі винищувачі, перші і останні німецькі літаки під час цілої кампанії в брідському котлі. Вони, одначе, не втручаються в бої...

Але не лише один котел був замкнений ворогом навколо Дивізії, ворог вже встиг посунутися далі на захід. Таким чином, вилім з котла не означав ще волі, треба було прориватись далі. Всюди були ворожі опірні пункти, деякі з них мали по два-три танки. Гологори були одним з таких пунктів, що коштував багато жертв, де й загинув ген. Ліндеманн. Ворожі танки в замкові змушували до обходу цієї місцевості.

Поза котлом до начальника штабу Першої Української Дивізії, що його за день перед тим вислав був ген. Ліндеманн по накази до ген. командування, прилучається багато українських вояків. Одночасно командир Дивізії виходить з котла з великою групою українських вояків. Обидві групи ще того самого дня з'єднуються і спільно йдуть далі під проводом командира Дивізії. Група, підсилена німецькими вояками, нараховує 6.800 людей. Бої з малими ворожими групами продовжуються і наступні дні. Частини XIII корпусу опиняються в просторі поміж власним фронтом, що відступав на захід, і наступаючим ворогом. 8 танкова дивізія була завжди більше відсунута на захід, ніж решта XIII корпусу. Вона була здесятована і не мала пального. Рештки XIII корпусу, а з ними й українці, посуваються по дорозі відступу на південний захід. Чемеринці, Виписки, Тучна,

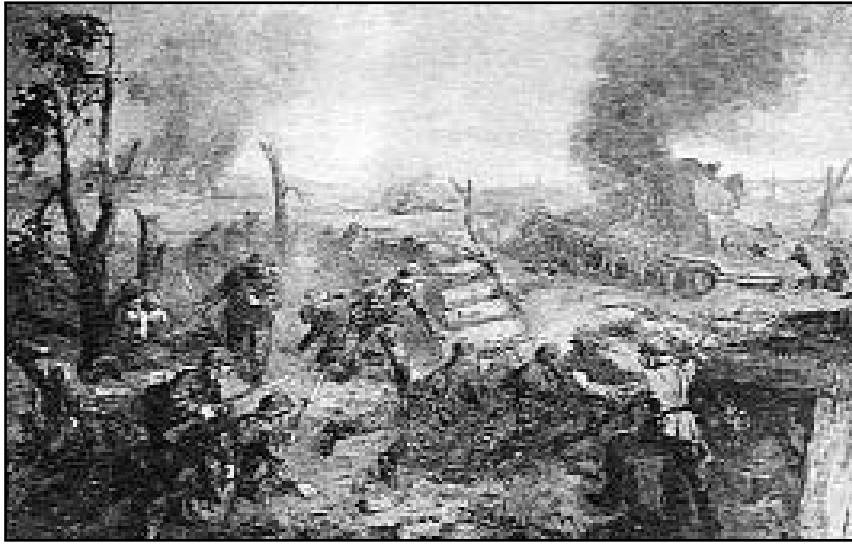
Стрільська – це місцевості, розташовані при цій дорозі, де ще траплялися зустрічі з ворогом.

Дивізійне командування мало завдання дістатися на чоло маршової колони й перебрати в свої руки командування над багатьма членами Дивізії, що відступали. Дуже легке завдання, коли є моторизація. Всі дивізійні авта лишилися в котлі. З великим зусиллям командир дістав можливість їздити з 8 танковою дивізією, трохи згодом дістає особове авто з власної дивізійної технічної сотні, що була поза котлом і тепер долучилася.

При допомозі багатьох вивісок вдається врешті вхопити в руки українських і німецьких вояків Дивізії і попровадити їх далі. Посування, з огляду на наступаючого ворога, мусило бути й далі приспінене. Конечним був швидкий марш. Дорога відступу під контролем ворожого летунства, що утруднює проходи крізь вузини та переходи через ріки. Годі було ствердити, скільки ще лишилося членів Дивізії. Стрий, Дрогобич, Самбір – це головні пункти відступу. В Дрогобичі ген. Фрайтаг зустрічає пол. Бізанца і оповідає йому про переходи Дивізії. Тим часом Дивізія дістає наказ разом з рештками XIII корпусу збиратися в Карпатській Україні, в районі Ужгород – Мукачів.

За короткий час збирається там біля 1500 членів Дивізії, між іншими у повному складі ветеринарна й технічна сотні й більша частина польового запасного куреня. Ці частини не були в котлі. Крім повного бойового озброєння згаданих вище частин і ручної зброї 1500 українських вояків, усе дуже добре озброєння Дивізії лишилося в котлі, так само, як і всіх інших частин корпусу, що були під Бродами. Вермахтівські дивізії не вивели відсотково більшої кількості людей з котла, і вони були розформовані й приділені до інших дивізій.

В Середньому командир Дивізії й Іа виготовили докладні бойові звіти й накреслили карти боїв – все з пам'яті, бо всі воєнні щоденники пропали. Звіт розіслано до всіх зацікавлених політичних і воєнних установ. Тепер вже можна підвести перший терпкий підсумок. Дивізія ввійшла в дію, маючи 11000 вояків. В котлі вона стратила біля 7000 вояків і старшин. З них найбільша частина згинула або, ранені, попали в большевицькі руки. Деякі групи попали до інших військових одиниць і були приєднані до них. Це припущення потвердив, напр., запит у 18 дивізії в районі Ясла. Поважне число розгублених знаходиться поза лініями, поміж населенням або вступило до УПА. Штаб Дивізії вважав, що з часом повернеться ще багато вояків, так що їх буде біля 3 000. Багато хоробрих старшин, підстаршин і стрільців полягло героїською смертю.

Бій під Бродами
Худ. Борис Крюков

В минулих важких боях Дивізія виконала завдання, якого від неї чекали. Не з її вини була вона оточена і мусіла боронитися проти у всіх відношеннях переважаючого ворога. Тут і там не витримали нерви, це траплялося й з іншими частинами у першому бої. Але ніяка частина не зустрічалася навіть приблизно з так великими труднощами, як Перша Українська Дивізія. Командування Дивізії знало, як оцінити боєздатність частини. Воно з'ясовувало це в звітах, але на це не зверталася увага й робилося щось прямо протилежне. Тому й мусіли події набрати того терпкого характеру, на жаль, коштом українців. В ім'я слухності треба ще не забути, що першим бойовим враженням українців були відступаючі німецькі частини. Від українців, що не були в боях, вимагалось, щоб вони врятували становище. Вимагалось від них надто багато й вимагалось того, до чого вони ще не були підготовані. В котлі і при виломі з нього українці відважувалися на численні найхоробріші вчинки. Наприклад, всюди, де пробивалися ворожі танки, на нищення їх ішли хоробрі українці. Відомий випадок, коли один український підстаршина, свідомий втрати власного життя, висадив у повітря ворожий танк.

Розглядаючи брідську кампанію, треба ствердити, що Дивізія не підвела. Вона виправдала покладені на неї надії. Переважаюча частина Дивізії полягла в бою, виконуючи найвірніше свій обов'язок. І коли навіть не припала на її долю велика перемога, сталося це не з її вини, а з нещасливого збігу обставин. Перше введення Дивізії в бій з наказу Головного Командування було неправильне.

В книжці „Советська країна“, том IV, „Велика Вітчизняна війна Советського Союзу“ І. Й. Мінца, І. М. Разгона й А. Л. Сідорова, Видавництво СВА, Берлін, 1947, про Броди пишеться: „В перебігу боїв оточено й знищено велику ворожу бойову групу в районі Броди. Советські війська взяли до полону 17000 вояків, в тому числі двох генералів. На побойовищі лишилося понад 30000 вбитих німецьких офіцерів і вояків“.

Це коротка большевицька згадка, числа якої, однак, перебільшені. Згідно з моїми відомостями, до XIII корпусу, крім Першої Української Дивізії, належало ще 4 вермахтівські дивізії. Стан тих дивізій був, однак, скрутний, і всі вони разом нараховували 32–35000 вояків, отже, разом з УД стільки, скільки большевики подають вбитими й полоненими.

Дмитро ФЕРКУНЯК*,
сотник 1 УД

Уривки з щоденника

Хай браття і сестри не тужать за мною.

27.06.1944 р. я одержав телеграму від командира дивізії з наказом приїхати до Львова і зачекати на сотн. Палієва, з яким маю виїхати на фронт до постю дивізії. 2.07.44 р. приїхав до Львова Паліїв, із ним я виїхав до Олеська (повіт Золочів).

По дорозі сотн. Паліїв заявив мені, що німці ухвалили знищити дивізію, на що вказує нагла зміна призначення її.

– Як тобі відомо, наша дивізія була призначена на фронт під Коломию, з пляном самостійного діяння й очищення Покуття від большевиків. Я певний, що тут вона мала б успіх і здобула б визнання, та в останній хвилі змінено цей наказ, мотивуючи тим, що заходила небезпека сутички з мадярами. Та я, – каже Паліїв, – у це не вірю, дійсні причини лежать, мабуть, у тім, що німці бояться, щоб дивізія не пішла в ліс до партизанів, яких, по суті, на цім відтинку Карпат немає. Відтинок, в яким зараз приміщено дивізію, не віщує нічого доброго. Дивізію приділено до XIII корпусу, який складається з 4-х дивізій Вермахту і п'ятої нашої дивізії. Відтинок, що його займає корпус, має форму підкови чи трикутника між Бродами і Тернополем. Німці й зараз не хочуть змінити свого ставлення до нас, українців, яке, як тобі відомо, просто вороже. Ми загинемо, але це неминуче, бо інакше німці винищили б більше українського населення, якби ми відмовилися творити дивізію...

Доїхавши до Юськовичів, коло Олеська, я висів, бо мій відділ знаходився в Юськовичах. На другий день, 3.07.1944 р., пішов я до штабу дивізії, переглянув становище дивізії та німецьких

* Нар. 2.08.1892 в Косові, помер 23.07.1948, похований в Міттенвальді.

і ворожих сил на цім відтинку. Справа виглядала так, як сотн. Паліїв говорив мені під час подорожі на фронт.

17.07 ворог розпочав наступ із усіх боків на оточений корпус. Наша дивізія, що займала становище як запас корпусу, опинилася 18.07 о 4-ій год. з трьох боків під ворожим вогнем. Де поділися частини передової лінії, Бог його знає. Полки нашої Дивізії боролися хоробро, відбиваючи кілька разів ворожі наступи. Бій тривав цілий день і ніч з 18 на 19.07. Коло 7-ої год. 19.07 штаб дивізії одержав повідомлення, що полки не витримали й почали відступати. Метушня, крики і прокльони падають з уст знервованих німців. У цю хвилину командир дивізії ген. Фрайтаг не знайшов нічого кращого, як сісти в авто, поїхати до командування корпусу й заявити, що складає обов'язки командира дивізії, бо українці розбіглися. Шеф генерального штабу нашої дивізії, майор Гайке кличе мене до себе й наказує виїхати, а всі частини, які будуть переходити головним гостинцем Броди-Красне, скеровувати на Підгірці, до нього. При цьому він заявив, що командир трохи передчасно зложив командування дивізії, але він не міг командира переконати, бо в його розпорядженні дуже малі запасні сили. 19.07 йшов дощ і було мрячно, що уможлиблювало пересування наших відділів без перешкод з боку ворожих літаків. Таким чином, цей день можна назвати днем передишки, зате 19 і 20.07 відзначилися тяжкими боями з наступаючими ворожими силами. Коло 1-ої години я зустрів недалеко Юськовичів хор. Чучкевича з жменькою людей. Підходжу до нього й питаю:

– Чучело, друже, як стоїть справа на фронті?

– Зле, – відповідає Чучкевич. – Ми тримали наші становища так довго, доки можна було, обслуга гармат в рукопашному бою відкидала ворожі лави, а в свої гармати запрягалися самі та, замість коней, тягнули назад. Але забракло стрілива, і ми мусіли відступити.

– Слухай, Чучкевичу, чи ти маєш такі великі втрати вбитими й раненими, що так мало людей лишилося з твоєї сотні?

– Втрати є, але не такі великі, ми відступали вночі, і хлопці погубилися. Але за кілька годин будуть вони знову тут, бо я сказав, що відходжу до Юськовичів і тут буду на них чекати.

Під час нашої розмови надійшли зі своїми відділами пор. Козак і Бойцун, з їх уст довідався я те саме, що чув від Чучкевича, і про великі втрати українських старшин.

– Як тобі відомо, – каже пор. Козак, – наші сотні вийшли в поле тільки з одним старшиною, тобто командиром сотні. Як довго старшини були при житті, так довго трималися наші хлопці

і добре билися. Коли старшин не стало, втратили відвагу, опанував їх страх, і вони почали розсіпатися. Цей стан використав ворог, кинув танкові частини в наступ і посувається нестримно вперед. Вважаю, що сьогодні в пополудневі години ворожі танкові частини будуть на цьому місці, що ми тепер стоїмо, бо нема кому і нема чим їх стримати.

Коло 4-ої год. над'їхав командир куреня сотн. Бригідер, питаючись за штабом дивізії. Штаб дивізії, повідомив я, знаходиться в лісі, триста метрів на захід від села Підгірці. Далі я звернувся до сотн. Бригідера:

– Слухай, капітане (я його так завжди титулував), що з твоїм куренем?

– Зле, Дмитре, – відповідає Бригідер, – хлопці наші билися добре, але коли не стало старшин, заломилися і розпоршилися. На моє прохання приділити мені кілька старшин німців, які крутяться при штабі, я не одержав відповіді. Старшини мого куреня вибиті, не знаю, що тільки сталося з Козаком.

– Козак, – відповідаю я, – переходив уночі з своїм відділом тут. Я скерував його до Підгорець, з Козаком був також Бойцун і Чучкевич.

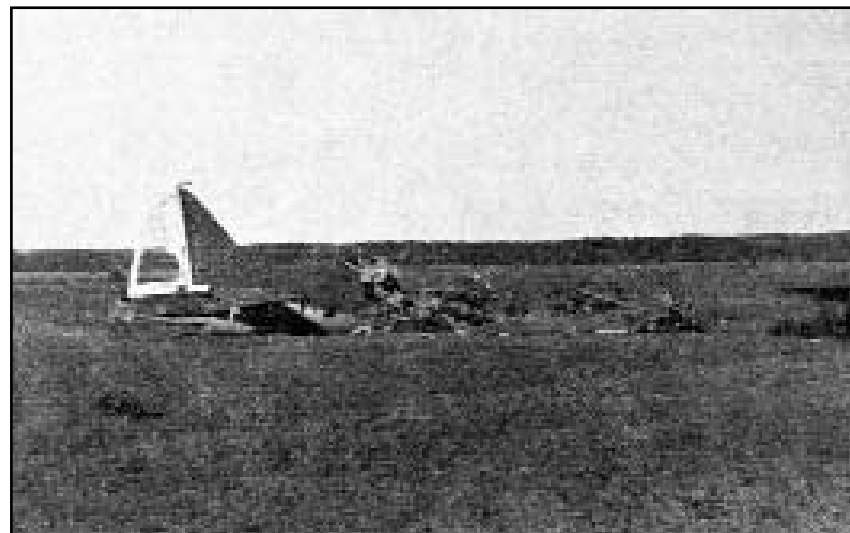
– Добре, – каже Бригідер, – ще хоча тих кілька старшин лишилося при житті.

– Слухай, – кажу йому, – цієї ночі корпусне командування видало наказ наступати на Білий Камінь з метою прориву на ползахід, тобто в напрямі Перемишлян. Думаю, було б добре, коли б ти свої сили, не оглядаючись ні на які накази, відтягав у бік Білого Каменя, бо маю враження, що ми муситимемо самі пробиватися з цього перстеня. Наш Фрайтаг зложив командування дивізії і повідомив у корпусі, що вона вже не існує.

Сотн. Бригідер поїхав до Підгорець, а я до Ожидова.

На нещастя, дощ перестав падати, небо прочистилося від хмар, а схід сонця обіцяв на 20 липня гарний день.

Не довго треба було чекати на розвідчі ворожі літаки. На просторому полі невикоршеної пшениці й жита розтаборився обоз майже цілого корпусу. Гостинцем в напрямі Білого Каменя з трудом протискалася валка санітарних авт з раненими вояками. Коло 7-ої год. надлетіла перша ескадра (40–50) літаків, обкладаючи бомбами і скорострільним вогнем віддану на поталу в чистім полі людську масу, що без проводу перлася в напрямі Білого Каменя. Не маю слів, щоб описати це явище; назвати пеклом було б дуже умірковано. Від цього часу майже щопівгодини надлітала одна ескадра за другою, змагалися, хто зуміє більше викидати бомб на безборонну, людську масу. А з німецької

Збитий нашими зенітками ворожий літак

сторони ні один літак не показав носа для паралізування цього ворожого нищівного вогню. Тільки одна батарея зенітної артилерії нашої дивізії безупинно стріляла з усіх цівок, зсадивши того дня 27 ворожих літаків, доки, поцілена ворожими бомбами, не замовкла назавжди. При гудінні літаків, вибухах бомб, таракотінні скорострільів, зойках ранених людей і коней ми дотерли коло 2-ої год. до частинно зайнятого передовими частинами Білого Каменя. Тут мусіли знову зайняти очікувальне становище, бо ворожі укріплення над рікою Бугом в селі Попівці не можна було так скоро здобути. Цей час нашої затримки в Білому Камені використовують ворожі літаки і своїм нищівним вогнем завдають нам важкі удари. Коло 14-ої год. повідомлено нас, що ворожа лінія на Бузі проломлена і село Попівці зайняте. Виїздити з Білого Каменя (який повинен тепер називатися Кривавим Каменем) майже не було змоги. Санітарна валка з раненими, що знаходилася на гостинці, цілковито знищена. Гостинець затарасований розбитими возами, перемішаними з людськими тілами. Треба було очистити гостинець, зсуваючи все, що було на ньому. В Білому Камені я одержав від прибулого туди майора Ціглера наказ їхати над ріку Буг в село Попівці і стримувати наших хлопців до спільного наступу на третю

лінію перстень. Я від'їжджаю до села Попівці, але стримування людей, що стратили віру в провід і самочинно постановили рятуватися, було рівнозначне стримуванню хвиль розбурханого моря, та дальша дорога втечі від ворога була ще замкнена третьою ворожою лінією, що займала залізничий шлях між Львовом і Золочевом, село Ясенівці та узгір'я 412 на південь від Ясенівця. За якийсь час наступають частини, займають села Хильчичі, Конятичі та Княже, і ми дістаємо змогу дійти до села Понятич, на віддалі 3 км від залізничного шляху Львів–Золочів, 4–5 км від Золочева на захід. В Понятичах захопила нас ніч, і командир куреня наступаючих частин дав наказ відпочинку до 3.30 год.

21.07.1944. Коли б ми вдарили вночі, напевно перейшли б третю лінію з меншими втратами. Та наказ наказом. За ніч надійшло ще більше наших хлопців, а також пор. Чучкевич, Каратницький і майор Ціглер. До 24-ої год. збираємо і формуємо наших людей. Про творення сотень чи куренів не було мови, бо не було старшин, творено групи по 200–300 людей. Дякуючи притомності нашого стрілецтва, що радше відкинуло наплечники з убранням і хлібники, ніж скоростріли і стріливо, можна було сформувані чотири відділи, а саме: відділ Чучкевича з 9 скорострілами, Феркуняка з 9 скорострілами, Каратницького – 7 скорострілів і майор Ціглер – 5 скорострілів, разом коло 1000 чоловік і 30 скорострілів.

21.07.1944 о 3.30 год. видано наказ до наступу. Наступ наш підтримував один танк типу „Тигр“, дві протитанкові гармати та одна батарея легкої піхотної артилерії. Наступ у напрямі Княже–Ляцьке ворожі танкові частини і прибула вночі піхота відкинули. Лишився нам прямий наступ на село Ясенівці і узгір'я 412. Щоб здобути село Ясенівці і згадане узгір'я, треба було перейти багно, коло 3 км торфовища, що відокремлювало нас від залізничного шляху, далі коло 300 м рівного поля між залізничним шляхом і головним гостинцем Львів–Золочів, здобути село Ясенівці і узгір'я, обсажене комсомольцями, що живими не хотіли залишити свої становища, та дістатися за узгір'я в ліс, що також не був чистий від ворожих відділів. Становище дуже тяжке, однак іншого виходу не було: або йти вперед і, кому Божа воля дозволить, остатися при житті, вийти з перстень або згинуть в багні, торфовищі, від ворожої кулі, тим більше, що зміцнений ворог вдарив із західного напрямку (Княже) на наші задні частини, проломив наш фронт між Попівцями і Понятичами та зосередив по наступаючих на село Ясенівці гранатометний вогонь ззаду.

Кулемет б'є під прикриттям диму

Хор. Чучкевич, більш ніж у критичнім становищі, рушає зі своїм відділом до наступу на залізничний шлях (насип височиною коло 3–4 м). Бравурним наступом здобуває згаданий шлях і переходить на поле між залізницею і головним гостинцем. Знеможений великими втратами (майже 50 %), займає оборонне становище. В той час я із своїм відділом вибираюся з торфовища, займаю становища на насипі залізничного шляху і відкриваю вогонь із усіх дев'яти скорострілів на село Ясенівці. Під охороною вогню скорострілів мого відділу хор. Каратницький переходить на правім крилі залізничий шлях, вривається до села Ясенівці з західного боку, підпалює stodолу і під прикриттям диму присувається до села та скорострільним вогнем завдає нищівного удару ворожим частинам, що займають село. Майор Ціглер, охороняючи наші зади, зазнав найбільше втрат від гранатометів, що обсіпали його відділ з села Понятич. Коло год. 7-ої перстень був проломаний, і останні ще живі, знесилені в лісі, опинилися за селом Ясенівці та узгір'ям 412. Тут вперше за весь час наших боїв під Бродами ми побачили німецького літака, який певно думав, що то ворожі частини, та почав обкладати нас скорострільним вогнем, на щастя, без втрат. Про відпочинок не було часу подумати, треба було приступити

до дальшого охоронного маршу. Під час нашої мандрівки в лісі чомусь німецькі старшини, що були з нами, десь зникли, лишаючи самих нас, українців. Командир танкової частини в Жукові, до якого я з'явився, запропонував відійти з людьми до села Вишнівчик на спочинок, однак треба було бути в повній готовості, бо проти його одного танка, трьох легких гранатометів і кількох скорострільів в селі Гологори (віддалені від села Жуків на 3–4 км), стоять 6 ворожих танків. До 3-ої год., сказав командир танкової групи, він зможе триматися. Щойно стемніло, ми рушили до села Черемхова, куди прибули коло 3-ої год. Село безлюдне, жодна жива душа не лишилася в хаті. Де поділися його мешканці, Бог знає, і не було часу довідатися. Силою забрані мешканці, утікаючи полишили все своє майно, худобу та домашню птицю. Зголоднілі стрільці кинулися шукати харчів. Хоч ці вчинки суперечили карним приписам, я не забороняв їх, знаючи, що ніхто з собою не візьме нічого, крім харчів. Почався другий наступ, цим разом на полишені кури. Хлопці, без огляду на змучення, господарили, варили курей, пекли паляниці. Про спання не було мови. Кожний старався напхати шлунок, бо ніхто не знав, що чекає нас зі сходом сонця та коли знову матимемо змогу думати про харчі. О 3–4-й год. з напрямку Жукова почулися гуки гармат і тарахкотіння скорострільів. Рівночасно приїхав на мотоциклі вистовий з повідомленням, що під натиском ворожих танків німці відступають з Жукова. Це повідомлення означало, що треба негайно відступити з Черемхова і відійти на пол.-захід в напрямі Перемишлян. Я підступив з Чучкевичем до командира танків і запитав про становище. Він заявив, що дві години тому проїхали з півночі ворожі танкові частини і зайняли Перемишляни.

– Ми, – сказав командир танкової частини, – йдемо в наступ на Перемишляни, але в місті затримуватися не будемо, тому не раджу вам із змученими людьми йти за нами до міста.

По такій відповіді нам треба було самим шукати виходу з цього другого оточення. По короткій нараді перевірено зброю й запаси стріливи і ухвалено йти далі на захід, оминаючи Перемишляни. Тут треба зазначити, що склад відділу, який по прориві перстень під Ясенівцями нараховував понад сімсот людей і 52 скорострільи, зменшився до 430 людей і 28 скорострільів. З решти людей сформовано 3 сотні й рушено бойовим порядком далі на захід. В лісі, 3 км на південь від Перемишлян, наші передні частини, під командою Чучкевича, зустрілися з ворогом, та тут бою вже не було, тільки перестрелка. По кількох серіях скорострільного вогню, з голосним „ура“ відкинуто ворога

назад, і дорога на захід була вільна. Вийшовши з лісу, ми опинилися на рівнім шляху, серед чистого поля, яким переїжджав обоз відступаючої німецької армії. Ми перейшли з два кілометри цим шляхом і натрапили на малий гайок, де ухвалили відпочити. За якийсь час між переїжджаючим обозом зауважено відділ вояків. Коли цей відділ зблизився, так що можна було розпізнати людей, ми побачили, що це наші хлопці, а на чолі їх наш дивізійний священник о. Левенець із скорострільним пістолем на рамені. Було їх коло 120 осіб, що згуртувалися біля свого душпастиря-вояка, довірили йому провід над собою, вибилися з оточення і рухаються з ним на захід. Зустріч з о. Левенцем та свідомість, що він живий між нами, наповнила радістю всіх присутніх. Ми радо вітали свого улюбленого душпастиря-вояка, якого майже кожний в дивізії знав як щирого патріота і борця за волю свого народу, він ніколи, навіть у найважчих боях, не покидав своїх вірних. Відділ о. Левенця прилучився до відпочиваючих. Розпочалася гутірка та спомини з минулого дня, оповідали про тяжкий день 21.07 та з сумом згадували тих, яким не судилося лишитися в живих.

Фелікс КОРДУБА
хор. 1 УД

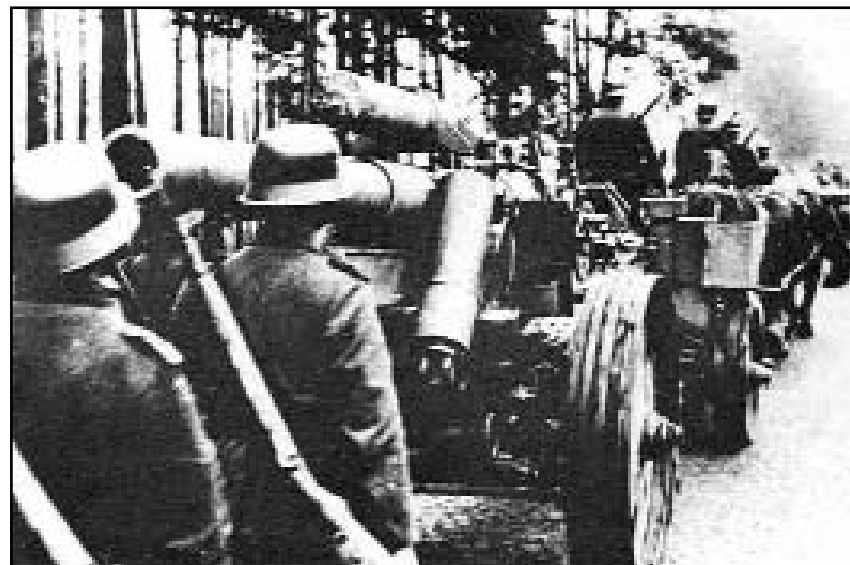
Дивізіон тяжкої артилерії під Бродами

Гармати, гармати, жаль вас покидати...

ВИХІД НА СТАНОВИЩА

Від лютого 1944 р. дивізіон тяжкої артилерії Першої Української Дивізії перейшов під командування майора Палієнка. Дивізіон був організований з гармашів, вишколених в Оснабрюку і Бенешеві. Він складався з одної штабової батареї, далі 10, 11 і 12-ої батарей по 4 польові гавбиці кожна. Дивізіон був кінної тяги. Командний склад його і окремих батарей був у руках українських старшин, а підстаршинський склад був за дуже малими винятками теж український. Гармаші пройшли твердий військовий вишкіл по окремих німецьких частинах і доповнили його опісля в Нойгаммері під командуванням українських старшин. Тому той дивізіон можна сміло назвати одним з найкращих артилерійських дивізіонів, які коли-небудь українська армія мала. Передусім цілий склад дивізіону відзначався зразковою дисципліною, і всі його члени, починаючи з старшинського складу й кінчаючи звичайними гармашами, творили зцементовану цілість.

Дивізіон тяжкої артилерії був тісно пов'язаний із своїм командиром майором Палієнком. Цей висококваліфікований старшина був з кожного погляду свідомим громадянином, який ніде не шукав ні кар'єри, ні особистої користи. Він на кожному кроці вціплював своїм добрим прикладом в душі вірних його гармашів усі вояцькі чесноти. Він впливав на вирошення дружби, одночасно постійно намагаючись прищепити бажання дії й розуміння, що лише залізом і кров'ю можна відвоювати втрачену державність. Він був одним з тих учасників визвольних змагань 1917–1920 рр., що старалися передати свій військовий досвід

Тяжкі польові гавбиці на марші

своїм воякам. Вояцьке життя майора Палієнка знайшло своє завершення в його смерті на полі бою під Бродами.

* * *

Ми на станції Ожидів. Кулемети займають становища до протилежної оборони, гармаші вивантажують гармати, вози, коней, колони постачання. Запрягають по чотири пари важких коней до ляфету і по чотири пари до підстав, на яких перевозяться дула гармат. Одночасно вивантажують всі припаси і амуніцію, після чого відбувається прискішений марш з віддаллю 50 м гармата від гармати і віз від воза. Напряма – ліс, щоб вийти якнайшвидше з-під повітряного спостереження. Коли починає заходити вечірній присмерк, відбувається важкий нічний марш цілої колони гармат і постачальної валки за маршрутом Ожидів–Одесько–Підгірці. Горбкуватий терен дуже втопив коней. Над ранком наступного дня ціла валка прибуває на призначене місце постою в підгорецькому лісі. Чотиригодинна передишка, наказ запрягати коней до гармат і марш у білий день на бойові позиції коло Ясенева.

Вірні друзі артилериста

В підгорецькому лісі була розташована валка постачання з припасами і постій для коней цілого дивізіону до 16 липня 1944 р.

ВІДСТУП

Відступаючі колони частин дивізії перед переважаючим кількісно ворогом, більшовиками, 16.07.1944 р. досягли лісу недалеко с. Білий Камінь. Від ранку до пізнього вечора колони були під сильним бомбардуванням більшовицького летунства та обстрілом бортової зброї. Сонце в zenіті немилосердно обсмалювало рожеві обличчя дивізіонерів. Ніхто не зважав на те, що вже третій день підряд не мав у роті хліба. У всіх одно бажання: вирватися з пекла – вирватись із кігтів наступаючих більшовицьких відділів. Нервове шукання за амуніцією, палення зайвих документів, нищення радіозасобів зв'язку і тяжкої зброї. Кожний готується до рукопашного бою з наступаючим ворогом.

Я в той час був приділений до 12-ої батареї тяжкої артилерії як бунчужний, рівночасно маючи в розпорядженні відділ зв'язку, зложений з 4-ох радіо- та 7-х телефонних ланок. До мого

Підбрідська „дорога“

обов'язку належало, передусім, давати зв'язок батареї зі спостережними пунктами та рівночасно піклуватися обозом цілої батареї. Завдання не легке до виконання. Піхотинець може захопитися від бомбардування в яку-небудь діру, але це неможливо для великого обозу з 250 шт. коней і валкою возів. Усе це в час відступу було під сильним обстрілом бортової зброї та під бомбами. До того обтяжував відступ брак добрих доріг. Дев'ятитонні гармати по осі вривалися в чорнозем, а тяжкої ваги коні, вкриті грубою верствою піни, напругою всіх сил їх виривали.

Перед остаточним знищенням гармат, щоб не віддати їх ворогові в руки, на полях біля Підлисецької Гори 10, 11 й 12-та батареї вистріляли всю амуніцію, обстрілюючи ворожі наступаючі відділи та колони постачань. 16.07.1944 р. опівдні, в час сильного бомбардування т. зв. „проценштелле“ біля Підлисецької Гори в лісі, батареї понесли дуже тяжкі втрати коней і воєнного матеріалу. По бомбардуванні, під вечір того ж дня, валки постачання ще в маршовому порядку рушили до лісу біля Білого Каменя. Гармати залишено на місцях, замки повитягувано й закопано.

Була напрочуд хороша місячна ніч з 16 на 17.07.1944 р. У згаданому ліску отаборилися різні недобитки не тільки дивізії, але й частин Вермахту. Всім загрожувало одно – ворожий полон,

Наші кулеми „грають“

звірські переслухання, розстріли або в кращому випадку повільне конання в советських таборах для полонених. Все нервово метушилося, нікому не збиралося на сон, незважаючи на ряд безсонних ночей та тяжких боїв. Ніхто чомусь не відчував змучення, у кожного було одне бажання – пробитись за всяку ціну крізь перстені оточення. Нічний приглушений гамір часами переривало бекання реквізованих Вермахтом в українських селян овечок та гук ворожих гранатометних набойів. В с. Білий Камінь гробова тиша. Наші стежі відважно пильнують трасу маршу Білий Камінь–Почапи. Усе лишилося без твердої командної руки. Кожний міг робити те, що йому подобалось. Організуються пробоеві малі числом відділи тільки з охотників. Такі відділи були організовані не тільки з дивізіонерів, а й із вояків Вермахту. Провідну ролу в організації пробою взяли на себе старшини Вермахту, нагороджені високими військовими відзнаками.

Ранком 17.07.1944 р. легка артилерія Вермахту в числі шістьох гармат відкриває вогонь по ворожих позиціях біля с. Почап, штурмові відділи під охороною чотирьох танків сміливим ударом прочищають шлях Білий Камінь–Почапи. Вояцька завзятість під гук власних гармат збільшується, сміливість переходить в очайдушність. На кожному кроці бракує нашим атаку-

ючим відділам повітряної допомоги – розвідного летунства, котре б вказувало, куди належить концентрувати найбільший удар, щоб вирватись з оточення. Вороже летунство вже від самого ранку безперервно бомбардувало пробоеві відділи з висоти 100 м. На землі було справжнє пекло. Ніхто з пробоевиків уже не звертав уваги на ранених друзів, бо на це не було часу. Найперше головне завдання було пробитись з оточення.

Я з 58 гармашами з'явився до якогось майора Вермахту, котрий був відзначений Ріттеркройцом з мечами. З цим майором мені довелося відбути увесь маршрут під градом бомб до с. Почапи. До с. Почапи я із згаданим відділом гармашів прибув ранком 17.07.1944 р. У час нічного маршу доводилося зводити сутички з ворожими частинами. До Почап ми прибули без втрат. По прибутті до Почап мій відділ був обстріляний з малої віддалі „фінкою“. Тяжко було зорієнтуватись, звідки падають постріли, бо цьому перешкоджали налети. По якомусь часі мене повідомив один з гармашів, що нас ворог обстрілює з вежі селянської церковки. І дійсно, коли сконцентрованим вогнем з кулемета обстріляно вежу, обстріли припинилися. Вже вранці, по прибутті до Почап, я застав два наші танки, які завернули зі шляху в напрямі Почапи–Золочів та зайняли позиції на краю села від Білого Каменя. Коло 8-ої год. ранку 17.07.1944 р. до Почап прибув майор Палієнко, командир дивізіону тяжкої артилерії. О 10-й год. того ж дня ворог, підтягнувши сили, почав наступ на с. Почапи. Найперше село було обстріляне гранатометами, а далі почалися вперті атаки піхотних ворожих з'єднань, котрі стало мали сильну повітряну допомогу. З кожною хвилиною бій розгортається. Наші малі відділи першу атаку відбили. За короткий час по черзі ворог приступив до дальших атак. В час шостої атаки під вечір 17.07.1944 р. наші відділи зробили відступ на поля в напрямі на Білий Камінь, рівночасно вдаряючи малими силами на ворога в Княжім. Вогнем двох танків в с. Почапах керував майор Палієнко, передусім обстрілюючи ворога в Княжім. На краю с. Княже вдалося знищити влучними пострілами з протитанкових гармат 6 советських танків „Т-34“.

Бої в селі Почапи проходили з великою завзятістю та з очевидними великими втратами з нашого боку. Нашим відділам йшлося про те, щоб за всяку ціну втримати це село у своїх руках та звідти робити прорив. Ранені групувалися коло церкви. Окремої опіки над раненими не було. Хто з ранених мав підстрілені ноги або який інший тяжкий підстріл, той був змушений лежати на місці без найменшої лікарської допомоги та повільно конати під безперервним бомбардуванням, обстрілами

з бортової зброї та під набоями ворожих гранатометів. У боях за втримання с. Почапи наші частини понесли дуже великі втрати в людях і в матеріалі, бо головно тут проходив бій не на життя, а на смерть.

Ніч з 17.07 на 18.07, остаточний бій за прорив кільця оточення. Цілу ніч клекотіло, як у казані. В цьому нічному смертельному танку наші відділи „панцерфавстами“ та „панцершреками“ знищили кілька советських танків на полях біля с. Княже та змусили ворога до відступу, пробивши рівночасно щілину коло трьох кілометрів завшир. Цілий прорив відбувався крізь вогневу лявіну кулеметів, тріскотню ручної зброї та вибухи гранатометних набойів. Кожен на власну руку бився, щоб прорватися. Ця операція проводилася безпляново. Ранком, коли сонце своїм промінням освітило наступаючі відділи та сіножать від с. Княже в напрямі до залізничного і битого шляху, довелося в повному неладі продиратися крізь цю долину смерти. Не було вже з ким вести бою, бо ворог відступив і з різного калібру гранатометів почав шаховим порядком обстрілювати цю сіножать.

Вже в с. Почапах з 58 моїх гармашів я вратив 32. В нічному наступі втрати збільшились. В час прориву праворуч від мене, у віддалі приблизно десятих кроків разом зі мною проривався мій друг зі школи зв'язку Міхур. Нам обом щасливо вдалось перебігти цю долину смерти та через гори Вороняки скорим маршем дістатися 20.07.1944 р. до Ходорова. Того дня в Ходорові я бачив командира дивізії Фрайтаґа, який вирвався з котла бою тільки завдяки бойовій очайдушності українських вояків.

Майор Палієнко в часі наступу на Княже був тяжко поранений у ліве плече відламком з гранатомету, тут він і загинув.

Почапи і Княже – це двоє сіл-побоевищ та рівночасно й цвинтаріц наших братів-вояків, які в нерівному бою з наступаючими відділами большевиків віддали своє життя. Місця згаданих побоевищ для майбутніх поколінь українського народу матимуть подібне значення, як бої за Маківку чи бої під Лисонею. На тих побоевищах був зведений сміливий бій з переважаючими відділами большевиків вояками Першої Дивізії.

Підполк. Роман ДОЛИНСЬКИЙ

Українська Дивізія та УПА під Бродами

*Гей, рідний брате Заходу і Сходу,
Єднаєсь в один ударний моноліт...*

Я не маю на меті подавати військово-публіцистичний огляд чи розвідку про бій під Бродами. Маю на меті висвітлити іншу сторону обличчя Дивізії, а саме: ідейно-психологічний стан, який завжди був, є і буде одним з вирішальних чинників кожного військового з'єднання чи армії під оглядом їх ідейних прагнень, а звідси й наслідків їх дій. Т. зв. психологія вояка є основним складовим чинником кожної стратегії й тактики та основним предметом навчання у всіх військових академіях і школах. З великим сумом треба ствердити, що ця ділянка має в історії української зброї дуже велику прогалину і чекає на свого українського Вергілія. Ледве чи є другий народ нашої епохи, котрий мав би такий багатющий матеріал саме в цій ділянці. Одних дій УПА вистачить історикам та військовим публіцистам на ціле життя їхнє. Основною причиною цього недоліку є незаперечно вікова бездержавність нашої нації.

Під оглядом інтелектуальним та ідейним Перша Українська Дивізія стояла без сумніву дуже високо. Це власне визначало ідейно-політичну роллю Дивізії як перший етап у визвольних змаганнях українського народу в період другої світової війни. Такий стан Дивізії, її організаційний зв'язок зі своїм народом та його змаганнями у широко політичному масштабі вирішив тяжку і гостру проблему: чи стане Дивізія звичайним з'єднанням „ляндскнехтів“, чи збереже в цих невимовно тяжких обставинах для українського народу своє ідейно-політичне обличчя в користь загально-українських визвольних змагань.

У підпіллі формувалась і гартувалась в боях на два фронти молода Українська Повстанська Армія, і симпатії всієї маси членів Дивізії були, річ зрозуміла, по її боці. Німецьке командування Дивізії було про це дуже добре поінформоване, тому останні

місяці перед виходом на фронт повело посилену пропаганду проти УПА.

Плян штабу Дивізії в царині політичного виховання був заповнений темами проти УПА як небезпечного, недоцільного і шкідливого руху. Дивізія насторожилась, причаїлась і мовчки слухала. Не обійшлося без арештів одвертих прихильників УПА. Арешти, на щастя, завдяки критичній для німців кон'юнктурі, закінчились лише звільненням кількох старшин і підстаршин з Дивізії. Ця незрозуміла спочатку для нас протиупівська пропаганда дала цілком протилежні наслідки. Дивізія знала правду про УПА. Чимало вояків мали своїх братів і рідних в рядах УПА; певна кількість вояків була сама в рядах УПА і силою обставин опинилася в Дивізії, головно з теренів, зайнятих вже або загрожених большевиками. До мене приходили українські старшини за порадою, що робити з плянами навчання, одержаними із штабу Дивізії. Я порадив їм робити так, як я. Якщо вони певні своїх вояків, говорити з ними одверто про стан речей. Це було ризиковно, але іншого виходу з цих скрутних обставин не було, якщо ми хотіли зберегти національно-ідейне обличчя Дивізії всупереч прагненням німців та наших „квіслінгів“. Треба взяти під увагу, що перед відходом на фронт у Дивізію була втілена певна кількість фахових технічних німецьких досвідчених старшин і підстаршин, між якими було чимало фольксдойчів зі Шлезька, Буковини, Румунії та багато з яких розуміли польську, ба навіть українську мову. В таких випадках я радив вести бесіди з вояками групово у вільній, позашкільній, час. Сьогодні можна сміло твердити, що своєю протиупівською пропагандою в Дивізії німці не лише нічого не зробили а, навпаки, як потім показало саме життя, лише пошкодили собі. Ця пропаганда не виявила рішуче жодного впливу на Дивізію. Може, й добре сталося, що німецьке командування зразу відкрило свої карти і тим насторожило нас. Коли в критичний момент під Бродами воно шукало зв'язків з розташованими в тому районі з'єднаннями УПА, ми свідомо спаралізували ці спроби, знаючи затаєні пляни командування. Головно вся українська маса Дивізії була цілковито свідомою, що вже тоді молода УПА, хоч ще слаба у військовому відношенні, була єдиною надією і політичною підпорою в національно-ідейному розумінні. Інших перспектив опертя визвольного змагання тоді не було, і, як це показав хід подій, нема його й зараз. З певністю можна сьогодні, з перспективи часу, сказати, що іншого опертя у майбутньому, крім на власні революційно-національні сили, визвольне змагання нашого народу мати не буде.

Дивізія прибула на фронт і тимчасово зайняла місце резерви XIII корпусу Вермахту на відтинку Броди-Золочів. Умовини війни вимагали пильного маскування, тому частини Дивізії були розташовані в багатющих лісах цієї мочаристої околиці. Зв'язок вояків з населенням наших сіл був встановлений з першого дня. Нічого говорити про ентузіастичну зустріч вояків з населенням. В перших днях ми довідалися про наявність в нашому районі частин УПА, які розташувалися в глибинах багатих лісів і трималися здалека від німців та в постійній готовості на всякий випадок. Ці відділи патрулювали ліси за лінією фронту, а то й в безпосередній стичності з ним та успішно ліквідували большевицьких парашутистів або окремі відділи, що проривалися через лінію фронту в запілля. Зрештою, хто мав обсерваційний хист, міг зауважити в селах ідеально організований рух на ті часи, що забезпечував безперебійне постачання харчів відділам УПА та взаємний зв'язок.

З'єднання, яким я командував, мало за обов'язок постачати амуніцію та зброю до лінії фронту, поповняти та охороняти всі амуніційні фронтові склади. Структура таких з'єднань була настільки змодернізована, що вони були в стані не лише оборонятися, але й переходити в протинаступ. В чисельному відношенні це була досить велика частина, яка крім відділів прямого, наведеного вище, призначення, мала ще т. зв. „алярмовий“ відділ силою до 200 вояків, споряджених наймодернішою легкою і частинно тяжкою зброєю, та чоти кіннотників. Завданням цього відділу було подавати „першу допомогу“ на тих відтинках бойової лінії, де міг бути прорив ворога. В таких випадках цей відділ міг діяти і діяв як окрема практична одиниця. З тих мотивів моє з'єднання розташовувалося завжди в серединному пункті лінії фронту, в найбільш лісистій частині, з огляду на маскування амуніційних складів. Так було й на цей раз. Проте умови війни на східних теренах зобов'язували кожний найменший відділ при розташуванні забезпечуватися польовими охоронами з усіх боків. В умовинах східного фронту не існувало позафронтового запілля в дослівному розумінні цього слова. Проте кіннотники пускали своїх коней поза лінію свого забезпечення, і тому при пошуках коня не раз треба було запускатися вглиб лісу. Жоден німець на це не зважився б, але наші вояки були у себе дома. Через декілька днів після нашого прибуття мої вояки донесли мені, що в лісі, в якому ми розташовані, є якісь напівмундировані озброєні люди. Ще перед виїздом на фронт

**Розвідча група алярмової частини штабу Дивізії.
Командант частини полк. Роман Долинський**

я був поінформований про наявність у фронтовій смузі відділів УПА, які діють незалежно, часто проти німців. В дорозі і на місці я одержав підтвердження цих відомостей. Однак я не знав льокації цих відділів, а в даному конкретному випадку могли бути також большевицькі партизани. Я вислав у розвідку свого помічника, одного з найбільш досвідчених і бойових старшин з групою добре озброєних підстаршин та стрільців. Через півдня „чесання лісу“ розвідка наткнулася на передову сторожу, озброєну легкою автоматичною, переважно большевицького типу, зброєю, і її оточила. Проте, хоч особовий склад тодішніх відділів УПА був дуже молодий, а з військового погляду мало досвідчений та майже невишколений, провід відділу був у руках досвідчених військовиків. Просунутись далі без тяжких боїв було б неможливо, бо на віддалі пів кілометра була друга лінія, укріплена важкими кулеметами, мінометами та іншою зброєю. Скоро було усталено, що це курінь УПА (золочівський підрозділ), який був добре поінформований не лише про наявність Дивізії в цьому районі, але й про льокацію її окремих частин. Командир куреня УПА просив побачення зі мною. На другий день, вибравши догідний час та зберігаючи всі міри обережності, я разом зі своїм помічником, двома підстаршинами та кількома стрільцями пішов до місця розташування куреня УПА. Його командир виявив досить добру поінформованість про мене, я ж своєю чергою засвідчився знайомством де з ким з головного

командування УПА. Терен для нас був безпечний як з огляду на ворога, так і з огляду на наших „союзників“. Німці з частин Вермахту оминали цей район, бо вже мали деяку науку від УПА за безконечні, часто свавільні, ревізії і грабунки населення. Штаб Дивізії знав також про наявність відділів УПА, проте не рішався на будь-які акції, бо знав добре про прихильне наставлення дивізійників до УПА. Зрештою, здоровий глузд підказував, що краще мати в запіллі меншого противника, в той же час накинутого ходом подій союзника проти спільного ворога, чим большевицьких партизан. В додаток я не мав в своєму з'єднанні ані одного німця і міг спокійно провести майже півдня в гостях в упівців. Ми устійнили цілу низку технічних справ оборони, взаємного зв'язку та безпеки. Курінь відчував недостачу амуніції до рушниць та кулеметів советського типу і не мав жодного запасу конденсованих і консервованих харчів. На протязі кількох днів мої вояки доставили їм кілька возів одного і другого. Ціла акція була так тихо і зручно проведена, що про це знали лише ті особи, які безпосередньо доставили їм потрібні матеріали.

Стежа

стеререження до особи пор. Феркуняка, викликані скоріше характером його функцій, ніж діловими мотивами. Я ж особисто

Через тиждень чи більше до мене з'явився командир польової дивізійної жандармерії пор. Феркуняк (сьогодні покійний) з приватним дорученням від командира Дивізії Фрайтага, щоб я нав'язав зв'язки з УПА. Я насторожився, бо був певний, що дивізійна контррозвідка мусить вже мати відомості про наявність УПА в нашому терені, тим більше, що на чолі її стояв балтійський німець, який поправно говорив московською мовою і добре розумів українську. Я вдавав здивованого тим дорученням, вигорився відсутністю у мене потрібних дипломатичних здібностей і, оскільки доручення носило приватний характер, відмовився від нього. Українські старшини Дивізії мали тоді певні за-

відчував до нього певні симпатії і довір'я. Мені подобався цей відкритий гуцул з Жаб'єго, який ніколи не прощав німцям їх вибриків. Керований інстинктом, я відкрив йому карти і розказав, як стоять справи. Врешті я заявив йому, що, як Фрайтагові потрібні зв'язки з УПА, нехай шукає їх сам, а моє діло виконувати военний обов'язок. Феркуняк підтримав цілком мій погляд і обіцяв дотримати сказане в таємниці. Через декілька днів у мене знову з'явився зв'язковий старшина зі штабу дивізії з такою самою пропозицією. Я різко відмовився. Розвиток подій пішов скорим темпом. Корпус, що займав відтинки Броди-Золочів, в тому числі наша Дивізія, опинився в подвійному оточенні вдесятеро переважаючими силами ворога. Перші відомості про оточення ми отримали від УПА. Командування Дивізії з певних причин приховувало перед нами цей факт. Почалися сильні, майже безперервні бої і розгром, який урвав наші зв'язки з УПА. Однак в час прориву і відступу до Карпат, ще не раз схрестилися наші шляхи. В останнє побачення перед пробоем з оточення, в якому разом з нами опинився також курінь УПА, командир його повідомив мене, що вони залишають частину людей у заплілі, а з частиною, здібною до пробою та тяжких маршів, пробиваються в Карпати. У другу зустріч з ним, дець над Дністром, він оповідав, як після одного пробою коло Гологір попав у розташування однієї компанії Вермахту, що приготувалася до переходу в полон і роззбріла його відділ, щоб захопити більшовикам ласий дарунок. На щастя, більшовики чомусь припізнилися з форсуванням вперед, а вночі упісти ліквідували польову сторожу і, захопивши зброю, майнули у дальший похід-пробій в напрямі Карпат. Останній раз наші шляхи схрестилися в районі Турки, коли відділ УПА досяг вже свого збірного пункту, а недобитки Дивізії стяглися на Закарпаття, район Ужгород-Середне.

* * *

Так двома шляхами йшли озброєні сили українського народу в останній війні до одної і тієї самої мети. Шляхи ці не раз йшли поруч і схрещувались, аж поки не злилися в один могутній струмінь, ім'я якому Українська Повстанська Армія. Високий національно-ідейний рівень особового складу Дивізії забезпечив ту позитивну роль, яку вона відіграла в цілості визвольних змагань. Значна більшість тих, що залишилися живими після пробою, поповнили ряди УПА і вкрили вічною славою національних героїв себе і пам'ять загиблих під Бродами братів.

*Михайло ДЛЯБОГА,
сотник 1 УД*

В артилерійському полку

*Гармати били, а ми наступали,
Один по другому падали..*

16.07.1944 о 10-ій год. відправа старшин першого дивізіону. Одержуємо наказ: а) „о 3-ій годині пополудні змінити становища на горі, на південь від Ясенева, напрям стріляння – на схід; б) обсерваційні пункти такі: друга батарея – в лісі на горі 416, коло Волох, праворуч на горі 416 – третя, а перша коло Жаркова; в) о 10-ій годині ранку перебрати становища від Вермахту та зв'язатися з нашою піхотою“.

Ми вертаємося з відправи. Чудесний теплий липневий день. Неділя. Якраз люди вертаються з церкви, всі веселі, усміхнені, задоволені, бо певні, що більшовики далі не підуть. Ми йдемо й говоримо, що коли б ті люди знали, що їх чекає наступного дня, напевно, вони не були б такі веселі.

Шкода нам залишати тих людей і становища, але що ж ми можемо зробити: наказ наказом.

Вертаємося до батарей і робимо приготування до відступу. О третій годині батареї готові, однак рухатися неможливо, бо день ясний, а ворожі літаки кружляють. Їхати поки що не можна.

Наказ був невчасний, бо зміну становища можна було робити вже після заходу сонця, а не зраджувати артилерійські становища в ясний день.

Коло 5-ої год попол. перестали літати ворожі літаки, і ми вирушаємо з становищ, дотримуючись протилетунської віддалі. Від 6-7-ої год. падає сильний дощ.

Марш дуже важкий. Головною дорогою відступає з-під Бродів Вермахт, і ми не маємо можливості переїхати цей малий шматок дороги. Щойно вночі, по тяжких зусиллях, виїжджаємо на гору, на схід від Ясенева. Рівночасно тими самими дорогами відступає Вермахт, який у великій паніці залишає становища,

Батерія легких польових гавбиць у становищі

які ми маємо зайняти. Ми власне не знаємо, що становища маємо перебрати від цих самих „вермахтівців“.

Цієї ж таки ночі кружляє поголоска, що наш 30-й полк у повному складі перейшов до большевиків, що, як пізніше виявилось, було неправдою. Вістку цю пустив сам курінний першого куреня 30-го полку, сотн. Гльоґер.

Ранком займаємо вогневі становища, а о 8-ій год. я вже на обсерваційнім пункті, на горі 416, коло Волох.

Тут я не застав нікого, хоч був наказ, що ми перебираємо становища від Вермахту о 10-ій год. ранку. Вермахт, як я зорієнтувався з залишених команд стріляння, відступив вже десь коло другої години вночі. Швидким темпом робимо всі потрібні нариси й плани стріляння, щоб можна було стріляти, якщо надійде ворог. Зв'язок з вогневим становищем я маю через радіоапарат, бо дротяної лінії ще не затягнули. Коли все вже готове, іду разом з О. Левицьким вниз до піхоти, щоб установити зв'язок і сказати, що ми на горі 416, і, якщо вони потребуватимуть вогню тяжкої зброї, зараз його матимуть. „Со страхом и со трепетом“ проходили ми повз недавно залишені, зразково й солідно вибудовані землянки і, на наше велике здивування, нікого тут не застали. Дивуємося, що сталося. Де наша піхота, а може,

тут ворог... На південь від нас вдерся ворог і минув уже Красне, а тут поки що тиша. З тяжкою бідою зустрічаємо нашу піхоту й питаємо, де командир сотні. Нам відповідають, що його тут ще нема. Це дивує нас. Хлопці сплять по землянках, інші щось заїдають, а ще інші нишпорять по землянках. Зустріли одного підстаршину німця і сказали йому те, що належало сказати командирові сотні. Потім пішли оглянути головну лінію, щоб мати докладні дані і пізніше не бити по своїх.

17.07 коло години 10.30 приходить до нас командир 29-го полку. У той час кличе мене мій підстаршина-обсерватор до ножицевого далековида, він має припущення, що наступають большевики. Дивлюся і пізнаю їх. Ідуть натовпом, а не розстрільнею на всьому нашому відтинку.

Я здаю собі докладно справу з нашого становища. Піхота наша ще не підготована до бою, я ж був там півгодини тому і знаю, що вона не бачить, що ворог уже наступає. Знаю, що вона не встигла ще зайняти позиції і приготуватись до оборони. Я своїм вогнем хочу дати їй знак, що ворог наступає. Не звертаючи уваги на командира 29-го полку, подаю команду до стріляння, на що від нього чую такі слова:

– Менш, ду біст феррюкт, вас вільст ду махен? (Чоловіче, чи ти збожеволів, що ти хочеш робити?)

– Іван комт, іх мус шіссен (Москаль наступає, мушу стріляти), – відповідаю йому коротко.

Між нами постає суперечка. Він твердить, що це відступає Вермахт, і забороняє мені стріляти. Грозить мені розстрілом, якщо я настоював би на своєму. Я погоджуюся, лиш не тепер, а пізніше, якщо перевіримо, що це Вермахт.

Команда. Постріл падає рикошетом. Я дещо виправляю команду і стріляю цілою батареєю. Усі набої, на моє щастя, падають у ворожу піхоту, що завдає перші втрати ворогові. Тепер починаю стріляти по цілій ворожій лінії. Ворог стримується. Я звертаюся до командира з словами:

– Оберштурмбанфюрер, унд ецт? (а що тепер?)

На це не одержую жадної відповіді. Він натягає шапку і відходить зі словами:

– Ш..., во іст Вермахт?

Наша піхота почувши артилерійський вогонь, зараз теж почала стріляти. Коли б не артилерія, ворог напав би несподівано на нашу піхоту і розбив би її зовсім.

Тепер щойно починається війна, а для нас життя.

Ворог починає підтягати важку зброю – артилерію, протитанкові гармати й амуніцію трьома дорогами: на Поникву,

на Волохи і на Гутисько. Це йому не вдається. Всі дороги я обсадив по гарматі і не допускаю ворога до мети.

У цей день нищимо ворогові на марші шість польових і три протитанкові гармати. Ворогові не вдається вдень підтягнути ближче тяжку зброю. Бої тривають десь до 5-ої год. пополудні, а далі настає спокій.

Уночі з 17 на 18 липня чуємо великий рух, однак нічого не видно. Мабуть, ворог робить якісь пересування, підтягає тяжку зброю і амуніцію. Я час-від-часу стріляю по тих місцях, по яких стріляв удень, але про наслідки в темряві важко сказати.

Того ж дня було чути вогонь різної зброї і з напрямку Жаркова, де був 31 полк, як також і гуркіт ворожих танків (своїх не було).

На другий день до години першої спокій на цілому фронті. Коло першої години починається ворожий наступ від Волох на південь.

У мене на обсерваційному пункті командир 29-го полку з ад'ютантом.

Всі вони разом з моєю обсерваційною валкою на поверхні, а я сам в землянці. Ворог в силі трьох куренів (так зізнавали пізніше полонені) підсувався лісом і зробив наступ на шосту або п'яту сотню 29-полку, яка мала там свої становища. Розгорається завзятий бій, у якому шоста сотня мусіла відступити перед переважаючим ворогом. Разом з відступаючою сотнею відступає увесь штаб, моя і третьої батареї обсерваційна валка, залишаючи мене в землянці.

Раптом у віконце землянки влучають два постріли з „фінки“. Я вибігаю з землянки, щоб побачити, що діється, хто та звідки стріляв до мене. І що за диво? З наших людей нема нікого, а ворог уже проминув мене... Утікати вже пізно, нема куди. Ворог не йшов горою, а обійшов її з другого боку на яких 100 метрів від мене, зосередився і очікує великими з'єднаннями. Що робити? Стрелятися чи утікати? Ні, на це є ще час. Самому мені дивно, чому я в такій ситуації спокійний і байдужий. Треба зважуватися. Вертаюся до землянки, беру апарат, звиваю дріт і глибоким стрілецьким ровом іду яких 20–30 метрів до ворога. Чому я це робив, не знаю ще й нині. На моє щастя, бачу в одному місці, що нема землі в рові, лиш позапихані галузки з дерева. Відслонюю їх і бачу малий коротенький рівець, який веде до ями під грубим грабом. Заходжу, влучаю апарат і пробую дзвонити. Апарат функціонує. Даю знати на вогневу позицію про моє тяжке становище. Наказую стріляти на останню мою команду, а коли я перестану вже командувати, скорочувати віддаль до 20 метрів від моєї останньої команди.

Знищена большевицька гармата

Починається сильний безперервний вогонь моєї батареї. Набої падають влучно, бо ж я за ворогом і докладно все бачу. Ворог не знає, куди тікати і що робити. З сили і швидкості вогню припускаю, що заряджання відбувається з незвичайним темпом. Бачу, що за плечима ворога стоять їх командири з машинними пістолями й гонять „бойцов“ вперед.

Ворог несе великі втрати, має багато ранених і вбитих. Я чую крики вмираючих і ранених, різні прокльони командирам і „батькові“ Сталінові. Ворог частково знищений і здеморалізований. Бачу, що постає між ними паніка і деякі пробують навіть утікати. Тих командири стріляють. Такий бій триває, може, годину, а може, й дві. Не знаю, може, мені лише видавалося в тій ситуації. Нараз чую наші тяжкі скоростріли... І тут приходиться мені думка, що, може, якраз наші їх відіб'ють і я не мушу стрілятися. Ворог починає відступати, я переносю вогонь і не даю йому можливості затриматися й зорганізуватися. Гук наших тяжких скорострілів щораз більше зближається. Раптом на вершці гори, зовсім спереду, як належить старшині, бачу завзятого, роз'юшеного і відважного з шоломом на голові, з пістолем в руці, командира восьмої тяжкої сотні пор., тепер майора, С. Яськевича. В ньому я побачив свій рятунок. Це він прийшов своєчасно з своєю сотнею, зібрав обидві обсерваційні валки,

Гарматне становище

зробив протинаступ і відігнав ворога. Йому треба завдячувати, що ворог не міг здійснити своїх задумів: знищити два обсерваційні становища, вдарити на штаби 29-го полку і другого куреня, знищити їх, потім зайти лісом на зади 31-го полку та зробити собі вільну дорогу до дальшого маршу. Це йому не вдалося завдяки вогневі нашої артилерії й відважному протинаступові пор. С. Яськевича.

Ворог зазнав тут великих втрат у людях. Від полонених українців з Кам'янця Подільського довідуємося про мету большевицького наступу та про настрій і обставини їх війська. На фронт женуть їх, як худобу, цілими гуртами їхні командири з пістолями в руках. Військового виряду майже немає. Набої, хліб, крупи мали в кишенях, рушниці не на ремнях, а на шнурках, черевики і убрання на них подерті. Коли ми запиталися, за що вони б'ються і чому не перейшли до нас, одержали відповідь, що вони не знали, що тут українці, а до німців не хотіли йти, бо бачили, як німці поводяться з полоненими. Однаково смерть. На фронті відразу, а в полоні помалу. Під большевиками таке саме. Вони вирішили краще вмерти тут відразу. Від інших полонених ми не могли нічого довідатися, не хотіли говорити.

Цього ж дня, о 10-ій год. увечорі, я одержав наказ залишити це становище, а зайняти нове за Хватовом, бо ворог хоче зайти

нас ззаду і відтяти. Зміну становищ робить і піхота. Цілу ніч відбуваються пересування всіх частин. Шалений рух, і сумний настрій поміж стрільцями.

Ніч темна... Болото. Ліс. Це все утруднює швидкі пересування. Уже вранці зустрічаюся після дводенної розлуки з своєю батареєю. Хлопці вітають мене з великою радістю. Тут я зустрів також своїх товаришів старшин з другого і третього дивізіону: хор. С. Міськевича, хор. Кардаша, хор. Кулібабу, з якими довелось вже востаннє тоді говорити про ситуацію, яка тоді була. Говорю востаннє, бо хор. Кардаш (родом з Станиславова) загинув на фронті, а хор. Кулібаба – у прориві.

Усі ті три старшини були дуже відважні, дисципліновані, солідні й ідейні. Передовсім хор. С. Міськевич. Він був великим оптимістом і ідеалістом, у Дивізії бачив все, бачив в ній зародок майбутньої української армії. Маючи вже 52 роки, він тримався дуже добре.

Коло 10-ої год. 29 полк зайняв позицію під Хватовом, на горі праворуч. Біля нього праворуч, коло Гути Олеської – 31 полк і решта півкурня фюзилерів.

Моя батарея займає вогневе становище 50 метрів ліворуч від дороги, яких пів кілометра перед Олеськом, а обсерваційне становище перед самим Хватовом, на горбку, що був над дорогою. Перша батарея яких 200 метрів праворуч від гостинця, а третя ще далі. Всі три батареї наставлені в напрямі Ясенева, здовж головного шляху. На тих позиціях ми сидимо до 11-ої години 20.7.44. Ворог зайняв позицію спочатку перед Хватовом, а потім – серед села. Перед Хватовом мав артилерію, протитанкові гармати та гранатомети. За цей час ворог не робив жадного піхотного наступу, зате сильно обстрілював нас тяжкою зброєю. Незважаючи на великий дощ, що тоді падав, ворог усе ж таки не перестав стріляти, а тим самим змушував і нас уживати тяжкої зброї. Щойно починався наш вогонь, ворог перестав стріляти з гранатометів, а артилерією стріляв далі. Першого дня ми не мали ще майже ніяких втрат у людях. Щойно другого дня втрати вже були.

20.07 вже зранку випогоджується, бо попереднього дня і цілу ніч падав дощ. На горизонті з'являються ворожі літаки, які безупинно обсервують наші позиції й рухи, а крім того, чути великий гуркіт танкових моторів. Я разом з обсерваційною валкою сиджу на горбку правобіч дороги, коло мене командир 29-го полку, а п'ять метрів униз – крите авто, з штабом полку. Коло мене лежить сумний хор. Рудакевич, який коло 11-ої год. був раниений, а після застрелився. По правім боці хор. Чучкевич, який

по раненому командирі полка обняв командування над тією частиною піхоти, яка була коло нього. Позаду ще було дві чи три гармати „ІГ“ [„І.Г.“ – скорочена німецька назва піхотної гармати.– *Ред.*]

Ворог цього дня немилосердно б'є з усіх родів тяжкої зброї, і то лише на цей відтинок, коло головної дороги. Того дня був ранений мій дуже відважний телефоніст Палієнко, якого я мусів, на превеликий жаль, відставити в запілля. З ним ще відсилаю інших своїх хлопців, залишаючи лише одного з телефоністів та двох підстаршин.

Близько 10-ої год. з села Хватова виїжджають на головний шлях два ворожі танки „Т-34“ і з швидкістю до 30 км на годину їдуть у нашому напрямі, стріляючи по дорозі. Ситуація невесела, але й не дуже грізна. Хочемо стріляти „панцерфавстами“, але нема запальників. Я беру слухавку і повідомляю про танки, вогневе становище. Тим часом велетні проїжджають попри нас і їдуть далі. За якийсь час вертається один, а другий загорівся від пострілу „панцерфавста“.

Ситуація щодалі погіршується. Я дзвоню до командира дивізіону, інформую його про стан і питаю, що робити далі. Одержую відповідь, що він прийде зараз сам до мене. Я жду терпляче якийсь час. Раптом на віддалі трьох км на шляху, що йде від Олеська, з'являється кілька нових ворожих танків. Я дзвоню на вогневе становище, щоб передати команду до стріляння. Ніхто не відгукається, хоч лінія не перервана. Перехожу на лівий бік дороги, щоб не запримітив ворог, і хочу переконатися, що сталося. Виходжу на гору й бачу, як моя остання гармата виїжджає до Олеська, а на вогневім становищі жде мене мій вогневий старшина, дуже зрівноважений і відважний хор. Зарицький, разом з моїм чуркою і кіннями. Як я пізніше довідався, мій командир дав наказ змінити становище і мене про це не повідомив.

У той час почувся гуркіт танків, я оглядаюся й бачу їх. Утікати не можу, бо в кістці мені спухла нога (натягнув жили, як упав до протитанкового рову). Відходжу від дороги яких 50 метрів і лягаю в пшениці. Наша піхота відступає через гору ліворуч від Олеська.

Я сиджу безсильний в пшениці. Бачу, як переїжджають ворожі танки і обстрілюють мою батарею. За ними дуже поволі посувається ворожа піхота. Тепер уже мені не викрутиться. Піхота пройшла за танками, займає позиції перед Олеськом і розходиться праворуч і ліворуч гостинця, а танки обстрілюють замок, де був Вермахт.

Не знаючи, що робити, я раптом почув шелест і німецьку мову. Дивлюся і бачу старшину з 9 стрільцями. Прошу його, щоб забрали мене з собою, бо я не можу йти: маю опухлу ногу, вже четвертий день нічого не їв і маю гарячку. Вони відтягають мене за руки яких 200 м від дороги і залишають над каналом. Я напився брудної води, полежав трохи, відпочив і пошкандибав далі, не здаючи собі справи з того, що ворог може наступати і з правого боку. Він наступає з напрямку Цішки на Олесько. Мені лишається одне: йти зарослим ровом через ворожу лінію в напрямі замку. Це мені вдається. На віддалі 30 м від позицій Вермахту я знов слабну і прошу допомоги. Прийшов один підстаршина й забрав мене. Відпочивши, їду далі шукати батареї. О год. 5-їй попол. знаходжу її під Олеськом збоку Білого Каменя.

День випогоджується, і тут починається пекло. Сім гармат, чотири мої і три першої батареї, розставлені на відкритому полі між Олеськом і лісом, б'ють безпереривно на праву сторону села Олеська, Хватів і Цішки. На дорозі, що йде від Олеська, попри Ожидів на Підлисся, стоїть повно авт, з яких одні вже згоріли, другі горять, а деякі ще цілі. За артилерійськими становищами до лісу, в лісі і попри дорогу до Підлисся стоять вози, артилерія Вермахту (бо тут все вже помішане) і повно війська. Усе це ворожі літаки мішають з багном безперервним бомбардуванням. Одну ескадру літаків змінює друга. Не видно нічого, лиш хмари диму з вибухів бомб і шматки коней, людей і возів, що летять у повітря. Так триває до темного вечора. Ховатися тут не можна нікуди. Бійня шалена. Де в кого не витримують нерви. Я бачу одного вояка, молодого хлопця коло 18 літ, лице у нього почорніле, волосся трохи припалене, руки в кишенях, очі заплющені, лиш час до часу відкриваються, він стоїть у такій позиції і нічого не говорить. Мов загіпнотизований. На хлопців це справляє гнітюче враження.

20.07 о 10-їй год. ранку змінюємо становища. З великими труднощами вдається нам витягнути з багна гармати, і ми йдемо під Білий Камінь. Їзда не легка, бо дорога вдень збомбардована, по ровах лежать убиті й не поховані стрільці, порозбивані вози, а до того всього з усіх закутів виїжджає військо і йде в тому самому напрямі.

21.07 уже о 5-їй год. ранку налітають знову на нас ворожі літаки під Білим Каменем. Тут, на протилежнім боці дороги, коло цвинтаря, ми маємо зайняти становища. Відкриваємо вогонь спочатку на Підлисся, а потім робимо загороду ворожій піхоті (бо нашої тут уже нема) і танкам аж до 2-ої год. попол. Увесь час наш відтинок бомбардується від Білого Каменя аж до Почап.

Коло 1-ої год. присипає мене бомба землею, з-під якої витягають мене двоє стрільців у такому стані, виснаженого (бо вже п'ятий день нічого не їв, жив водою та кури́в) і в гарячці знаходять мене пор. Юзичинський і хор. Зарицький. Вони відбирають мені пістоля і конем відсилають до заплілля. Я передаю обидві батареї пор. Юзичинському і наказую змінити становище та їхати в напрямі Почап.

По дорозі від Білого Каменя аж до Почап – усе суцільна руїна. Село цілком збомбардоване, здовж дороги лежать порозбивані авта, вози й гармати, а деякі з них горять, підпалені власниками. Щоб не віддати ворогові в руки доброго матеріялу, наказано все нищити.

Усі рештки розбитих дивізій зосереджуються праворуч від дороги в лісі, коло Почап, куди поперед мене поїхали і мої гармати. Моя батарея була єдиною в цілому полку, що при кількаратному безпосередньому бою з ворогом, зберегла всі чотири гармати аж до останньої хвилини, до прориву.

Я, не знаючи, що батарея поїхала праворуч, подався на ліву сторону лісу і тут знову потрапив на позицію, яку большевики обстрілюють. Виснажений до решти, байдужий уже до життя, злізаю з коня, прив'язую його до дерева, а сам лізу до протилежнього рову, у якому вода сягає мені до колін, і, опершись об стіну, засинаю.

За якийсь час знайшов мене і збудив хор. Зарицький. Від хору Зарицького я щойно довідався, що ми вже п'ять днів оточені ворогом і що сьогодні робимо прорив. Мені страшно дошкуляє голод. Якщо не дістану щось їсти, сумніваюсь, чи зможу продовжувати дальший марш. Аж тут з'явився гармаш третьої батареї і дав мені однокілеву консерву з маринованими ягодами. Я з'їв усе, і це мене відсвіжило й додало сил.

Маршуємо через ліс до тієї групи, що збирається до прориву. У лісі лежить маса вбитих людей, по корчах і на возах стогнуть тяжко ранені хлопці з нашої Дивізії і з Вермахту. Жадної допомоги дати їм не можна, бо ми не знаємо, як це зробити, і немає чим. Як даси допомогу таким раненим, як ось на возі лежать двоє наших хлопців з п'ятої батареї, які мають майже відтяти обидві ноги вище колін або відламком розпоротий живіт. Тут допомога вже непотрібна.

Між згуртованими до прориву бачу німецьких генералів на нараді. Тут я востаннє зустрів сотн. Палієва, якому оповів про бої і про свою батарею. Від нього довідався я, що штаб Дивізії запропонував йому самому спільний марш до прориву, але він це відкинув. Командир Дивізії не видавав уже жадного наказу

... шматки коней, людей і возів, що летять у повітря

до прориву, кожний старшина діяв на власну руку. Сотник Паліїв відкинув цю пропозицію тому, що сам zorganizував 300–400 наших хлопців із старшинами (пор. Левицький, пор. Кузьмінський, пор. Качмар і хор. Тихоліс), які цієї ночі мали йти до прориву. Ми попрощались, і від тієї хвили я більше вже не бачив ані його, ані нікого із згаданих старшин. Поміж згуртованими зустрічав я своїх хлопців і з інших частин, які, виснажені по боях і маршах, відпочивали. Від них я довідався, що вони голодні, а штабова полкова батарея має повно харчів, цукерок і цигарок. Я пішов до командира цієї батареї, старшини, одним ступенем вищого від мене, і попросив видати харчі й цигарки хлопцям. Він не хотів видати, тоді я проти його волі видав харч і цигарки, бо припускав, що все це однаково може опинитися в руках ворога, а наші стрільці будуть голодні. Так воно й було.

21 липня, вечоріє, літаки не перестають бомбардувати, а ми готуємося до маршу, а далі до прориву. Шалений рух, крик, голосні вигуки, останні вказівки до нічного маршу та поведінки під час прориву.

Одні хрестяться й моляться, інші прощаються і просять один одного, коли б хтось з них згинув, щоб інші дали знати про це його рідні, а деякі сиділи або лежали цілком байдужі до цієї справи. Складалося враження, що ці останні вибираються не до прориву, а на полювання. Ми з хор. Зарицьким сидимо на пеньку дерева й мовчимо, лише спостерігаємо, а незабаром розходимося між хлопців, щоб підбадьорити їх та додати відваги до незнамого завтрішнього діла.

Починають пускати колону вперед, намагаючись дотримати порядку й спокою. Але це не вдається, бо кожний хоче їхати наперед, а ніхто позаду. Спочатку ідемо дорогою в напрямі Золочева, а потім повертаємо на поля, на яких пишануться пшениці та жита. Тут ідуть уже по яких 15–20 рядів поруч, час до часу стають, коли є якась перешкода, напр., рови. Через ті відпочинки не одному довелося не бачити прориву. Щойно ми затримувались, як піхотниці зараз лягали на землю відпочивати та засинали; під час такого сну не одного переїхав хтось гарматою або возом. Я бачив кілька таких випадків. Рятунку тут жадного не було. Я і хор. Зарицький їхали на конях, дуже мало розмовляли, а більше спали, а коні самі зупинялися й самі рушали далі.

Перед самим селом Княжим ми з хор. Зарицьким якимсь півсвідомо, і я сам не знаю, коли розійшлися.

Уранці почало вже зоріти, і серед легесенької мряки я побачив праворуч церкву в Княжмі. І з церкви, і з дзвіниці гримлять перші постріли з тяжких скорострільів. Подається команда:

– Ура, ура, ура! До прориву, більше праворуч, відкрити вогонь з усієї зброї!

Усі, хто лиш був, повторюють цю команду, і спокійний, тихий ранок перетворюється на „Содому і Гомору“. Шалена стрілянина з нашого боку. Вже й ворог пробудився і починає собі з всіх родів зброї „жарити“. Чуємо крики по ворожій стороні, а потім бачимо (бо ми від ворожої піхоти на кілька метрів), що між ворогом велика паніка. Цієї паніки не бракує і між нашими, деякі завертають коней і ідуть назад, а передовсім всі косоокі узбеки, які служили в Вермахті, починають плакати і кричати:

– Большевики, большевики, удірай...

Більша кількість „вермахтівців“ чекає на большевиків, щоб піти в полон, лиш наші хлопці з рештками Вермахту ідуть вперед і проривають ту сильну ворожу лінію. Уся тяжка ворожа зброя уставлена в два ряди праворуч і ліворуч від нас, а нам наказують йти серединою, замість піти на обидва ряди тяжкої зброї. Перед нами ще яких два кілометри до густого молодого лісу, до якого дістатися – значить (так говорять) бути вдома. Однак не так то легко це зробити, як сказати. Наближаємося до малого моста, раптом падає гарматній набій у авто, що на мості. Авто горить, і більше вже ніхто не може їхати.

Довкруги нас багна, мочарі, порослі великим шуваром. Усі пускаються їхати у ті багна, і тут залишаються всі гармати, вози й коні. Деякі висаджують гармати в повітря, інші палять вози, і всі на піхоту переходять через багна. Ворог стріляє зі всіх сторін, з боків, спереду і ззаду. На стріли з рушниць і скорострільів не звертає ніхто уваги, а літають вони (бо світляні), як увечорі комарі. Гірша справа з набоями тяжкої зброї, які падають в гурти людей чи коней. Поле покрите трупами й раненими.

Приходимо до залізничного насипу. Тут бачимо купами вбитих і тяжко ранених. Усі вони переважно з Вермахту, які не хотіли йти вперед. Є між ними й наші хлопці. Усі вони думали, що в заглибині обабіч насипу зможуть укритися, але це була помилка, бо ворог стріляв спереду і ззаду. Як не поцілили відламками набоїв, то поцілило їх гостре каміння з залізничного насипу, що спричинювало важкі рани. На самому залізничному насипі, праворуч і ліворуч, уставлені ворожі тяжкі скорострільи, які не дають перейти через насип. Треба мати щастя, щоб цілому перебігти. Смільчаки переважно падали у заглиблення між ранених або вбитих.

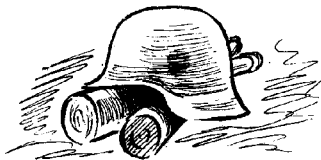
Я збираю рештки сил і щасливо перебігаю на другий бік. Тут зустрічаю свого товариша хор. Яворського з артилерії, і ми збираємо хлопців до дальшого прориву. З Вермахту ніхто

не хоче в таке пекло йти. Даємо наказ під загрозою розстрілу йти вперед. Не помагає, вони залишаються. Ми з малою жменькою наших хлопців ідемо вперед. По полях, якими посуваємося під барабанним ворожим вогнем, зустрічаємо „вермахтівців“ яких забираємо з собою. Так дотягнув я яких 25 м до лісу. Тут я зовсім утратив сили. Цілий віддиховий провід висох, бракує слини. Не можу навіть дихати, ані рухати ні руками, ні ногами. У тій хвили перебираю в думках усе моє життя... Думаю, що вже все пропало, ніхто не допоможе... ніхто не візьме з собою... треба самому вкоротити життя, бо живим у руки ворога не піду. Чую голос з лісу, який мене кличе. Був це хор. Яворський. Я запитав його, чи він здоровий. Він відповів, що легко ранений у ліву руку. Я раджу йому йти далі, бо я йти не можу, а він мене і так не понесе, бо не має сам сили.

Серед тих роздумувань мимоволі потягнув я рукою по мокрій траві. Нагло прийшла мені спасенна думка: може, було б добре з'їсти трохи мокрої трави. Думку цю зараз реалізую, незабаром маю вже слину в устах і можу спокійно віддихати. По тім уже роздумую над тим, як іти далі.

Поперед себе чую увесь час зойки. Догадуюсь, що в одному місці, куди проходять стрільці, мусить бути хтось убитий або ранений. Шукаю місця, звідки стріляють. Раптом бачу, що з молодого лісу, від сосни, що підноситься понад молодняком, на віддалі коло тридцятьох метрів сидить ворог з автоматом. Я пускаю з свого автомату одну серію, і ворог падає на голову. Підсуюся поволі вперед до лісу, рештками сил ледве до нього дістаюся і там півгодини відпочиваю.

Ворог чомусь перестав обстрілювати цей ліс, стріляє на відкриті поля. Я тут з гори щойно побачив, що діється поза мною. Те, що побачив, я не в силі ані оповісти, ані описати, бо думаю, що й так ніхто в це не повірить. Треба самому це пережити й бачити. Сам собі дивуюся, як сталося, що я там був і вийшов неушкоджений. Це, мабуть, щастя, або чиясь щира й невинна молитва до Бога врятувала мене.

Степан ГУЛЯК,
сотн. 1 УД

Празник Св. Петра і Павла в окопах

*Подай, дівчино, ручку на прощання
Може, останній вже раз...*

По прощальній Службі Божій на землях Німеччини наш курінь „Фюзилерів“ з бойовими піснями на устах виїхав сьомим транспортом на фронт в Галичину, під Броди. 5 липня на станції Ожидів вночі ми вивантажувалися і за наказом маршували до села Дуб'є (понад 20 км). Під час маршу обстрілювала нас большевицька далекобійна артилерія та розвідчі літаки. О 3-ій год. над ранком появилось коло 100 літаків, які унеможливили нам до ранку прибути в Дуб'є. Ми затрималися в селі Ясенів і тільки на другу ніч дійшли до нового місця призначення, Гаїв Дубецьких, де залишився наш обоз, а бойова частина куреня вирушила на Гаї Бродські. Тут наш курінь зайняв другу оборонну лінію. Моя третя сотня зайняла ліве крило – через село Казімири до села Глумин, праворуч була друга сотня. Окопи були добре розбудовані, з запільним виходом у ліс, на віддалі коло 100 метрів. Кожна група мала свій бункер. Ми мали бути стало в бойовій готовості, бо большевики часто проривали німецьку лінію і руйнували запілля та наводили паніку. В тих випадках наше завдання було ліквідувати прориви та відкидати большевиків на їх вихідні позиції. Разом з нами були дві групи УПА, дванадцять чоловіків і шість дівчат. Вони були озброєні „дехтярями“, двома легкими гранатометами і „фінками“. Амуніцію, взуття і харчі я постачав з куреня. В тій місцевості ми займали позицію до 17 липня.

В той час пригадується мені гарний випадок, який мене дуже схвилював. Було це 12 липня на Петра й Павла. До сходу сонця розбудив мене мій зв'язковий, доповідаючи мені, що в лісовім вході до окопів просять мене якісь жінки. Я зразу подумав, що це нові люди, які хочуть прилучитися до УПА або рідні вояків,

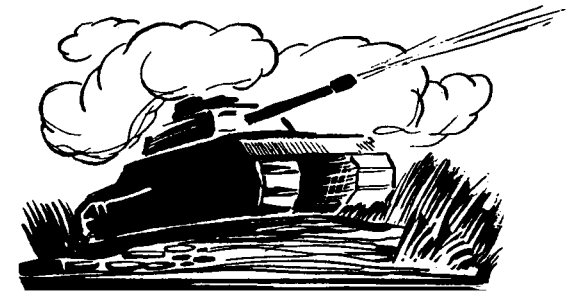
„Фюзилери“ йдуть до наступу

і пішов. Дійсно, біля входу було коло десятка дівчат, по-святочному убраних, з великими вузлами в руках. „Чого ви бажаєте?“ – запитав я. Одна з тих вишиванок приступила ближче й мовила: „Дозвольте, пане старшино, віднести для наших хлопців в бункерах вареники з сметаною. Сьогодні празник св. Петра й Павла, у нашому селі свято, в яке за звичаєм частують хлопців варениками з сметаною“. Я зразу відповів, що неможливо зараз іти в окопи, бо був саме час, коли большевики могли відкрити вогонь на нас. „Ми приготовані“, – відповіла одна з дівчат, – „щоб витримати наступ большевиків разом з хлопцями“. Мене ця постава їх так зворушила, що я не міг нічого відповісти, лише показав рукою на знак, що можна зайти. Зажурені в бункерах хлопці ожили, і невимовна була їхня радість, що про них пам'ятають і ними турбуються. Як нині бачу ті ясні, у вишивках, горді і жертвенні постаті дівчат. Хто їх бачив, той відчув глибоко в серці зв'язок з нашою землею і людьми. Шкодную, що нині не можемо бачити на фільмі образ, фільмований тоді одним звітодавцем (мабуть, В. Ратичем. – *Ред.*), а другим записуваний.

Вночі на 18.7 я дістав наказ залишити це становище та зайняти нову лінію – Гута Пеняцька, де на терені нашого тридцятого полку стався большевицький пролом. Село Гута Пеняцька

лежало перед нами в огні і руїнах, коли ми наближалися до нього, заступаючи розбитий полк. Ми зайняли праве крило, на лівому були піонери, а далі Вермахт. Загорівся бій з большевиками. Моя сотня, за наказом командира, кинулася в контратаку і з закльим „Слава!“ на устах змішалася з большевицькою масою. Приблизно по 15–20 хвилинах можна було оглядати безліч трупів, вогонь села та втікаючу решту большевиків. Взято 22 полонених, три важкі „максими“, радіокомплет та багато дрібної зброї. Лінія вирівнялась. З наших було 4 убитих та 7 ранених. Наступних двох днів большевики пробували відновити прорив, але були завжди криваво відбивані. Не маючи успіхів проти нас, большевики заатакували становища Вермахту. Вермахт подався, і большевики зайшли ззаду та збоку танковими частинами. В боях проти цих танків я був поранений. Третю сотню обняв мій заступник. Хлопці з моєї сотні перенесли мене до перев'язувального пункту. Дальша доля моєї сотні мені не відома. До перев'язувального пункту принесли й раненого командира мого куреня. Від нього я довідався, що ми оточені і мусимо звідси чимскоріш долучитися до решти війська і проривати перстень – виходити з оточення. Тим часом большевики танками й піхотою поспішно зміцнювали оточення. З великим напруженням ми добилися до наших частин, а вночі на 21 липня прорвали перстень оточення. За допомогою наших вояків вдалося мені й командирові куреня „фюзилерів“ вийти з оточення. Далі танкова частина доставила мене до Стрия, де я одержав лікарську поміч. Відтак вже поїздом перевезено мене до шпиталю в Будапешті.

Короткі, але пекельні були Броди. Хто був під Бродами, той відчув силу нашого відбою і хоче докінчити бій під Бродами переможно.

Майор В. Д. ГАЙКЕ

У котлі

*Листя шелестить, вбитий стрілець лежить,
Над ним коник його зажурився. ..*

Добігає до кінця один кривавий день. Велике жниво мала сьогодні смерть. Розпачливо боронилися оточені частини за своє життя. Треба було відбивати один за одним ворожі наступи проти всіх фронтів котла. Не вдавалося унеможливити вломів, їх з бідною лише латали. Багато добрих друзів не пережили цього дня. Не всі спочили в стрілецькій могилі, багато лежить там, де трапила їх куля або розірвала граната. Потужна була дія й наслідки ворожого летунства протягом цілого дня. Майже всі дороги закриті розбитими возами й постріляними кінськими тілами. Куди оком кинеш – горять села, стодоли. Свідки завзятих боїв того дня.

Присмерк відкриває неповторну своєю грізною красою панораму битви під іржання безхазяйських коней. На наступний день наказано вилім з котла. Українці мають, разом з німецькими вояками з порозбиваних сотень, тримати північний фронт котла, інші частини мають пробити вилім в південній стіні котла, щоб промостити дорогу до волі, до життя. На всіх фронтах миготять світла ракет, йде жвавий бій, відбувається нічний наступ ворога з могутньою артилерійською підтримкою. В повітрі „машина до шиття“ – повільний большевицький літак. В окопах рукопашні бої на багнетах. Сильна детонація вибухових мін вказує, що десь там на міни напоролася ворожа розвідка. Ясно, немов удень, від полум'я багатьох огнів. Безперервне татакання скорострільів і протитанкових гармат, а між тим ясні постріли російських танків. Всі дороги, під'їзди й села під сильним вогнем артилерійського обстрілу, бомби падають на колони.

Смерте, який гострий твій спис, які багаті твої жнива. Не заружитись око, кожний нерв напружений до болю. Плач жінок

Тяжкий кулемет у дії

і дітей залишених родин. Десь далеко реве корова, гавкає собака. Коротко по півночі вістка про відкриття котла на півдні. Ворожий влом на півночі, виблискують світляні кулі легкої зброї. Розпачливо б'ється далі північний фронт і унеможливило влім ворога, що вирішив би долю корпусу. До вибуху натягнутий фронт рушається з місця. Годі забрати вози, коней і важку зброю. Всі дороги, під'їзди і тіснини забиті, до того вилім провадить на порослі стрімкі береги, там ледве пролазить до краю змучена людина, торуючи собі дорогу гвинтівкою чи пістолем. Уночі проїжджає остання моторизована колона. Останній міст заломлюється під тягарем дванадцятитонної вантажної машини. Колона пробує об'ї-

хати і застрягає в мочарі. Здобич для ворога. Відділи з північного відтинку відступають. Нема вже більше ні куренів, ні сотень. Лишився тільки гурт хоробрих мужів. Тут падає один стрілець – там вдаряє гармата в групу піхотинців. Стогін й крик ранених: „Візьміть нас із собою, не лишайте нас!“ Ми не можемо їм допомогти. Ми навіть не можемо попрощатися з ними. Тільки матері, жінці й нареченій напишемо, що він вже ніколи не прийде...

Це війна в її наглій жорстокості.

Ясно починається новий день. Срібленим блиском сходить сонце на сході. Чи знає воно, яка тут розігралася драма? Повні журби дивляться змучені й виснажені вояцькі обличчя на схід. Коли ж, врешті, появляться смертоносні ворожі бойові літаки? Так, в багатьох обличчях слідний страх за життя. Надійно дивляться на захід і на північ, шукаючи власних літаків. Вони не прилетять, їх не було вчора, не буде й завтра. Чи командування армії вже поставило на нас хрест? Ні, воно хотіло б допомогти, але не може, бо нічого не має. Але й зі сходу не приходить смерть з повітря. Тиск ворога з півночі слабне, а потім цілком припиняється. Чудо? Ми відпочиваємо. Але перед нами місце

пролomu. Ще 800 метрів. Там шаліє вогонь скоростріль, артилерії, падають танкові набої. Світляні сліди легкої протитанкової артилерії, – словом, нестямне пекло! Тільки цією вуличкою веде дорога до життя, до волі, – очевидно, коли вже стягнула свою пайку смерть.

А скільки не пройде цієї дороги? Тільки один широкий вилім, праворуч і ліворуч флянкують всі роди ворожої зброї. Танки роз'їжджають по місці пролomu туди й назад, стріляючи по наших стрільцях, розчавлюючи все, що попадає їм під жорстокі ланцюгові паси. Перед нами, по другім боці вилому, високо покладена залізниця, а там, як мур, стрімкий беріг, порослий корчами.

Тут же, перед місцем влому, самотнє село. Ми мусимо пройти через нього, бо праворуч і ліворуч мочарі. Постріляне село. Розриви набоїв зчиняють куряву. В стайні реве корова. У льоху повно жінок і дітей. Горять хати. Коло стодоли командуючий ген. корпусу зі своїм Іа, змучені їхні обличчя, але заохочуючі їхні заклики. Кілька годин пізніше й ці старшини гинуть. По виході з села частини знову розгортаються, щоб послабити наслідки божевільного вогню ворога. Багато використовує болота праворуч, шукаючи якого-небудь прикриття. Але й тут з неблаганною жорстокістю збирає своє жниво смерть. Через відкриту, вільну рівнину, без жодного горбка чи заглиблення, просуваються відділи крізь вилім. Всюди фонтани від вибухів гранат, цвенькають кулі. Спочатку при ударі гранат вояки шукають прикриття, але згодом опановує їх спокій і байдужість. Занадто велике вже їхнє фізичне і душевне змучення. 14 днів боїв в котлі роблять своє. Щораз видно, як падають або вже лежать у траві старі, добрі друзі. І безперервно лунають до глибини душі потрясаючі голоси і благальні погляди: „Візьміть нас із собою, не залишайте самих...“. Але ми не в силі допомогти. Знову підсуюються два „Т-34“. Дико стріляють навколо. Одного з них нищить „панцерфавстом“ хоробрий стрілець із Золочева.

Ми добилися до залізниці. В її мертвому куті маємо змогу трохи відпочити. Зі спраги язик прилипає до піднебіння. З рук до рук іде польова пляшка. Жахливу спрагу терплять ранені, що йдуть з нами. По рейках під'їжджає один танк. Крийся! В нас немає ніякої протитанкової зброї. Дехто пробує скоком прорватися через рейки – зараз відкритється вогонь ворожого скорострільа і треба критися. Танк від'їжджає назад. Не бачив нас. Використовуючи недалекі водопроводи, вдається нам подолати перешкоду.

Нові жертви падають при переході рівнини поміж залізницею й лісистим берегом. Густий артилерійський ворожий вогонь

дістає свій здобуток. За нами одно польове авто береться за божевільне завдання: хоче переїхати залізницю. Постріляне лишається на рейках.

Тепер починається підйом угору в густих корчах, він відбувається з трудом, при напрузі останніх сил. До того спрага гарячого липневого дня. Кущі ожин і густе підшиття лісу майже унеможливають підхід.

Ззаду б'є поміж лави ворожа артилерія й легкі протитанкові гармати. Падає в високий бур'ян вояк, там крик, і з розірваною ногою валиться в гущавину другий – там його могила. Образи, що своєю жорстокістю остануться навіки в пам'яті... А тут справа, справа, а польові пляшки порожні. Багато вибивається з сил, беріг таки занадто стрімкий. Один одного підпихає, тягне, всі помагають собі взаємно. Старшина помагає стрільцеві, стрілець старшині. Переді мною стрілець на коні, єдиний кінь, що так далеко зайшов. В ту саму мить голосний тріск – постріл пістоля. Легкий рух в кущах зраджує замаскованого большевика – в руках ще димить пістоль. Із віддалі двох метрів стріляв у коня. Вже коло нього наші вояки, беруть його в полон. Ніхто не думає вживати зброї. Але тепер увага: беріг обсаджений ворогом, що майстерно замаскувався. Ми поміж ворогом. Ззаду сильний вогонь... і справа.

Здобуваємо височину, і здається нам, що ми врятовані. Тут вже нема обстрілу. Відпочиваємо й дивимось назад. Справді, імпонуючий і єдиний своєю жорстокою красою образ поля битви. Під нашими ногами кров'ю пересякле велике побоєвище, його видно кілометрами. Гарна погода дозволяє ясно розпізнавати деталі. Там село, де був командуючий ген. корпусу. Там мочарі, місце прориву, залізниця. Безперестанку підлізають стрільці. Там два ворожі танки, далі позаду стріляє ворожа артилерія. Он там протитанкова гармата, в долині наша лава, перетикана ворожими детонаціями. Ми бачимо, як смерть збирає жниво. Горять хати, а куди глянеш – наші вози й авта. Залишені, вигорілі або догорають. Поміж ними бігають або спокійно пасуться наші вірні друзі – коні. Деякі в повній упряжі, інші ще запряжені. Багато лежить тяжко ранених, час від часу подригують ногами або підносять голови. Праворуч купається в сонячному сяйві церква в Золочеві. Бракує тільки гомону дзвонів – співу смерті...

Потік посувається далі на південний захід. Треба добитися до власних ліній. Панує розчарування, що їх ще досі не видно. Та й годі було їх знайти – уся армія на відступі. Тому треба маршувати, маршувати й ще раз маршувати, щоб відновити зв'язок.

Після прориву населення допомагає воякам

Нестерпна спека, яtringся рани, опухлі ноги. Поодинокі села майже нерушені, немов оази. Але треба поспішати, щоб не втратити зв'язку. Перелякані селяни, повні холодної води криниці. Який бальзам! Довгою лавою йдемо далі тихими лісами. Спереду рушничні постріли. Завжди ще ворог, що заступає дорогу нашим відступаючим частинам, або вдаряє з боків. Одна частина, що маршує окремо, потрапляє коло Гологорів у ворожу засідку. Тут і кінець цієї групи, як і командира корпусу. На одній поляні лежать з порозбиваними черепами наші вояки. Всюди небезпека, всюди смерть. Короткий відпочинок. Я засинаю. Один з друзів будить мене до відходу. Я зволікаю. Якийсь стрілець приносить мені наказ негайно з'явитися до командира корпусу. Встаю, шукаю, не знаходжу. Він вже давно не живе. Вірний стрілець! Тільки підступом він зумів мене спонукати до маршу. Хто лишається позаду сам, той гине. Голий, високий верх з тригонометричним сигналом. Видно далеко навкруги. На тлі чудового краєвиду всюди відступаючи з котла рештки. Короткий відпочинок у вивозі. Минуло вже кілька годин, як ми вирвалися з котла. Приголомшуючий гук! Три чи чотири вояки в крові, стогін. Один „Т-34“, вправно замаскований, стріляє прямою наводкою. Розскакуємось. Крийся! Звідкись стріляє ворожа

артилерія. Обходимо місця влучання. Нагло, 300–400 м попереду, від'їжджають наші опанцерені авта. В наступному селі наша моторизована піхота. Задні частини відступаючої армії. Заспокоєно віддыхаємо. Ми вже не самі, маємо друзів з доброю зброєю. Але це омана. У них ледве трохи амуніції, те саме й з паливом. Вони теж у відступі. Отже, маршувати, маршувати, маршувати. Хто лишиться – потрапить у ворожі руки.

Ми ще не відстояли життя. Ще пройдуть дні, поки устabilізується фронт, і ми зберемося за ним. Без відпочинку, без затримки ні вдень, ні вночі. Днями без теплої страви. Летунські налети вдень і вночі. Кінчаються сили. Щораз більше лишається позаду. Тіло відмовляється коритися. Безнадійність і непевність. Відомі міста на гарнім Підкарпатті – Стрий, Дрогобич, Самбір... Ми добилися до своєї мети. Перший збірний пункт в карпатській балці коло лісничівки Спас, ще останнє зусилля, що його кожний бере на себе – перехід через Карпати.

Це поворот у життя, повне упроміненої радості, пробудження в районі збору на Карпатській Україні.

Лишилася тільки маленька жменька, пригорща вояків, всі інші впали, ранені, пропали в невідомій долі. Вірні вояки, ми не забудемо вас!

За прорив з оточення

*Ми йшли до бою темної ночі,
А ясні зорі сяяли...*

На 7–8 липня вся Дивізія зайняла бойові становища першої лінії. На значній довжині відтинку в час перебрання становищ наші сотні застали їх порожніми або навіть зайнятими ворогом, з яким без підготовки мусіли вступати в бій. Відділи Вермахту залишили їх далеко раніше перед наказаним часом, однак наші частини втримали ті становища на всій лінії. З цього моменту починається безперервна боротьба проти переважаючих сил ворога. Завзяті атаки вдень і вночі чергувалися з неухайною пропагандою через гучномовці, що закликали стрілецтво до піддачі. Ні одно, ні друге не принесло ворогові успіху. Наступ на фронті

XIII корпусу почав ворог спершу на відтинку Дивізії, намагаючись відрізати дно мішка, в якому вона опинилася.

Хоча засадничо Дивізія втримала свої становища до 16–17.07, однак вона мала серйозні втрати вбитими, а головню раненими, зокрема з причини бойової недосвідченості вояків.

Вночі з 19 на 20 липня корпус під переважаючим натиском стягався до ще вужчого перстень, пересуваючи його центр на Білий Камінь. Цілий день 20.07 замкнутий XIII корпус був скажено бомбардований, а особливо завзято бомбардовано безпосередні шляхи відступу Дивізії та скупчення недобитків і таборів, що концентрувалися в лісі Гавареччина. Одночасно ішов сильний натиск піхоти, що відсував оборонців в півд.-західньому

напрямі на Білий Камінь. Цей день був днем остаточного розпорощення частин Дивізії, разом з розпорощенням цілого корпусу. Німецькі частини, за винятком артилерії і танків, які більш за все піклувалися вивезенням лише німецьких ранених (нібито за браком амуніції, бо свої амуніційні засоби німці вивезли раніше або покинули, тоді як наші мусіли весь час стояти до розпорядження), – майже без спротиву відходили. В селі Кути залишено Дивізійний шпиталь із 400 раненими. Центр бойового відтинку Дивізії під час цієї операції було перекинуто на півд.-схід від шляху Підгірці-Золочів, тоді як на терен розташування Дивізійного шпиталю було зіпхнуто з півночі частини Вермахту. Ніхто з німців і не думав про долю Дивізійного шпиталю, ані перед замкненням перстень, ані в час відступу. До часу остаточного замкнення Дивізії не залишилося при частинах майже ні одного командира німця, а молодші німецькі старшини пропали теж в переважній більшості під різними претекстами. Залишилися з вояками лише українські старшини, з яких дуже багато впало, а важко ранені дострілювалися. Від 16.07 не існувало вже майже ніяке загальне Дивізійне наказодавство, а зв'язок між частинами перервався ще раніше. Поведінка частин Вермахту в цій ситуації здавалася дуже дивною і незрозумілою.

Недобитки окремих частин тяглися безупинно в напрямі Золочева цілий день 20-го і найбільше вночі з 20 на 21 липня разом з розпорощеними частинами Вермахту. Тим групам досить легко вдалося вирватися з оточення. Більшість недобитків, виснажених зусиллям останніх трьох діб, разом з легко раненими, гуртувалися в лісі Гавареччина при обозах, не випускаючи зброї і забезпечуючись амуніцією та протитанковою зброєю. Тут українські старшини організували легкі проривні групи. Всі дороги, що вели в напрямі на Білий Камінь, були за останні дві доби так загачені всякими колонами, що треба було чекати на можливість вирушити з лісу. Щойно на світанку 21.07 була деяка змога вирушити в напрямі Білий Камінь-Белзець-Почапи. На світанку того дня почався дальший розгром непроглядних колон ворожими літаками. А що терен майже аж до Почап незалісений, жниво ворожих літаків було жахливе. Всі шляхи і поля були повні вогню, палаючих машин і возів та були встелені людськими й кінськими трупами. Особливо обабіч невеликого мосту в Білому Камені. Тут я простояв від 6-ої ранку до 1-ої дня, стоячи з конем вище колін у воді, пильнуючи переправи моїх людей, що мусіли розпорощитися по полях перед Білим Каменем, вказуючи їм дальший напрям. Все, що заціліло, поволі посувалося далі так, наче не було ніякої небезпеки. Коло

Збитий ворожий літак

5-ої дня всі згуртувалися в лісі перед Почапами, чекаючи темряви, а ще більше яких-небудь наказів чи вказівок. Відчувалося швидке розв'язання становища: або продертися, або загинути. Літаки припинили свою нищівну роботу, і це принесло помітне відпруження, але старшини знали, що коли літаки, що можуть атакувати, не роблять того – тоді танки й піхота стискають ще більше перстень і замикають єдину дорогу відступу через Почапи-Княже. Це значило також, що перстень вже, мабуть, дуже вузький.

Я радився з кількома українськими старшинами щодо плянів на майбутню ніч. Тоді несподівано появився німецький старшина із штабу Дивізії, що було тим дивніше, що вже кілька днів штаб Дивізії і корпусу не давали знаку життя, і скликав старшин на відправу до командирів корпусу нашої Дивізії. Нас пішло троє.

На запит командира Дивізії, що ми думаємо про дальші пляни, була відповідь, що треба було б не триматись всіх машин і возів, бо це все й так пропаде і спричиняє людські втрати. Треба залишити все, посадити на коней рештки, що можуть сидіти, далі навантажити слабших і амуніцію, а із сильніших творити проривні групи, і, не тримаючись ніякої дороги, пробиватися

вночі коло Золочева. На це відповів командир, вказуючи на командира корпусу, що, мабуть, лише дорога через Почапи-Княже вільна. Тому з усім, що маємо, підемо далі. Здорових вислати вперед, аж до чола колони, а решта лишиться при майні. Знаєте, мовляв, яке коштовне військове майно і як трудно його поповнити. Піонери збудують коло Княжого місток до 1-ої год. ночі, а бригада танків „Тігер“ забезпечить марш.

На це один з українських старшин відповів, що більше половини, що було найсильнішого, а саме: артилерія, санітарні моторизовані колони і коні вже пропали разом з людьми. Нашого шпиталю не вивезено, танки вивозять і забирають лише німців, а українські вояки не вірять уже в товариську німців. Майна пильнувати й боронити вони не будуть, отже, шкода побільшувати жертви. Все майно частин, де командирами були німці, давно вже покинуте або понищене. Натомість тут стоїть майже все майно частин, що ними командували українці. Німецькі амуніційні бази залишилися, а наші повні, і тепер наші і німецькі вояки забезпечуються амуніцією. Це можна перевірити на місці.

Генерал Фрайтаґ відповів, що про все це буде мова пізніше, а тепер: наказ!

Можна було з наказом не погоджуватися, але це був наказ, а ми вояки. З тим ми й відійшли, задумуючи забрати якнайбільше людей вперед, а при майні залишити лише небоездатних. Старшинам, що залишилися при майні, наказано: в критичний час намагатися передусім рятувати людей, а майно знищити. У випадку, коли вдасться прорив, в першу чергу висилати вози з раненими.

До темряви залишалось ще коло 3 годин. Можна було організувати проривні групи, пояснити воякам становище, забезпечитись найкращою зброєю й амуніцією, переглянути карту тощо. Тим часом польова дорога на Почапи загачувалася щораз більше всякого роду возами, від найважчих гармат аж до малих амуніційних возиків. Це були обози цілого корпусу, що повзли в чотири-п'ять рядів. Через сільську вулицю в Почапах не можна було пересунути ні пішо, ні верхи. Наші обози теж влилися до того потоку, забравши тих ранених, що їх вдалося підібрати. Перед заходом сонця проривні відділи почали минати колону, прямуючи на її чоло. А на шляху перед і за Почапами велася перестрілка з передовими ворожими відділами, що хотіли її перетяти на шляху Бузьк-Золочів. Ще перед повною темрявою ворога відкинуто, і колона сунулася поволі, прямуючи просто на південь, між Княже і Хильчиці подекуди ще не скошеними ланами. Коли надійшла повна темрява, все затихло.

В цілковитій тиші щораз більше бачилась несамоविта краса, повна апокаліптичного змісту, насичена атмосферою страхіття цього походу. По обох боках колони густо палахкотіли ясні вогні ворожих вогнищ, ніби очі потвори, що чигає. Часом вистрілювали догори червоні й зелені ворожі ракети. До того вмішувався сніп ворожого прожектора з боку Хильчиць. Все це разом творило не ширший за 1 км коридор. По дорозі допалювалися наші вози, вказуючи, що цим шляхом пройшли сьогодні,

Проривний відділ йде вперед

а може, ще й раніше, такі самі, як ми. Мимохіть насувалася думка: яка доля спіткала їх та яка чекає нас. Як око сягне, значився густими вогнями возів, що допалювалися, гостинець Почапи-Белзець-Красне, так само, як за нами горів шлях Білий Камінь-Почапи.

Цього видовища і рефлексій, викликаних ним, я не забуду до кінця днів. Ніби на екрані, проходив весь час мого життя. Пригадалися подібні переживання, коли я лежав нерухомо, поранений, безпомічний, обезкровлений в одній з долин далекого Іраку в липні 1916 р. Нагадалася теж безнадійна ситуація під Рогатином у липні 1920 р. Закінчилися роздумування приповід-

кою: „До трьох разів штука“. Я тлумачив собі тишу, що панувала у величезній колоні тим, що, мабуть, усі так само роздумують і переживають.

Час від часу порушували тишу вигуки: „Панцер-фавсти, вперед! Протитанкові гармати, вперед!“ і т. д. Тоді боком швидко, майже без галасу поступали покликані наперед. За Почапи аж до Княжого охороняло колону кілька „Тигрів“, що посувалися взад і вперед колони.

Танки охороняють прорив

За годину перед північчю я, їдучи верхи на чолі моїх ста во-яків, досягнув голови колони, що спинилася півкілометра від Княжого при давніше вже зруйнованих аж до землі будинках фільварку. Тут стояли лише дві маленькі хатинки „на курячій ніжці“. Побіч них стояло в найбільшому порядку й готовості кільканадцять „Тигрів“ із залогами і коло цих сотня піхоти, складена переважно з балтійців. Вона робила враження винятково дисциплінованої і була в справжній бойовій готовості. Командир сотні, балтійський німець, з'ясував мені, що тут штаб XIII корпусу, командир нашої Дивізії і командир бригади „Тигрів“. Через малий багnistий потічок, що пропливав під крутим

спадом горбка, стояв нашвидку збудований піонерський місток. Через цей місток мала йти і пробиватись далі колона шляхом, що вів спочатку на захід, пасовиськами, з поступовим скрутом на південь через мішаний ліс. По цей бік потічка стояли два „Тигри“, а декілька з них на горбку, звернені на північ і захід. Перед танками здовж горбка мали бути нові становища ударних груп.

Балтійський сотник повідомив мене, що перед самим вечором прийшов ранений український підстаршина в товаристві кількох вояків, що відстав від більшої групи українських вояків, яка пробилася минулої ночі коло села Хильчиці. Мабуть, ця сама група вела ранком 21-го двогодинний бій на горі проти Хильчиць і, мабуть, прорвалася.

З розповідей селян і вояків, що переховувалися позад Княжого, виходило, що в Княжому, мабуть, дві ворожі сотні. Обсажені й узгір'я над залізницею. На північ, на віддалі до 2 км., в корчах багато піхоти, гранатометів і протитанкових гармат. На захід, у віддалі до 3 км., здовж польової дороги, в лісі багато танків і піхоти. При усіх залізничних переїздах танки. З цього виходило, що лісиста гора на південь від залізниці забезпечена найслабше і що там пробилися недобитки корпусу, і то виключно вночі. Балтієць був переконаний, що безнадійно було б намагатися перейти з такою великою колоною таборів і масою людей долиною, хоч би й з танками, тим більше, що вони майже не мали запасу гарматних набоїв. Але він дістав наказ пробувати перервати перстень.

Час до атаки, прориву призначено на ранній світанок, на сигнал світляних ракет зі штабу, що стояв в кількадесятьох метрах на горбку. А після отриманих інформацій ще більше утвердився в переконанні, що зі спроб вивести цілу колону нічого не вийде, крім винищення людей. А навіть якби ми з великими втратами пробилися, то далі, в районі Золочева, решта вигине або попаде в полон. Тому вже не шукав більше штабу, а посадив своїх вояків за румовищами фільварку, недалеко мосту, щоб мати свободу рухів залежно від становища, що виявиться ранком. Так і повідомив своїх вояків, показуючи їм, куди мають прямувати на мій знак, коли почнеться бій або рух колони, або якби мене не стало. Вони мали минати Княже зліва, а до села не втягатися. Збиратися під самою горою, на південь від залізничного шляху, а далі вже діяти згідно зі становищем, не чекаючи взаємно на себе, прямуючи туди, де верхи можна легше проскочити. До українських частин колони я пішов з наказом до якогось-небудь з українських старшин, щоб, не чекаючи ні на що,

вислати якнайбільше людей на південь, в напрямі лісу, минаючи Княже зліва, де чекати в доброму прикритті дня і ні в якому разі не в'язатися з рухом колони.

Минала 1-ша година ночі. Несподівано загорівся „Тигр“, що стояв праворуч містка, а опісля зараз другий, що стояв більш на північ. На це, ніби на даний знак, почалася пекельна стрілянина з ворожих ліній навколо Княжого та з самого села. Заграли кулемети, а все це покрив крик „ура“. „Тигри“, що стояли в лінії, пішли вперед, а наша піхота за ними, відбиваючи атаку. З „Тигрів“ били лише кулемети. Не знати, з якого боку треба було боронитися, бо з усіх боків свистіли густо кулі. Але цей вогонь був нешкідливий, він ішов горою, а за півгодини він послаб і крики „ура“ припинилися. Ворога відкинуто, і до штабу приведено трьох полонених, що, мабуть, підпалили перші танки. Натомість в Княжому і близько нього, коли судити по обабічній стрілянині і вибухах гранат, боротьба посилювалася. Від заходу, з боку пільної дороги, куди за пляном мала прямувати наша колона, чувся гуркіт щораз більшої кількості моторів – мабуть, ворожих танків. Щойно починало сіріти, як я наказав своїм воякам відходити, так як попередньо заплановано. В нашій колоні запалилися, мабуть, деякі машини. Світало щораз більше, і ворожий вогонь згущувався. З напрямку гори, на південь від залізниці, чути було завзятий бій, кулеметний, рушничний і гарматний вогонь і час до часу вибухи „панцер-фавстів“. Щораз частіше били ворожі гранатомети і часом гармати. З заходу з-поміж мряки, що уступала, висувалися контури ворожих танків. Звідти стріляли гармати по нашій колоні і по танках, що стояли серед горбка.

Тим часом до авта командира корпусу приведено кількох полонених з одним командиром, який, як на советів, був дуже елегантно одягнений, мабуть, вищий старшина. Вся громада танків посувалася в напрямі Княжого, а в колоні побільшувалося заміщення. Зате в самому Княжому і на схід від нього все затихло, а скоро й над Княжим запанував спокій. Але все-таки не можна було зорієнтуватися, як здійснювався плян командування корпусу – прорив на захід. Я хотів якраз сісти на коня і прямувати згідно з моїм пляном, коли побачив командира корпусу, що стояв у авті, а на ступені того ж авта ген. Фрайтаґа, що вказував рукою на південь і дуже голосно та виразно вигукував.

„Майне камераден, аллес нур дізе ріхтунг! Майне геррен, шнеллер, нур дізе ріхтунг!“ Все, як електризоване, кинулося в південному напрямі на Княже. Ворожі гранатомети щораз більше обсіпали з півночі колону та ціле пасовисько аж до

Знищений танк противника

залізниці. Над нами появився ворожий літак, який, однак, не стріляв, бо, мабуть, не було відстані поміж обома сторонами. Миттю всі вулички Княжого заповнилися машинами, запрягами, піхотинцями, кіньми й вершниками, і все це мусіло спинитися, бо твердої дороги в напрямі залізниці не було. Весь терен – це грузькі торфовища, пасовиська і сіножаті. Туди поспішали врозсип маси вояків, прямуючи до залізниці. Щойно за залізницею вони ховалися поміж високим, не скошеним ще, збіжжям. Потім їх закривав зовсім густий бучняк на горі. Весь той терен був щораз густіше обстрілюваний вогнем гранатометів, легкої артилерії і кулеметів, спричиняючи великі втрати людей. В Княжому було вже відносно тихо, за винятком окремих пострілів з пістоля, якими прикорочували свої муки важко ранені. Час від часу одзивався ще ворожий кулемет з горища, стріляючи на північ, на горбок, де вже нікого не було. Вулички були загачені возами, машинами, кінськими трупами, а найбільше трупами вояків обох сторін. Подвір'я були повні свіжих трупів, особливо під будинками, переважно большевицьких, а часом і селян. Грузький багnistий потічок, що перебігав півн.-західнім краєм села, був теж загачений переважно ворожими трупами. З положення трупів, з покинутої зброї й інших ознак можна було

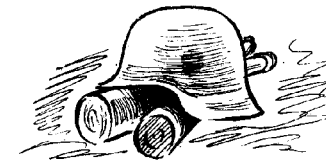
добачати, як драматично велася тут боротьба. Тут, мабуть, стояла тверда і стійка ворожа частина.

Перед самим селом догорали два ворожі танки і два „Тигри“, а з одного ще чути було людський стогін. Перелази, паркани, все було поламане гранатами. В хатах вікна повибивані. Дроби на горища повалені і поламані. Але ні одна хата не горіла. Трупів було, мабуть, коло 300, переважно ворожих. Живих мешканців не було видно, мабуть, повтікали. Худоби теж не бачилося.

Я подумав, чому я так спокійний і чому так довго затримався, їздячи по селу, ніби чогось шукаючи. Може, я шукав місця, щоб найвигідніше перескочити багnistий потічок, але, мабуть, я підсвідомо вичікував, щоб перестав найбільший вогонь гранатометів, що якраз лежав на пасовиську. Побачивши, що вогонь зменшується, я подався, що кінських сил в напрямі залізниці. Після півгодини, а може й більше, заболочений вкрай, на заболоченому коні, з повними халявами рідкого болота, я зупинився коло залізниці. Тут було дуже круто, і кінно не можна було з'їхати. Я швидко зсів і пустив коня, бо ж він краще зійде без вершника. Коло залізниці було теж багато трупів, в більшості наших вояків. Вгорі, на заході, чути було негусту перестрілку. Перейшовши залізницю, я йшов уже густим збіжжям. Осягнувши край лісу, я і мій кінь відпочили, тим більше, що тепер починалася важка дорога догори з нахилом до 45 ступнів заячою стежкою через дуже густий бучняк. Я оглянув через далековид терен, що я його перейшов, пасовисько і нашу колону. Вона стояла нерухомо і майже на цілій довжині горіла. Коло неї ворог ще не господарював. За горбком було видно в хвиликах випалів ворожі становища гранатометів. З боку хаток „на курячих лапках“ видно було дим. Мабуть, вони горіли, підпалені залогоми „Тигрів“. По пасовиськах ішли, переважно поволі, розпорошені вояки, мабуть, ранені або до краю виснажені.

В лісі приставали вояки і просили дозволу долучитися, щоб іти разом. Час від часу досягали й сюди гарматні набої і показувалися високо ворожі розвідувальні літаки. Але це вже не робило більше враження, як муха на людину.

Треба було попасти коня.

М. Л.

Піонери

*... Ми вас будували цілу довгу днину.
Тепер вас кидаєм за одну хвилину.*

– Крийся! Літак!

Це була команда – остерога поручника піонерів. У команді звучало „літак“, в дійсності над контурами лісу появилася ескадра ворожих бомбардувальників.

Загуркотили мотори автомашин, щоб завчасу перевезти свій вантаж на той бік річки, доки нашвидкуруч виготовлений міст ще був спроможний витримати їхній тягар.

– Хвала Богу! – нишком подякував поручник, коли останнє авто опинилося на протилежному березі.

Ще хвилинка, і почувся грізний свист падаючих бомб. З лоскотом легіли уламки, а річка болотяними бризками закреслювала велике коло знищення.

Розсипані по ровах піонери обережно визирали з-під шоломів за зникаючим останнім бомбардувальником. Та ні, це ж не кінець. Колом верталися і продовжували свою атаку. Летіли „грушки“ по розсипаних піонерах і проріджували сотню.

Незабаром втихли вибухи бомб, не чулося клекоту розривів зенітки, тільки відламки шрапнелі зі скавулінням спадали на землю.

– Як думаєш, Максиме, вже скинули увесь запас?

– Та хіба! Чуєш свисток? Ану до роботи!

Максим і Олекса вистрибнули з рова, і ще десятки таких, як вони. Знову заметушилися піонери, знову виростали стовпи, і поранений міст оживав. Стукіт молотів, вигуки команди змішувалися з грукотом автомашин, що напливали з півночі, щоб переправитися через річку.

Доля їх усіх лежала в руках піонерів. Лише швидше виготовити міст і перепустити валку, лише швидше!

– Вільний! – викрикнув старшина піонерів, і валка рушила вперед.

Знову летять бомби, знову, мов тріски, розсінаються уламки...

Перевтомлені піонери зрошували болотистою водою спітніле чоло і неспокійним зором стежили по голубому небі, чи не з'являться знову хижацькі літаки, нищителі їхньої геройської праці.

На обрії знову зарисувалися чорні птахи.

– От і летять! Чортові сини!

Стежили піонери за большевицькими літаками, що скоро зближались до них. Не помічалось жаху перед смертю, вони так часто дивилися їй у вічі, що це вже переходило в азартну гру; головною думкою у всіх було якнайскоріше виготовлювати міст і доказати ворогові, що в тому їхній виграш. Що падають жертви, це ясно, воно так мусить бути. Знову летять бомби, знову, мов тріски, розсипаються уламки, і поранена земля викидає вгору шматки родючого ґрунту, змішаного з кров'ю оборонців.

Максим сховався в прірві між корінням розлогої дубини і сти-скав п'ястуки. В близькому рові був його друг Олекса, що не до-біг до прірви. Вони завжди влізали вдвох.

– Олексо, відозвися! – перекукувався Максим, та в цю ж мить оподалік сипнуло землею від розриву бомби.

– Олексо, відозвися! – гукав Максим.

У відповідь він почув тільки приглушений стогін. Незважаю-чи на небезпеку, він висунувся з прірви і підповз до нього. В рові лежав Олекса, і з ноги йому стікала кров.

Максим швидко обв'язав ногу, щоб стримати вплив крові.

– Кість ціла, Олексо, від'їдеш найближчим транспортом, по-бачиш, уже не ставитимеш моста, працюватиму за двох.

– Чи тільки за двох? Нас уже так мало. Чи буде кому?

– Ну, може, не такого, але все ж таки ще зможеш переїхати.

Олекса мав порвані м'язи. Коли вщухло, Максим поніс друга і поклав на першу автомашину.

Максим справді працював за кількох. Піонерів меншало, і кожний, що лишався в живих, знав, що на ньому лежить тягар праці за тих товаришів, що впали. Старшина вже не команду-вав, він працював з ними і дивився, як справно і з нелюдським зусиллям метушилися недобитки піонерів; кожний знав своє ді-ло і кожний біг до нього, не чекаючи команди. Вони знали, що міст мусить стояти, і доки живі – вони не можуть падати з сил.

– Вільний! – почувся знову голос старшини. Максим випро-став свої зболілі від перевтоми плечі і поглянув на першу маши-ну, в якій не то лежав, не то сидів ранений Олекса. Це авто справді перше в'їхало на дошки мосту. Олексі він дружньо по-махав рукою. До Максима підійшов поручник.

– Нас мало, дуже мало, але ми до ночі втримаємо.

– І так воно буде, пане поручнику.

* * *

Багряніло сонце, зближався вечір, коли останні піонери поки-дали міст. Вони відходили з останніми оборонцями. Максим сто-яв біля розривного апарату. Довгий дротяний провід тягнувся до мосту.

– Готово! – закомандував поручник.

За кілька секунд міст вилетів у повітря.

– Ми його будували, але тільки для себе, – сказав поручник і приязно поклепав Максима по плечі.

Іван ПОЛЮЛЯХ,
хор. 1 УД

Назустріч танкам

*Прийшла хвилина, час іти до бою,
Мушу сповняти наказ...*

Середа, 19 липня. На небі повисли олив'яні хмари. В повітрі відчувається гроза й непевність. Повільно, втомлені дводенним відбиванням большевицьких атак, тягнучи за собою візки із ракетами до „офенрорів“, ступають мої протитанкові стрільці. Це передова охорона 2-го куреня 29-го полку, що за його тверду поставу його командир, підполковник Дерн, отримав залізний хрест 1-ої класи.

Зліва на обрії димиться догораючий замок в Підгірцях, праворуч і спереду чути вибухи гранат. Короткий відпочинок в Ясеневі, і хлопці маршують чи, радше, крокують далі. Напрямо: Олесько. 2–3 км за Ясеновом зустрічає передове забезпечення підполк. Дерн із своїм старшиною для доручень хор. Ортинським і вказує на приготовані задалегідь окопи, які мав би зайняти 29-й полк. Поволі надходить 1-й курінь під командою сотн. Бригідера, а за ним 2-й курінь. Скоро виявляється, що полк настільки розбитий, що можна з нього ледве склеїти один курінь. Команду над цим куренем перебрав сотн. Бригідер. Курінь зайняв становище на горі, праворуч шляху Олесько–Броди. З залишеного нами Ясенева прийшли чутки, що большевики підтягнули танки. Буде, значить, робота для танкових ловців. Із цілого полку нема ні одної протитанкової гармати. Всі вони із розірваними дулами або замками лишені большевикам. Єдине, що лишилось, це надщерблені дві чоти „офенрорів“ під моєю командою. Оглядаю становища. Скоро рішаюся на т. зв. „висунені вперед становища“ на схилі гори. Це одне, що доцільне, хоч і найбільше ризиковане. Хлопці вже в становищах. Чекаємо на большевиків у великій ямі й куримо цигарки. Тут сотн. Бригідер, хор. Яремич, хор. Рудакевич і я. В одному моменті прибігає

до нас кол. ад'ютант полк. Дерна, а тепер командир неіснуючої вже розбитої полкової сотні, пор. Вайс.

– Наказ від командира полку для сотн. Бригідера. негайно вивести курінь із зайнятих становищ, перейти шлях і дати підмогу частинам Вермахту, які боронять доступ до Олеська.

– Наказ!

Сотн. Бригідер передає наказ сотенним, і курінь залишає становища. Першим відходить із своєю сотнею пор. Герман. Ми бачимо, як він підсувається під гору, за якою кипить неустанний бій. Підходить на гору, що заслоняє перед нами поле бою. Ми за цей час підійшли під Хватів, щоб звідтіля підійти на нові становища і включитися в бій.

Горять хати

Тим часом прибігає зв'язковий від командира полку з запитом, чому цілий курінь залишив попередні становища, коли на підмогу мала піти лише одна сотня. Виходить, що пор. Вайс невірно передав наказ. Українця напевно за таке розстріляли б. Сотн. Бригідер настоює, щоб вертатися на старі становища, але я пропоную зайняти нові на урвищі понад шляхом. Нарешті сотн. Бригідер дає мені наказ зібрати людей і відійти на старе місце.

Збірка. Короткий наказ і відмарш.

По кількасот метрів назустріч нам над'їздять полк. Дерн, хор. Ортинський, хор. Чучкевич, хор. о. Левенець і сотн. Аллеркампф.

- Ви куди, хорунжий?
- На старі становища...

Запізно вже!

В очах командира помітний відчай, вичуваються нотки зневіри.

– Не пізно! Займаймо становища тут, на горі. Негайно можемо окопатися. Я з „офенрорами“ буду боронити шлях і пасовисько перед можливим наступом большевицьких танків. Піхота хай займає гору. Це тим більше доцільне, що на другій горі за нами є три десятисантиметрові гармати.

– Добре, – каже полк. Дерн. – Робимо. Сотнику Аллеркампфе, ви перебираєте командування.

Командир від'їхав кількадесять метрів у село і покликав до себе старшин. Залишилось їх із цілого полку лише десять: хор. о. Левенець, хор. Ортинський, Чучкевич, Рудакевич, Яремич і я, пор. Вайс, Діце та сотн. Бригідер і Аллеркампф. Вже опісля прийшов пор. Дябога, якому належали гармати. Коло них сидів „нововідкритий“ із своєю протитанковою „7,5“ гарматою дес. Дидерчук.

– Мої панове, – почав командир, – становище незвичайно важке. Ми оточені. Сьогодні починає наступ ззовні одна німецька танкова дивізія, яка має прорвати перстень з боку Золочева. Це може статися щойно завтра. Наше завдання: ми мусимо витримати на наших становищах до завтра (четвер, 20.07.) до 12 год. дня. Ясно?

– Так!

– Прошу на становища!

Я відійшов до своїх танкових ловців і перевірів ще раз кількість ракет до „офенрорів“ та показав становище кожній обслузі. Одну чоту поклав зигзагом по обох боках шляху, друга замкнула переїзд на пасовиську. Ліворуч і праворуч нас гори, які виключають можливість атаки танків. Видаю наказ:

– Один скоростріл, старший зв'язковий із двома своїми людьми займає зі мною становище на схилі урвища над шляхом, другий скоростріл як підмога проти піхоти. Команду над першою чотою обіймає дес. Н. Н.*, над другою дес. Форма. Скоростріли і стрільці з гвинтівками стріляють лише по піхоті. Люди Форми приймають таку тактику: на випадок переїзду шляхом більшої

* Прізвиська його не пам'ятаю. Знаю лише, що він був у мене рахунковим підстаршиною, а потім добровільно зголосився до лінії.

кількості танків висунені найбільше вперед пропускають перші танки і стріляють в останні, середні в середніх, а останні в перших. Ясно?

– Ясно.

Я повернувся до полк. Дерна. Тут стояла група старшин. На горі перед нами сотн. Аллеркампф намагався повести в становища розпорочених стрільців. Я заявив Дернові:

– Підполковнику, мої люди в становищах. Я їду до сотн. Аллеркампфа.

Дерн похитав головою. Зі мною пішли Ортинський і о. Левенець. За деякий час поспішили й інші. Внизу лишився лише ад'ютант Діце, хор. Чучкевич (який після ранення підполк. Дерна обняв команду над цілим відділом) і хор. Рудакевич. Цей останній недаром зраджував уже велику нервозність. Другого дня нерви не витримали, і він застрілювався.

За деякий час стрільці лежали на вказаних місцях і окопувалися. Сотн. Аллеркампф приділив кожному старшині місце і певну кількість стрільців. О. Левенець ходив від одного стрільця до другого і додавав духу. В ньому відчувався зарозум і душпастир і вояк.

Десять коло 18-ої год. пополудні прийшла вістка з задів ворога, що проти нас большевики сконцентрували 24 танки типу „Т-34“. Треба було сподіватися атаки вже на світанку.

Ніч була спокійна. Було видно, що большевики підтягають сили. Та попри все нас зморив сон. Ранком розбудили нас постріли. Большевики підступили під край села. Наша піхота відкрила скажений вогонь. Большевики втекли. Це були, мабуть, перші стежі. Я поглянув на годинник: була 7,30 година. День мрячний. Було чути гуркіт літаків. Пролітають над нами досить низько. Крутяться над Олеськом і повертаються знову понад нами. За 20–30 хвилин дістаємо скажений вогонь артилерії. Большевики перестрілюють. Переплутали, мабуть, горби. Коло мене стоїть хор. Яремич. Старий вояка навіть не лягає на землю. Хіба-що часом криється за яблунею. Артилерія мовкне. На годиннику 8,30. Чути здалеку гуркіт моторів. Глухий, а потім щораз голосніший. Прикладаю до очей далековид. За хвилину подаю командиріві зв'язковий наказ:

– Васюнець! Шляхом в нашому напрямі їдуть два „Т-34“. Це розвідка, їх треба впустити в наші становища, щойно тоді стріляти. Наказ вогню подаю сам рукою!

– Так!

Наказ передано зв'язковим, ці чотовому при шляху. Ворожі залізни потвори досить швидко наближаються до нас. Вже в'їха-

Розбитий ворожий Т-34

ли поміж наші „офенрори“.

– Вогонь! – подаю командирам чот.

Повітря наповнили різкі вибухи протитанкових ракет. Обидва танки швидко проїхали попри нас.

– Пане поручнику! Не бере!!

– До чорта! — закликав я і побіг до становищ хлопців. Відбираю від одного з них „офенрор“ і заряджаю ракетою.

Тим часом „Т-34“ під'їхали під Олесько, яке лежало ліворуч за нами, постріляли дещо і повернули знову в нашому напрямі.

– Не стріляти! – наказую.

Перший проїхав знов попри нас. Другий наблизився вже до наших становищ. Стріл і скажений вибух. В одну мить із другого танка лишається на шляху палаюча пляма пального й порожня, непошкоджена залізна бочка. В ровах піхоти розлягається крик радості. Повертаюся з дороги й усміхаюся. Це було б справді жахливе: нова, ще не випробувана зброя, – і не бере! Кожний знає, що це значить. Кидай її до чорта, а сам хіба драгла... А так уже інакше ...

Здалеку знову вже чути гуркіт моторів. Я поглянув у далеко-вид.

– Ого, вже їх їде більше. Хочуть, мабуть, помститися за втрату. Один, два, три... вісім, дев'ять. – Васюнець! – Команда така

ж сама, як і на початку. На танках сидить піхота. Скоростріл першої чоти б'є теж.

– Наказ!

Атмосфера дуже напружена й нервозна. Артилерія почала знову бити. Але цим разом вже по нас. Прошу пор. Яремича відкрити рушничний і автоматний вогонь по піхоті, що сидить на танках.

„Т-34“ темпом вганяється в наші становища.

– Вогонь! – даю наказ.

– Вогонь по піхоті! – наказує своїм хлопцям пор. Яремич.

Перший танк став у полум'ї і загородив дорогу іншим. Інші зупинилися якраз в наших лініях і відкрили по нас кулеметний вогонь. Зав'язалася скажена стрілянина.

Вибух! Один, другий... Це знов два ворожі танки. І ще один. Це робота Бучинського і Закали*.

– Славно, Закала, – кричу. На вишкочі це була справжня закала, а тут вже другого „кропнув“!

Схиляюся по свого „панцерфавста“. Націлився і – знов детонація. Поціливі бічний бак. В танку відкрилося віко, виліз якийсь червоноармієць і почав випускати пальне. Його справив Васюнець із штурмового автомата „44“. За хвилину і цей танк охопило полум'я.

Із дев'яти прорвалось всього чотири. Три із них під'їхали під Олесько і відкрили по містечку гарматний вогонь. Четвертий попав під обстріл протитанкової гармати „7,5“ дес. Грибовича** і після довгого двобою, пошкоджений, мусів утікати.

В розгарі бою мене повідомлено, що на нашому правому крилі появився один „Т-34“. Туди негайно вислано дес. Форму із одним „офенрором“. За деякий час дес. Форма повернувся і зголосив, що танк знищено, але... наша піхота залишила 10 хвилин тому свої становища, а большевики обходять нас збоку. Ми поглянули на годинники: було 12.15.

– От точні ми, точні, – сказав я з іронією і дав наказ відступу в напрямі якогось села. Ми ішли останніми з пор. Вайсом під обстрілом „максимів“. По дорозі зустріли ще підстаршину і двох стрільців, які робили одному раненому стрільцеві моєї чоти перев'язку. Ми взяли ранених на плахту і занесли в село. Виявилося, що в цьому селі був цілий штаб нашої дивізії. На подвір'ї

* Кожний „офенрор“ обслуговувало двоє стрільців.

** Грибович був вже тоді ранений у нижню щелепу, однак він не відступив і стріляв далі.

однієї хати ми зустріли майора Кашнера, командира дивізійної протитанкової зброї.

Я повідомив його про бій. Кашнер вислухав мовчки й протягнув мені руку:

– Дякую і вітаю з успіхом. Я про це зараз повідомлю командира дивізії.

Стрілянина й вибухи в сусідньому Олеську ставали щораз частішими. За хвилину, взявши „офенрор“ на плечі, з двома хлопцями, що несли 5 ракет, я перескочив перелаз і подався садами в напрямі Олеська. Одним із них був, мабуть, молодий гучул Шаробурчак.

Два з танків, що прорвалися під Олесько, пішли на „гіммелькоманду“. Третього не змогли докінчити, бо над'їхало ще сім, а відомо, що „пальцем маку не втреш“.

*Д-р Любомир ОРТИНСЬКИЙ,
поручник 1 УД*

Ми повернемось! (з військового щоденника)

*Я вернуся, моя мати, як калина заквіте.
Принесу я до твоєї хати сонце волі золоте...*

12.07.1944. Завдяки тактовній інтервенції сотн. Палієва й холоднокровності курінного сотн. Бригідера зліквідовано „коров'ячу аферу“, що загрожувала першому куреневі неприємними наслідками – дехто говорив вже про польові суди. Йшло про худобу з Суходолів, що її хотіло зареквірувати у селян німецьке командування Вермахту, спираючися на наказ про недопущення живого реманенту в руки большевиків і евакуйовання його з прифронтової смуги. Селяни пригнали худобу на відтинок І/29 (І-го куреня 29-го полку піхоти) і просили у стрільців допомоги. Худобу зігнано на одно місце, недалеко саме розбудованих становищ, і стрільці запевнили селян, що не віддадуть її німцям. На щастя, скінчилося гострою суперечкою між стрільцями і „вермахтівцями“ – вчасно повідомлений курінний і сотник Паліїв полагодили справу.

15.07. Я супроводжую полковника при перегляді розбудованих становищ у другому курені (Гаї Дубецькі – став у Поникві). Становища солідно розбудовані, бункери вилужені грубими балками, сотні працюють далі над уліпшенням і поглибленням ровів.

16.07. Кілька большевицьких літаків обкидали легкими бомбами й обстріляли лани збіжжя, яких 2 км за головною бойовою лінією ІІ/29 (2-го куреня 29-го полку піхоти). Ніяких жертв. Німецькі частини відступають з Бродів і залишають становища на захід від шосе, цебто становища І/29 [Римські цифри перед рискою (/) означають курені (батальйони), а арабські – сотні. Цифри після риски означають полки. Напр.: І/29=перший

курінь 29 полка, 5/30=п'ята сотня 30 полка.– *Ред.*], значить, наша 5 сотня П/29 пор. Рудичева становитиме ліве крило Дивізії.

Вночі з 16 на 17.07 переходить І/29 на нові становища: ліс проти села Пониква. Вдень 30 полк змінює становище тим, що переходить далі праворуч від 31 полку нашого правого сусіда. При зміні полк зазнає значних втрат. Нічого точного не знаємо. Є вістка, що згинув, влучений у серце, пор. Ігор Поспіловський. Він був клясичним втіленням козацької вдачі; якщо правда, що згинув, тоді мав смерть, про яку не раз мріяв і говорив:

– У полі – й просто в серце.

17.07. Довідуємось рано, що пор. Ігор Поспіловський вбитий, пор. Малецький важко ранений. І/29 обсадив призначені становища й розбудовує головну бойову лінію. Наступ большевиків на ліве крило 5/29 відбитий. Большевицька артилерія і „катюші“ обстрілюють становища П/29. О 20-тій год. повідомляє П/29 про большевицький наступ в силі куреня на 5/29. Годі сполучитися телефоном з 5/29. Перервана сполука й до П/29. На доручення полковника я їду на відтинок 5/29. Година 22.30. На перев'язувальному пункті зустрічаю д-р Коцюбу (з Золочева), що саме перевозить ранених, від яких я довідаюся про большевицький прорив і протинаступ, що відкинув большевиків на вихідні позиції. Стрільці з захопленням оповідають про відвагу й безстрашність пор. Рудичева, що, незважаючи на поранення, серед граду куль і безперервних вибухів гранат, зірвав стрільців до протинаступу й очистив поле бою з большевицького влому. Десь біля півночі приносять раненого пор. Рудичева й ще кількох стрільців. Вітаюся з ним. Він, як завжди, спокійний, старається усміхнутися, та якось не виходить. Саме дістав застрик і лежить на причі.

– Пройде,– каже.– Сотню передав хор. Г. Повідомте полк про очищення лінії.

Підстаршина зв'язку повідомляє про направу лінії. Я сполучаюся з полковником і повідомляю його про події в терені 5/29. Просить мене поздоровити пор. Р. й вертати. Вже світає, як ми наближаємося до Ясенева.

18.07. Вернувшись ранком на квартиру, я застаю гостя. Приїхала моя сестра. Найбільш невідповідний час на візити. До того ще я саме довідався в штабі від ад'ютанта, що далі на півночі від нас вдався большевикам великий прорив танкових частин, і треба рахуватися з оточенням – це, очевидно, строго таємно. Ніяк не можу зрозуміти тих нічних відвідин, щойно

Палають стріхи...

з розмови довідаюся про причини. Серед кола її знайомих студентів Гестапо провело арешти, дістало в руки багато компромітуючого матеріалу, що обтяжує і її, тому, не надумуючися, приїхала до мене. На жаль, я не можу, з огляду на ситуацію, довше її затримати й ще того самого полудня відсилаю фірманкою до Ожидова. Відправивши гостю, їду до штабу. В полковій квартирі саме телефоную полковник з курінним П/29. Злі, видно, вістки, бо обличчя йому набігає кров'ю і повні рішучості ставелі очі блискають злістю.

– Негайно провести протинаступ і повідомити про виконання наказу,– говорить піднесеним голосом.

Видно, що розмовець по другій стороні робить якісь критичні зауваги, бо рукою починає заперечливо махати, кричить голосно – „без огляду на втрати“ – й кидає слухавку.

– Отже, мої панове,– звертається до ад'ютанта й до мене,– большевикам удався прорив на відтинку І/29, вбили клин між І і П куренями. Я саме дав наказ до протинаступу й дуже хотів би, щоб ви обоє зараз поїхали до сотн. Аллеркампа (курінний П/29). Дістаньтесь туди через І/29, бо дорога на Гаї Дубецькі під ворожим обстрілом, і вдень годі туди їхати.

Стук зап'яток, зброя, амуніція, двоє підстаршин з нами, і ми вже мчимо автом по вибохх польової дороги в напрямі села Ожи-

дів. Не доїжджаючи до села, залишаємо віз, замаскований у придорожних кущах, а самі ровом підсуваємося до загороди, де міститься командний пункт 2/29 пор. Германа (Орлика). На фронті чути звичайну перестрілку, десь у лісі виводять свої бадьорі мелодії скоростріли „42“. Їм відповідають звільна „Максими“. В половині дороги до командного пункту зривається сильний гранатометний вогонь. Він усе сильнішає, і скоро перед нашими очима зникає хата й сад, а лишаються тільки клуби диму від вибуху набоїв. Пролежавши добрих 10 хвилин, просуваємося далі й врешті досягаємо становища 2/29. Пор. Орлик вертає саме з лівого крила сотні в лісі. У „сусіда“ (3/29) вдерлися большевики, є багато втрат. Пор. Ліщинський Михайло, мабуть, утратив руку. Большевиків, як саранчі, – здається нема кінця їхнім лавам, і хоч вони мають вдсятеро більші втрати, ніж ми, та нічого не вдієш. Вже є нові сили й нове „ура“, – неначе великий валець, суне їхня армія. Без свіжих сил годі думати про успішний протинаступ. Тим більше, що тепер вже є два вломи – на лінії П/29 і І/29, коло 3/29. В тій ситуації рішаємо, що ад'ютант верне до полковника й передасть йому точний звіт про становище, а я піду до штабу І/29 порозумітися з сотн. Бригідером про можливий протинаступ. На висоті 3/29 стрічаю курінного сотн. Бригідера. Він каже, що його вгнали большевики в лінію П/29. Загрожує оточення І/29, а головно чоті тяжких протитанкових гармат у долині, праворуч від 2/29. Тому відступ на нову лінію, яких 3 км., конечний. Просить мене якнайскорше їхати до штабу й повідомити про це полковника. Телефонні сполуки попереривані. Сам іде допильнувати відступу й забрання раних. Під несамовитий стогін „катюш“ і артилерійського вогню я їду автом, на яким повно раних, до штабу полку в Ясеневі.

В штабі саме кінчається нарада полкових командирів з генералом. Присутній і командир тяжкого відділу артилерії майор Палієнко. Полковник каже мені коротко переповісти про події в І/29. Атмосфера поважна, а то й гнітюча. Всі присутні вже знають, що навколо німецьких і нашої Дивізії кільце замкнене, й перспективи не надто рожеві. По виїзді генерала й командирів полків полковник з'ясовує нам становище. До шостої завтрішнього ранку маємо обсадити лінію Підгірці-Загірці. Ад'ютант пише наказ до куренів, я мрію про годину сну, але бачу, що тільки на мріях і скінчиться.

Більше ніж дві години нема ніякої сполуки з П/29. Вже північ, а командир П куреня ще не знає про нове призначення і про відступ на лінію Підгірці-Загірці. Мені не лишається нічого іншого, як сісти на машину й їхати в напрямі Гаїв Дубецьких.

Троси у відступі

19.07. Виїхав о 0.30 і тільки з трудом та завдяки вправності шофера Самбора (прізвище стрільця з Тернополя) протиснувся через завалений відступаючими частинами 31 полку Ясенів і опинився на шосе Дуб'є-Броди. Їдемо поволі, розглядаючися на боки. Властиво, ще десь на висоті Гаїв Дубецьких повинні бути задні відділи сусідньої „вермахтівської“ дивізії, але Бог його знає.

Звертаємо з шосе на польову дорогу. Довкруг тиша, немов би й війни не було. Тільки десь там далеко, від Бродів, чути безперервний шум моторів. Натрапляємо на чоту 5/29. Саме розвідалися, що о 4-ій год. відступ, значить, за цей час полк дістав повідомлення з П/29, і наказ пішов уже по сотнях. Я вертаю до Ясенева світанком. Саме проїжджає батарея нашого 14 артилерійського полку. В штабі полку все спаковане й готове до виступу. Тільки чота зв'язку має ще своє шатро. Вони працюватимуть до останньої хвилини. Я заходжу до полковника, й ми зараз же від'їжджаємо в напрямі роздоріжжя Підгірці-Загірці. Я не мав навіть часу розпрощатися з моїми господарями. Понад 24 годин не був на квартирі. Речами й конем заопікувався чура. Перший місток за Ясеневом у напрямі Підгірць саме закінчили підміновувати – за півгодини він вилетів у повітря. Коло церкви в Загірцях чекає вже нас молоденький німецький підпоручник,

так і видно, що йому спішно. Показує на карті становища, що їх він займав від вчорашнього вечора, як другу лінію, і віддається. Розглядаємося з полковником – ніяких становищ немає, коли не зважати на дві ями, що їх, мабуть, викопав ще господар на зимівлю бульби. Але годі й дивуватися, наші попередники були тут всього 12 годин, а люди їх теж виснажені й хотіли поспати. Приходить курінний І/29 сотн. Бригідер, його курінь пройшов тут ще вночі. Студіємо карту й полковник приділяє відтинок сотникови Бригідерови з І-го куреня 29 полку. Ще не докінчив показувати на карті, коли нагло рознісся крик від шосе: танки! Голим оком дивимося в бік Ясенева. Большевицькі танки в'їхали в останні ряди маршуючої колони ІІ/29. На горбі коло Ясенева видно біля 10 танків, б'ють по шосе й по відступаючим другим курені. Мов рої бджіл, розсипається по горбах Ясенева большевицька піхота. Повітря наповнене розривами набоїв гарматок большевицьких танків і шумом моторів, що ідуть від Дуб'я і зникають за хатами Ясенева. В Ясеневі горить хата, а може й більше, все нові танки завертають з шосе в село. Стоїмо безраді й обсервуємо, як ворог підтягає свої сили, щоб потім вдарити по нас. Бо що ж ми можемо зробити, наступати на танки з рушницями? Тут треба б летунства, а щонайбільше танків. За весь час нашого побуту під Б. я не бачив німецького танка, не говорячи вже про летунство. Обабіч дороги уставляє свої „офенрори“ протитанкова сотня хор. Чучкевича – це наша єдина оборона проти цих десятків танків, що таки на наших очах маневрують коло Ясенева, а скільки їх ще гуде з напрямку Бродів? Приносять тяжко раненого з простріленими легенями сотенного 6/29, пор. Вітошинського, затыгає становища І/29, а радше його рештки.

За селом Загірці, в яру, схованому за горбком, тимчасова полкова квартира, тут же й збірний пункт для розбитків нашого ІІ/29 й інших частин Дивізії. Від Ясенева безперервно чути шум моторів, большевики міняють становища, як на площі вправ, з криком сунуться за стіною танків довжелезна колона авт і підвод. Приймаю першу, свіжо спечену сотню – щось біля 80 стрільців. Чистий „інтернаціонал“, всі роди зброї, всі фарби Дивізії, включно з фіялковою на обривці нарамників господарської сотні. Не всі мають рушниці – один скоростріл, „42“ – дві чи три лопатки. Починає падати дощ. Виходжу перед стрілецьку лаву, перебираю команду й відводжу на призначені місця. Становища на схилі горба, яких 1000 м від церкви Загірці. Небо затыглося оливом – падає густий дощ. Стрільці вкопуються. В Підгірцях чути жваву кулеметну перестрілку, наше

передпілля поки що чисте від ворога, але скільки ще годин? Приспішую копання становищ, дощ заважає працювати.

Перед вечором ми вже приблизно окопані, вже навіть проведений телефонний дріт. Вечоріє, коли я йду до полку по накази. Дощ лє, як з відра.

– Танкові частини Х корпусу йдуть на підмогу оточеним дивізіям, – говорить переконливо полковник, – мусимо витримати натиск ворога; прошу без прикрас з'ясувати становище сотням. Є дві можливості: кинути фронт і здатися большевикам; про цю можливість не будемо говорити, бо вона, головно для нашої Дивізії, виключена; друга можливість – тримати бойову лінію і вичекати, аж доки не прийде відсіч ззовні. Запаси амуніції й харчів доставлятимуться літаками, – закінчує полковник.

Майже ніяких запитів, всім аж надто ясно. Я добре знаю полковника, але нині ледве його пізнав, зовсім не той став. Розходимося майже без слова, бо що тут говорити, вірити, що літаками доставлятимуть амуніцію й харчі – це наївно. Якими літаками?

Дощ падає далі, правда, менший, як удень, але цяпає. На цілому нашому відтинку від шосе ген аж по замок у Підгірцях – тиша. Зате не вмовкає перестрілка в селах на північний захід від шосе.

На моєму командному пункті зібралися, крім хорунжого Іка Білинського й воєнного звітодавця Левицького, ще кілька стрільців. Я переказую коротко, про що довідався на наказі, й доручаю довести про це до відома кожного стрільця.

20.07. Вчора звечора виглядало, що можна буде вночі трохи відпочити, коли вже не спати, але зараз таки, десь біля 22-ої години, почали большевики наступ на села з північного заходу від шосе, там дві сотні першого куреня і ще якісь німецькі частини. Спалахує рукопашний бій, чути вибухи ручних гранат, рушничий і скорострільний вогонь. Частина села горить, хоч годі що-небудь більше, крім полум'я над селом, бачити, чується по частих вибухах гранат, цокотанні скорострілів і голосах „ура“, що бій іде за кожну загороду. Десь по півночі починається стрілянина на правому крилі моєї сотні. Спершу кілька серій скоростріла, а там ціла лінія, по всій довжині, починає стріляти. Я освітлюю ракетами передпілля – нічого помітного не бачу й висилаю розвідку в передпілля. Вертаюся, не зустрівши в крайніх хатах ворога.

На перестрілці, контролі лінії й розмові з Іком Білинським сходить ніч, що принесе день – про це не говоримо. Досвітком приходять сотенний скорострільної сотні пор. Роман Бойцун,

мій сусіда зліва, розгріваємося „Арманьяком“ і жартуємо. На день дістану ще один легкий скоростріл від пор. Б. З трьома таки інакше зустрічати наступ, що його поведуть напевно большевики, хай тільки розвидниться.

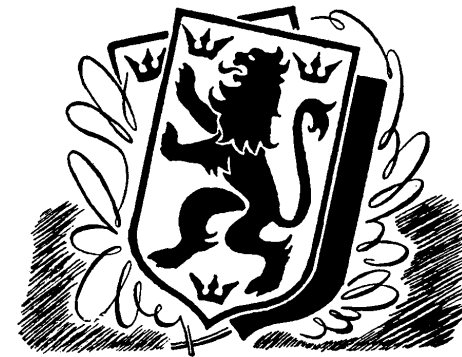
Вже добре розвиднилося. В бік Загірець посувається валка щось з 8 танків „Т-34“, на віддалі яких 1500 м від нашої лінії повертають і їдуть наперек горба, рівнолежно до наших становищ. Поволі сунуться, щораз пристають, видно, як один перехилився, довго триває, заки він знову виманеврує в нормальне становище. Приглядаємося бездільно, як робиться підготовка наступу на наші лінії. Врешті відгукуються наша артилерія, пристрілюється і знову перериває, в них мало амуніції, і вони тримають її на наступ піхоти. Точно о сьомій починають бити по нашому відтинку большевицька артилерія і гарматки танків. Це досить довго триває, вони пристрілюються у наш горб, але ще й тепер перекидають далі, все падає в яр, де приміщений в єдиній хаті перев'язувальний пункт, а далі місце постоя полковника. Там тепер бути не надто приємно.

Із-за горба, де уставлені большевицькі танки, показуються гурти людей. Складається враження, що це не військо, а гурти робітників чоловік по 20, що йдуть на працю. Проти всяких бойових правил ідуть збитими гуртами, ні трохи не використовуючи маскування. Одночасно відгукуються гарматки большевицьких танків: щораз видно димок пострілу, і наш горбок здригається від удару. На щастя, переносять на добрих 200 м. З відповіддю приходить їм наша артилерія. Вона пристрілювалася ще перед тим і вже по двох пострілах коректи шле набій за набоем просто в чорну гущу наступаючих. Мов фонтани чорних пунктів розтріскуються на всі боки чорні скупича. Вже й танкам стає моторошно, і, випускаючи клуби синього диму, вони постійно відступають. „Куферки“, як називають стрільці перелітаючі над їх головами набой нашої артилерії, підносять настрої стрілецтва. Хвилин на 20 мовкнуть большевицькі танки. Я використовую передишку й переглядаю частину становищ – тільки двоє легко ранених, всі на місцях. Гірше виглядає 7-ма сотня (ліворуч від нас, зараз при дорозі), там зносять убитих і важко ранених. Серія цільних пострілів нашої артилерії помітно покращила настрої стрілецтва. Почуття, що й перед їхніми гарматами стає ворогові ніяково й що вони, чи там їхні товариші з артилерії, вміють бити, додає відваги.

Знову починається концерт. Большевицька артилерія й танкові гармати починають послідовний обстріл гори. Зрушується кожний квадратний метр землі, поки що в обробці вершок на-

шого горба, але вже переноситься ближче до наших становищ, вже чую зойки ранених в сусідніх ямах. Виглядаю з ями, щоб поглянути на становища, коли гострий біль здригає мою правую ногою вище коліна – я ранений. Передаю сотню пор. В. К., стиск руки, й при допомозі військового звітодавця Левицького я сходжу, а радше зсовуюся зі становищ. Зі мною ще кілька ранених з сусідніх ям.

Військовий звітодавець Левицький малий ростом, і я йому ніяк не під силу, та все ж таки він коло мене й, як може, помагає волочитися. Сликавою ходю долазимо до місця, де перед півгодиною був ще перев'язувальний пункт – був, але вже нема. Два чергові артилерійські набой лишили руїну з хати, санітари й ранені вбиті. Кілька свіжих ранених лежить на мураві, коло них санітари. З їх допомогою накладаю перев'язку й при допомозі двох буків шкандибаю до постоя полковника, але й тут зміни. Глибока яма вказує на артилерійський набій, ранені лежать і очікують, що приїде хтось їх забрати. Тільки вбиті вже ні на що не чекають, хіба на хрест у головах. Авто командира перевернене й погнуте, з одного боку виглядає з-під нього пошматоване тіло старшого стрільця шофера В. Самбора. Тільки голова й обличчя цілі – решта тіла розчавлена. Затримуюся коло нього, навіть нема кому наказати витягнути його тіло з-під авта й похоронити, а він дивиться на мене своїми великими синіми очима й немов каже: „Не забувайте...“ Я шепочу молитву й відходжу. Але ми ще вернемося, дорогий Самборе, й залізним хрестом прикрасимо твою могилу там, у яру за Загірцями, на краю саду, коло шосе...

БРОДИ

Збірник статей і нарисів
за редакцією Олега Лисяка, доповнене

Зміст

<i>Я. Радевич-Винницький.</i> Вони боролись за українську ідею	3
<i>В. Кубійович.</i> Початки Української Дивізії «Галичина»	5
<i>П. Шандрук.</i> Броди	14
<i>Олег Лисяк.</i> Битва без легенди	21
<i>Любомир Ортинський.</i> Перша Українська Дивізія на тлі політичних подій другої світової війни	26
<i>Михайло Хроновят.</i> Паралеля між визвольною боротьбою українців у двох світових війнах	46
<i>О. Іван Гриньох.</i> Дивізія «Галичина» й українське підпілля	51
<i>Богдан Підгайний.</i> Два шляхи — одна мета	70
<i>В. Д. Гайке.</i> Бій під Бродами	76
<i>Дмитро Феркуняк.</i> Уривки з щоденника	100
<i>Фелікс Кордуба.</i> Дивізіон тяжкої артилерії під Бродами	108
<i>Роман Долинський.</i> Українська Дивізія та УПА під Бродами	115
<i>Михайло Дябога.</i> В артилерійському полку	121
<i>Степан Гуляк.</i> Празник Св. Петра і Павла в окопах	135
<i>В. Д. Гайке.</i> У котлі	138
<i>Порфірій Силенко.</i> За прорив з оточення	144
<i>М. Л. Піонери</i>	154
<i>Іван Полюлях.</i> Назустріч танкам	158
<i>Любомир Ортинський.</i> Ми повернемось!	165

Обкладинка *Василя Саги*

Видавнича фірма «Відродження»
заснована у Дрогобичі 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишиним

Президент фірми *Ігор Бабик*
Головний редактор *Василь Іванишин*
Літературний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Коректор *Наталія Мусійчук*

Підписано до друку з готових діапозитивів 21.01.2003.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1. Гарнітура SchoolBook. Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 10,27. Обл.-вид. арк. 9,79. Наклад 10000 прим.
Зам. № 1-3.

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел. (office): (03244) 2-17-94, 3-73-59.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480. Тел./факс: (0322) 40-59-39.
E-mail: babyk@lviv.farlep.net

ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20.
Тел.: (0322) 76-45-80.

Б88 Броди. Збірник статей і нарисів за ред. О. Лисяка, доповнене.– Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2003.– 176 с., з іл.

ISBN 966-538-136-9

Видання присвячене участі дивізії „Галичина“ – майбутньої Першої Української дивізії Української Національної Армії у битві під Бродами в липні 1944 р. Книжка укладена за виданнями: „Броди“. Збірник статей і нарисів за редакцією О. Лисяка.– Мюнхен: Видання Братства кол. Вояків Першої УД УНА, 1951 та „Бій під Бродами (збірник статей у тридцятиліття)“.– Нью-Йорк: Видання Братства кол. Вояків I-ї Української Дивізії Української Національної Армії, 1974, матеріалами з сайтів в Інтернеті: www.geocities.com/galiciadivision, www.infoukes.com/galiciadivision, 14thss.cjb.net.

Авторами статей, нарисів і спогадів є голова Військової Управи проф. В. Кубійович, генерал-хорунжий П. Шандрук, нач. штабу Дивізії майор В. Д. Гайке, офіцери Дивізії, учасники боїв. Тексти ілюстровані мапами, схемами, світлинами. Мову авторів збережено без змін.

Видання адресоване історикам, військовикам, широкому загалові читачів.

УДК 335.48:355.311.5](477.8)“1944”

ББК 63.3(4УКРЗ)622

Б 4803640201-1 Без оголош.
2003

Видавнича фірма
«Відродження»

ISBN 966-538-136-9

9 789665 381365